~~[illegible]~~

[illegible] ২২ [illegible]

C1833

श्री॰
शृं॰ ति॰
प्र॰
१

॥ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ कालिंदीकूलकेलिः कुतुकितहृदयः पंचशाखांबुजन्मश्यावल्लीदृशाहेमाः॥ प्रचुरफलघटाश्यामधा-
माभिरामः॥ राधामाधायकंठे कठिनतरकुचाभोगसंभोगराजद्वक्षाः क्रीडाकटाक्षैः स्मितहसितमुखः पातु पीतांबरो वः॥१॥ गो-
पालभट्टः कुरुते टीकां रसतरंगिणीं॥ शृंगारतिलकाख्यस्य सद्गुणाह्लादकारिणीं॥२॥ पद्यानां योजना नावह्याख्यानं त्वत्रास्फुटस्य-
तु॥ क्रियते च्छंनया रीत्या बालबुद्धिहिते नवे॥३॥ निर्विघ्नपरिसमाप्तये स्वेष्टदेवतां श्रीशिवं सर्वरसाश्रयतया स्तुवन्नेवाशीरूपं
मंगलं निबध्नाति रुद्रकविः॥ शृंगारी गिरिजानने सकरुणो रत्यां प्रवीरः स्मरे बीभत्सोस्थिभिरुत्फणी च भयकृन्नेत्रत्रयेणा-
द्भुतः रौद्रो दक्षविमर्दने च हसकृन्नग्नः प्रशांतः श्रमादित्थं सर्वरसाश्रयः पशुपतिर्भूयात्सतां भूतये॥१॥ स पशुपतिः सतां भू-
तये भूयात् कथंभूतः पशुपतिः गिरिजानने शृंगारी रत्यां करुणः स्मरे प्रवीरः अस्थिभिर्बीभत्सः उत्फणी सन् भयकृत् ने-
त्रत्रयेणाद्भुतः दक्षविमर्दने रौद्रः नग्नः सन् हसकृत् श्रमाच्छांतः पुनः इत्थं सर्वरसाश्रयः शृंगारी शृंगाररसवान् गिरिजा-
या आनने मुखे यद्वा गिरिजायां अत्र आननपदेन सर्वशरीरस्योपलक्षणात् यद्वाहकामेदकः॥ मुखमेव शरीरस्य सर्वं वा मुख्यते
तत्रापि नासिका श्रेष्ठा नासिकायास्तु लोचनं इति नडपादानफलं तु कामिनां कामिनीमुखारविंदविलोकनं यथा करुणका-
रितनथा गांगरविलोकनमिति करुणः करुणरसवान् उन्नतः फणी यस्मिन्नुन्नत एव भयकृत् भयानकरसवान् एवं सर्वत्र

ॐ॰
१

इत्थंभूतप्रकारेण सर्वेषां रसानां आश्रयः सर्वरसात्मक इति पाठे तु रसः सर्वतोर्भेद्राभावेन शृंगारी गिरिजानन इत्यादि न संगच्छेत् तस्मात्स-
र्वरसाश्रयः पाठः समीचीनः शार्दूलविक्रीडितं छंदः॥ अर्कोश्वैर्यदि मः॥ सजौ सततगाः॥ शार्दूलविक्रीडितं॥१॥ काव्यस प्रयोजनमभि-
निरूपयन् कवीन् प्रोत्साहयितुं काव्यं स्तौति आख्यानेति॥ आख्याननामरचनाचतुरस्रसंधि सद्वागलंकृतिगुणं रससंप्रयुक्तं
आसेदुषामपि दिवं कविपुंगवानां तिष्ठत्यखंडमिह काव्यमयं शरीरं॥२॥ कविपुंगवानां इह काव्यमयं शरीरं अखंडं तिष्ठति
किंभूतं काव्यं आख्याननामरचनाचतुरस्रसंधि पुनः सद्वागलंकृतिगुणं पुनः रससंप्रयुक्तं च किंभूतानां कविपुंगवानां दिवमा-
सेदुषामपीत्यन्वयः॥ इहलोके काव्यस्वरूपं गाढूप्येमयद्शरीरं गात्रं॥ अखंडं संपूर्णं॥ आख्याननामानि इतस्तस्य च नानारचनाप्र-
योगः तया चतुरस्रः समीचीनः संधिः संधिसंघटनं यस्य तत् सन्मः॥ प्रशस्ताः वाचः पदानि अलंकृतयः॥ अलंकाराः स्वभा-
वोक्त्यादयश्च गुणाः श्लेषादयश्चेति सद्वागलंकृतिगुणा विद्यंते यस्मिन् तत् रसाः शृंगारादयस्तत्सहितं संप्रयुक्तं युक्तमित्युपल-
क्षणं॥ शोभनानि छन्नानि गद्यपद्यमिश्रकाख्या छंदोविशेषाः यस्मिन् स्वर्गगतानां अपि शरीरपक्षे किंभूतं शरीरं आख्या-
नं प्रसिद्धं नाम यस्य तत् पुनः॥ किंविशिष्टैः कर्त्रैः रचनया चतुरस्राः सुवर्तुलाः संधयो गात्रविभागा यस्मिन् तत् पुनः सत् शोभ-
ना वाक् वाणी यस्य तत्॥ अलंकृतिः कुंडलादिः गुणाः सौंदर्यादयः तैः यस्मिन् पुनः रसो माधुर्यादिस्तत्सहितं शोभनं छन्नविशालनायर

श्री॰
शृंगा॰
ति॰ क॰
प्र॰
२

स्मिन्वसंततिलकंछंदः ज्ञेयंवसंततिलकंतभजाजगौगः स्वेष्टदेवतास्मरणरूपंमंगलंकाव्यस्वरूपंचनिरूप्येदानींस्वकाव्यस्यनिर्दोषतांदर्शयति ॥ काव्यइति ॥ काव्येशुभेविरचितेखलुनोखलेभ्यः कश्चिद्गुणोभवतियद्यपिसंप्रतीह ॥ कुर्यात्तथापिसुजनार्थमिदंयतः किंयूकाभयेनपरिधानविमोक्षणंस्यात् ॥ ३ ॥ संप्रतिइदानींइहकाव्येविरचितेपिविशेषेणरचितेपिखलेभ्यः ॥ परछिद्रान्वेषिभ्योयदिकश्चिद्गुणः कियत्यपिस्तुतिर्नभवतितथापिइदंकाव्यंसुजनानामनुरक्तानांतदर्थंकुर्यात् किंभूतेशुभेनिर्दोषेसालंकारेयतोयूकाभयेनकिंपरिधानविमोक्षणंस्यात् परिधीयतेनेनेतिपरिधानंवस्त्रंतस्यपरित्यागः ॥ वसंततिलकंछंदः ॥ ३ ॥ ननुसुजनार्थंकाव्यंकर्त्तव्यं ॥ इत्युक्तेसर्वेनत्रसुजनाद्विविधाअनुरक्ताविरक्ताश्चतत्रविरक्तानामनुपयोग ॥ एवंनास्तिअनुरक्तानामुपयोगोपितदर्थंप्राचीनकाव्यान्येववहूनिसंतीतिकिमनेननवीनकाव्यनिर्माणप्रयासेनेत्यत्रात्मप्रशंसारूपंपद्यमाह ॥ सानंदेति ॥ सानंदप्रमदाकटाक्षविशिखैर्येषांनभिन्नंमनोयैः ॥ संसारसमुद्रपातविधुरेष्वन्येषुपोतायितं यैर्निःसीमसरस्वतीविलसितंद्वित्रैःपदैः संदृष्टंतेषामप्युपरिस्फुरंतिमतयः कस्यापिपुण्यात्मनः ॥ ४ ॥ कस्यापिलोकोत्तरस्यकृतपुण्यपुंजस्यमतयः तेषांसर्वेषांविरक्तानामनुरक्तानामपिउपरिस्फुरंतिचमत्काररूपाभवंतियेषांविरक्तानामनत्र्यपिसंसीहृष्टरमणीकटाक्षबाणैः ॥ नभिन्नंखंडितंकटाक्षोपांगदर्शने इत्यमरः ॥ कटाक्षलक्षणंयथा यत्रतारागतविश्रांतिवे

ॐ
२

विशेषेणविवर्द्धने ॥ तारकायाः कलाभिज्ञासंतकथासंप्रचलनेइतिपुनः ॥ येष्वविरक्तेष्वन्येषुसंसारिषुपोतायितंवहित्रवत्आचरितंकिंभूतेष्वन्येषुसंसारः संसरणंसएवसमुद्रस्तस्मिन्पातःपतनंतेनविधुरेषुव्याकुलेषु येष्वअनुरक्तैः ॥ द्वित्रीणिवापरिमाणंयेषांतानिद्वित्राणितैःपदैः निःसीमनिर्मर्यादंसरस्वत्याविलसितंविलासःसंगृहीतः ॥ अयमर्थः ॥ अतिकुशाग्रबुद्धितयानिर्मर्यादसरस्वतीविलासस्यापिसंग्रहोद्वित्रेष्वेवपदेषुदर्शितः इतिअयमभिप्रायः ॥ प्राचीनेषुकाव्येष्वेकैकस्यरसस्यप्रतिपादनमतस्मात्रसविशेषापरिस्फूर्तेस्तदुपादेयत्वमेवएतस्मिन्ममकाव्येननानाविधरसानांसविशेषतयानिरूपणाद्विरक्तानांशांतरसेष्वुपयोगोऽनुरक्तानांतुशृंगारादिरसेषुस्वास्वोपयोगएवेतिस्वस्यकाव्यस्यप्राचीनकाव्यापेक्षयाविशेषः इहविनइतिशार्दूलविक्रीडितंछंदः ॥ ४ ॥ प्रायइति ॥ प्रायोनाद्यप्रतिप्रोक्ताभरताद्यैरसस्थितिः ॥ यथामतिमयाप्येषाकाव्यंप्रतिनिगद्यते ॥ ५ ॥ भरताद्यैःरसानांशृंगारादीनांस्थापनंनाट्येनटनकर्मप्रतिप्रायोवाहुल्येनदृष्टारसस्थितिः प्रोक्ताअनुष्टुप्छंदः ॥ ५ ॥ अथनीरसकाव्यंपरिहरन्नाह यामिनीवेति ॥ यामिनीवेंदुनामुक्तानारीवरमणंविना ॥ लक्ष्मीरिवऋतेत्यागान्नोवाणीभातिनीरसा ॥ ६ ॥ वाणीनीरसारसरहितानप्रकाशतेइंदुनामुक्तात्यक्तारात्रिरिवरमणःकांतः त्यजनमितित्यागोदानंतस्मात्ऋतेविनालक्ष्मीरिवऋतेइत्यत्रऋत्यकइतिप्रकृतिभावादाद्गुणइतिगुणोनभवतियद्वासंहितैकपदेनित्याइतिश्लोकवाक्यान्नसंधिः ॥ इदानीं

श्री·
शृं·ति·
प्र·
३

स्ववाग्गुणोत्कर्षमुपवर्णयन्नाह सत्यमिति ॥ सत्यं संति गृहे गृहे सकवयो येषां वचश्चातुरी स्वे हर्म्ये कुलकन्यकेव लभते जातैर्गुणैर्गौरवं ॥ दुः
प्रापः स तु कोऽपि कोविदपतिर्यद्वाग्रसग्राहिणां पण्यस्त्रीव कलाकलापकुशला चेतांसि हर्त्तुं क्षमा ॥ ७ ॥ सत्यं सुकवयो गृहे गृहे संति येषां
वचश्चातुरी वचनवैचित्र्यं जातैः स्वयं कल्पितैः गुणैः श्लेषादिभिः गौरवमुत्कर्षं स्वगृह एव लभते केवलं कुलकन्येव यथा कु
ला कान्या जातैः सहजैर्गुणैः सौंदर्यादिभिः स तु कोऽपि लोकोत्तरः कोविदपतिः दुर्लभः यस्य वाणी रसविशेषस्वादलुब्धानां मा
नसमाकृष्टुं समर्था का इव वेश्येव पण्यस्त्री गणिका वेश्या सापि नानाविधपुष्पिका इत्यमरः ॥ पीनांशोरीचैतद्वाणीपक्षे कलाम
धुराः पदपदार्थकल्पनास्तासां कलापः समूहस्तत्र निपुणा वेश्यापक्षे कला हावभावकटाक्षनिरीक्षणादिः ॥ तस्यास्समरु
स्तत्र चतुरा यद्वा कलाश्चतुःषष्टिकलास्ता एव कलापो भूषणमलंकार इति यावत् ॥ तेन कुशला विचित्रा कलापो भूषणे
बर्हे तूणीरे संहतेपि चेति विश्वः शार्दूलविक्रीडितं छंदः ॥ ७ ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात् यत्नेन कर्तव्यं काव्यं रसनिरंतरं ॥ अन्यथा
शास्त्रविद्गोष्ठ्यां तस्मादुद्वेगदायकं ॥ ८ ॥ तस्मात् यत्नेन काव्यं कर्त्तव्यं ॥ किंभूतं च रससंयुक्तं ॥ अन्यथा अरसं चेत् काव्यं शास्त्र
विदां गोष्ठ्यां सभायां [illegible] रंगात् दुःखजनकं कुर्वतीति शेषः ॥ रसविंदत्वं काव्यं कर्त्तव्यं इत्युक्तं तत्र कति रसास्तानेवा
ह ॥ शृंगारेति ॥ शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ॥ बीभत्साद्भुतशांताश्च नव नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ ९ ॥ नाट्येनदकर्मा

ॐ·
३

प्रतिपादके शास्त्रे नवैव रसा उक्ताः ॥ शृंगारादीनां रसानां क्रमेण स्थायिभावानाह ॥ रतिरिति ॥ रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्सा
हौ भयं तथा ॥ जुगुप्सा विस्मयशमाः स्थायिभावा इमे स्मृताः ॥ १० ॥ इमे रत्यादयः स्थायिभावाः स्मृताः रत्यादीनां लक्षणानि
स्वयमेव स्पष्टयिष्यति तृतीयपरिच्छेदे तथाहि शृंगारस्य रतिः प्रीतिः स्नेह इति यावत् स्थायिभावः हास्यरसस्य हासः करुण
रसस्य शोकः रौद्ररसस्य क्रोधः वीररसस्य उत्साहः भयानकरसस्य भयं ॥ बीभत्सरसस्य जुगुप्सा ॥ अद्भुतरसस्य विस्मयः शां
तरसस्य शमः ॥ मनसः ॥ स्वात्मन्येवावस्थापनं शमः ॥ तिष्ठत्यस्मिन् भावे य एक एव रस इति स्थायी ॥ उक्तं हि रसास्तासिधौ
अविरुद्धान् ॥ विरुद्धांश्च भावान् यो वशतां नयेत् ॥ स राजेव विराजेत स्थायी भावः स उच्यते ॥ स्थायिभावानुक्त्वा इदानीं व्या
भिचारिभावानाह निर्वेद इति ॥ निर्वेदोऽथ तथा ग्लानिः शंकासूयामदश्रमाः ॥ आलस्यं चैव दैन्यं च चिंता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ व्री
डा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ॥ गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥ स्वप्नं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता
मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ॥ त्रयस्त्रिंशदिमे भावाः प्रयांति रससं
स्थितिं ॥ ११ ॥ मुत्रयस्त्रिंशद्भावाः व्यभिचारिणो विज्ञेयाः ॥ किंभूता इमे रससंस्थितिं प्रयांति इमे निर्वेदादयः रसान् अनुभावयंती
ति भावाः विशेषेणाभितः सर्वतः शृंगारादीन् रसान् चरंति गच्छंतीति व्यभिचारिणः रसानां शृंगारादीनां सम्यक् स्थि

श्री०
शृं० क०
प्र०
५

ति प्राप्नुवंति ॥ अयमभिप्रायः एते भावास्तत्र तत्र जायमानास्तं तं रसं पुष्णंतस्तस्य तस्य रसस्यांगतां प्रपद्यंत इति ॥ ९ ॥ ऊनोपि हेतोः स्वा
वमानं तं निर्वेदो वैराग्यं ॥ १ श्रमाध्याधिरतादिभिर्विषयभोगातिचुप्लानिः वीर्यापराधपरक्रोर्यंचासोस्त्लानि ॥ २ ॥ स्वानादिभिरन
र्थप्रतिभानशंका ॥ ३ ॥ क्रोधदौर्ध्यगर्वादिभिः परगुणेषु दोषबुद्धिरसूया ४ कादंबरीमधुपानादिजन्यो मदः ॥ ५ ॥ खेदः श्रमः
प्रयत्नाप्यकर्यो आलस्यं ॥ ७ ॥ स्वास्मिन्नपकर्षनाबुद्धिर्दैन्यं ॥ ८ ॥ सदर्शनसंतोषयोः प्रकारजिज्ञासाचिंतनं चिंता ॥ यद्वाऽभीष्टा
ऽप्राप्तिजनितं ध्यानं चिंता ॥ ९ ॥ हर्षविश्लेषदादिभिश्चित्तवैक्लव्यं मोहः ॥ १० सदृशदर्शनदृढाभ्यासप्रश्नितवेष्टाद्युद्बोधितसं
स्कारजन्मज्ञानं स्मृतिः उपस्थितेपि भयेऽव्याकुलता धृतिः ॥ ११ ॥ लाभादिभावाजाप्रीतिर्धृतिर्वा ॥ १२ ॥ नवीनासंगमाकार्यस्तव
मादशादिहेतुकोऽधोमुखत्वादिकारको धार्ष्ट्याभावो व्रीडा लज्जा ॥ १३ ॥ रागद्वेषाश्चर्यामर्षादिजनितं चंचलत्वं चपलता ॥ १४
ऽभीष्टागमाभीष्टलाभादिजनितमनःप्रसादो हर्षः १५ ॥ प्रियाप्रियदर्शनश्रवणजनितसंभ्रम आवेगः कामक्लेशजनितस
कलविषयहेयताज्ञानं वा ॥ १६ ॥ इष्टानिष्टश्रवणदर्शनविरहादिभिः सर्वकार्याप्रतिपत्तिर्जडता ॥ विरहव्यथाविकारमात्र
जीवनोऽवस्थानं वा ॥ १७ ॥ सौभाग्यरूपगुणोत्तमाश्रयणोत्कलाभकुलयौवनलावण्यैश्वर्यादिजनितदर्पैरस्मिन्नवज्ञाना
दः ॥ १८ ॥ इष्टानवाप्तिप्रारब्धकार्यासिद्धपरादिभिरभिमानभंगो विषादः ॥ १९ ॥ कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं २० ॥ उन्नवंचनाचिंताल

शृं०
५

मश्रमादिना मनःक्लांतमत्वमौत्सुक्यं मनसो बाह्येंद्रियैरसंयोगो निद्रा २१ ॥ रुजावेशविरहादिकृतावेतनोऽपस्मारः २२ ॥ स्मरणीयस्यार्थ
स्याविस्मृतिरपस्मारो वा ॥ सर्वेंद्रियसंमोहजनितनिद्राप्तिकरणककिंचित्पदार्थावलोकनज्ञानं सुप्तं २३ ॥ निद्रानाशः प्रबोधः २४
अधिक्षेपापमानजनिताभिनिवेशोऽमर्षः ॥ २५ ॥ जैह्म्यदाक्षिण्यव्रीडाभयगौरवादिभिराकारगुप्तिरवहित्थं २६ क्रौर्यानिर्दय
चित्तत्वमुग्रता २७ यथार्थबुद्धिर्मतिः २८ मदनवेदनाद्यनेकभवजनितसंतापकार्श्यादिदोषो व्याधिः २९ ॥ औत्सुक्यसंतापादि
कादितनमनोविपर्ययथासमस्तप्रियाश्चित्तव्यावापार उन्मादः प्रौढानंदविरहजनितचित्तविभ्रमो वा ॥ ३० मनसइंद्रियैः सहवि
च्छेदो मरणं ॥ ३१ ॥ गर्जितादिजनितचित्तविक्षेपस्त्रासः ॥ ३२ ॥ संदिग्धार्थविचारो वितर्कः ॥ ३३ व्यभिचारिभावानुक्त्वा सात्त्विकभाव
नाह स्तंभ इति ॥ स्तंभः स्वेदो रोमांचः स्वरभंगोथ वेपथुः ॥ वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥ १५ ॥ हर्षभयाश्चर्यवि
षादामर्षादिसंभवः स्तंभः निश्चेष्टता १ तत्रवाक्यादिराहित्यं नैश्चल्यं स्वस्तता दयोनुभावाः ॥ हर्षभयोक्रोधादिजस्तनुक्लेदकृत
स्वेदः प्रस्वेदः २ आश्चर्यहर्षोत्साहभयादिजो रोमांचः रोमोद्गमः ३ ॥ विषादविस्मयामर्षहर्षभीत्यादिसंभवो गद्गदादिकृत्स्व
रभंगः वैस्वर्यं ४ विश्वासामर्षादिजो गात्रलोल्यकृत्वेपथुः कंपः ५ विषादिरोषभीत्यादिजं मालिन्यकार्श्यादिकृत् वैव
र्ण्यं वर्णविक्रिया पांडरत्वादि ६ हर्षरोषविषादादिजं नेत्रजं जलमश्रु ७ हर्षजेक्ष्णोशीतत्वं मोसंरोषादिसंभवं इति बोध

श्री॰
शृं॰ कं॰
५

संस्त्रवडुभवाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः प्रलयः ८॥ तत्र महीनिपतनादयोऽनुभावाः इति अमुनाप्रकारेण स्तंभादयोऽष्टौ सात्त्विकाः सत्वे-
भवाः सात्त्विकाः सत्वं मनः करणं यस्य सत्त्वोद्रेकस्तस्मिन्नेवैते भवंति कोमलस्यांतःकरणस्यैवेत्यर्थः अतिकठिनस्य महाम्रद-
स्यवैते न गुणा इति हेतोः सात्त्विका उच्यंत इति भावः एवं पंचाशदपि भावानुक्तास्यापि भावानामेव शृंगारादिरसतामाहस्था-
वायत्वेति ॥ भावा एवातिसंपन्नाः प्रयांति रसतामभी ॥ यथा द्रव्याणि भिन्नानि मधुरादिरसात्मतां ॥ ६ ॥ अमी भावा एव अतिसंप-
न्नाः संतः रसतां प्रयांति यथा भिन्नानि द्रव्याणि मधुरादिरसात्मतां प्रयांतीत्यन्वयः भावा रत्यादयः अतिसंपन्नाः अतिशयं प्रा-
प्ताः संतः रसतां शृंगारादिरसादिशब्दवाच्यतां भिन्नानि द्रव्याणि दधिशर्कराकर्पूरप्रभृतीनि केश्चिद्विशेषैरेतिसंयं प्राप्तानि मधुरा-
दिरसात्मतां प्राप्नुवंति तद्वत् ॥ रसो नाम कश्चिदनिर्वचनीयसुखास्वादः एवं सति अमी भावा अनुभावव्यभिचारिभिरतिशयं प्रापि-
ताः संतो रसस्वरूपतयोच्यंते ॥ इत्यर्थः तत्र दृष्टांतमाह ॥ संभवंति यथा वृक्षे पत्रपुष्पफलादयः तादृग्रसेऽपि रुचिरा विशेषा भावरूपिणः ॥ १२ ॥
यथा वृक्षे पत्रपुष्पफलादयो विशेषाः ॥ संभवंति तादृग्रसेऽपि भावरूपिणो रुचिरा विशेषाः संभवंतीत्यन्वयः ॥ आदिशब्देनांकु-
रपुष्पामोदफलस्वादुविशेषाः संभवंति संगता भवंति रसेऽपि शृंगारादावपि भावरूपिणो विशेषाः ॥ सात्त्विका भावाः रुचिराः स्पृ-
हणीयाः यथा एकस्मिन्नपि वृक्षे परस्परविलक्षणाः पत्रादयः कमनीयाः विशेषाः संभवंति तथैकस्मिन्नपि रसे नानाशृंगाराद-

॥ १२ ॥
उं॰
५

यो विशेषाः संभवंतीति भावः ॥ १३ ॥ प्राय इति ॥ प्रायो नैकरसं काव्यं किंचिदत्रोपलभ्यते बाहुल्येन भवेद्यस्तु स तद्वत्तया निगद्यते ॥ १४ ॥
अत्र एकरसं काव्यं प्रायः किंचिद् उपलभ्यते नु पुनः ॥ प्रायो बाहुल्येन भवेत् स तद्वत्तया निगद्यते अत्रास्मिन्लोके एक एव रसो
यस्मिन् तत् प्राय इत्यव्ययं बाहुल्यार्थे न उपलभ्यते न दृश्यते पर्यापि कथमपि केनापि निपुणेन काव्यमेकरसं निबद्धं तथा-
पि तत्रापि रसांतरसंकरस्य [illegible] नहि शृंगारकाव्यं वीरकाव्यमिति प्रसिद्धिः कथमित्यत आह बाहुल्येनेति यो र-
सो यस्मिन् काव्ये बाहुल्येन भवेत् ॥ स रसः तद्वत्ता काव्यं तद्वत्तया निगद्यते तद्रसप्रधानतया तत्काव्यं व्यपदिश्यत इत्यर्थः तत्र द्वा-
वृत्तीर्दर्शयति कैशिकीति ॥ कैशिक्यारभटी चैव सात्त्वती भारती तथा ॥ चतस्रो वृत्तयो ज्ञेया रसावस्थानसूचिकाः ॥ १५ ॥ वृत्तयः च-
तस्रो ज्ञेयाः कैशिकी आरभटी सात्त्वती भारती किंभूता वृत्तयः रसावस्थानसूचिकाः रसानां शृंगारादीनां अवस्थानं स्वरूपं
निप्रापयंति ताः कोमलकर्कशपदरचनया हि निपुणकविविषयो व्यापारो निगद्यते कैशिक्यादिवृत्तीनां च स्वरूपाणि लक्षणानि स-
यमेव स्पष्टयिष्यति तृतीयपरिच्छेदे धर्मादिति ॥ धर्मादर्थोऽर्थतः कामः कामात्सुखफलोदयः ॥ साधीयानेष तत्सिद्धौ शृं-
गारो नायको रसः ॥ एष शृंगारो रसः ॥ तत्सिद्धौ सुखफलोदयसिद्धौ साधीयान् अतिश्रेष्ठः ॥ अर्थोऽपि शृंगारासमादायेवा-
कामं जनयति ॥ अतो हेतोः ॥ अयं रसो नायकः श्रेष्ठः ॥ चेष्टा भवति पुंनार्योरत्तुस्या यानुरक्तयोः ॥ संयोगो विप्रलंभश्च शृंगा-

रोद्विविधो मतः ॥५॥ अनुरक्तयोः पुन्नार्योः रत्युद्भवा या चेष्टा स शृंगारः स द्विविधः संयोगो विप्रलंभश्च अनुरक्तयोः प्रीतिमत्र्योर्मनोः र
तिजनिता प्रथमतः किंचिदुत्कविलोकनादिरूपा शृंगारः यद्यपि पुमाद्यालंबनौ वसंताद्युद्दीपना गाढलिंगनादि प्रकाशि
ताः हर्षादिसंचारिभिरुपचिंता रतिरेव शृंगारः ॥ तथापि रत्युत्थचेष्टयोः कार्यकारणयोरभेदविवक्षया रत्युत्थचेष्टा शृंगार
इत्युक्तं दर्शयति ॥ संयुक्तयोस्तु संयोगो विप्रलंभो वियुक्तयोः ॥ प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च पुनरेव द्विधा यथा ॥६॥ संयुक्तयोः ॥ संयोगः
विप्रयुक्तयोः विप्रलंभः ॥ एष संयोगो विप्रलंभरूपः ॥ पुनरेव द्विधा प्रकाश संयोगः प्रच्छन्नसंयोगः ॥ प्रकाशविप्रलंभः ॥ प्रच्छन्नवि
प्रलंभश्चेति संयुक्तयोः संयोगिनोः पुन्नार्योः संयोगरूपः वियोगिनोर्विप्रलंभः शृंगारः यथेति दर्शयति तत्र प्रकाशसंयोग
मुदाहरति ॥ मदनेति ॥ मदनकुंजरकुंभतटोपमे स्तनयुगोपरितः स्फुरितांगुलिं ॥ मकरजक्षतवाममपि प्रियाद्दपितपाणिम
मत्यनंदसिणीं ॥२॥ प्रियाद्दपितपाणिः सकरजक्षतवाममपि करजानखास्तेषां क्षतं विद्धं तेन सह वर्त्तते इति सकरजक्षतः सवा
सौ वामश्चेति सकरजक्षतवामः प्रतिकूलः ॥ नादृशमपि दक्षिणमनुकूलं ज्ञानवती वाममपि दक्षिणमिति विरोधाभासा
लंकारः किंभूतं पाणिं परितः ॥ सर्वतः स्फुरिताश्चंचला अंगुलयो यस्मिन् मदनकुंजरः ॥ कामहस्ती तस्य कुंभतटवत् उपा
मा यस्य स तस्मिन् मदनकुंजरेभ्यते नातिकमनीयतरे कुंभतटोपमत्वे नातिपीनतरे स्तवितं ॥ कुतविलोकितं छेदः ॥ कुतविले

वितमाहुर्भौमेवे ॥ अथ प्रकाशविप्रलंभमुदाहरति सेतमः ॥ स्मरसंनिवेशविवशैः ॥ श्वासैर्मुहुः पंचमोद्गारवद्भिरापतद्भिरभि
तः ॥ सिक्तश्च नेत्रांबुभिः ॥ यत्तस्याः प्रियविप्रयोगविधुरस्तल्पाधरो यामिनीं तां स प्रत्युद्गतवह्निवारिविषमं मन्ये व्रतं सेवते ॥२४॥
यत्तस्याः ॥ नायिकायाः अधरः इदानीं व्रतं सेवते इत्यहं जानामि किं कृत्वा यामिनीं तां यत्वा किंभूतं व्रतं उद्भूते उद्गते येय वह्निवा
रिणी ताभ्यां विषमं किंभूतोधरः प्रियस्य विप्रयोगो वियोगस्तेन दुःखितः पुनः किं श्वासैः संप्लुतः पुनः आपतद्भिर्ने
त्रांबुभिः सर्वतः सिक्तः किंभूतैः श्वासैः ॥ स्मरस्य संनिवेशात् हृदये प्रवेशस्तेन विवशैः पुनः किंभूतैः निरंतरं पंचमस्य वायु
विशेषस्य य उद्गारो निर्गमस्तेन आवर्त्तनं मंडलवत् परिभ्रमितं तैः योगग्रंथे पंचमः कश्चिद्वायुविशेषः यद्वा पंचमस्य
रागभेदस्य उद्गारो निर्गमस्तद्वत् आवर्त्तनं आवर्त्तनं आरोहावरोहणं पंचमो रागभेदः स्यान्नेत्राणामपि कर्णी पंचमश्चा
गुरेहृद्ये पंचमः ॥ षाडवो हि प्रियामिति विश्वः शार्दूलविक्रीडितं ॥ प्रच्छन्नसंभोगमुदाहरति ॥ कांत इति ॥ कांते विविक्ते सत
क्रमकंदुकागे संकेतकेहरिणशावदृशा वसेन ॥ तत्कूजितं किमपि येन तदीयतल्पं नाल्पैः परितमनुकूजितलावकौघैः ॥२५॥
हरिणशावदृशा संकेतके अभिसारगृहे रसेन स्वरतानंदेन किमपि अद्भुतं कूजितमुक्तं येन कूजितेन तस्या अभिसार
रिकायाः ॥ तल्पं शयनं अनुनादितं लावकसमूहैः ॥ परीतं वेष्टितं अल्पैर्न परीतमित्यन्वयः क्व सति कांते प्रिये विविक्ते

श्री॰
शृं॰ति॰
क॰
७

चुंबनकुचमर्दननखघातादिरूपं यत्सुखं तेन तस्य क्रमः उपक्रमः प्रारंभ इति यावत् तस्मिन् दक्षो रामो येन स तथा वसंततिलकं छं
दः॥ तत्र प्रछन्नविप्रलंभमुदाहरति॥ किंचिदिति॥ किंचिदुञ्चितकंठकंदलपीनस्तनावर्त्तनव्यायामाञ्चितकंचुकं स्मरगृहद्वार
स्तस्यास्तदालोकितं वाचस्ताश्च विदग्धभावगुरवः स्फारीभवन्मन्मथा हे हे मानस किं स्मरस्यभिमताः सिद्ध्यंति पुण्यैः क्रियाः ॥२६॥
हे हे इत्यव्ययं सादराभिमंत्रणे हे मानस तस्यास्तदा हृष्ट तदालोकितं तास्ताश्च वाचः किं स्मरसि अभिमताः॥ क्रियाः पुण्यैः सि
द्ध्यंति किंभूतमालोकितं किंचिदुञ्चितयत्कंठकंदलं कंठनालं तेन दलत् त्रुट्यत् पीनस्तनयोः॥ आवर्त्तनं मंडलं तस्य व्या
यामो विशेषेण आयामो दैर्घ्यं तं गतेन तेनाञ्चितं उद्धृवितं उन्नमितं यत् कंचुकं तत् किंचिदुञ्चितकंठकंदलेन दलत् यस्मिन् तत्
आलोकितं स्मरसणं संगीतरत्नाकरे सहसादर्शनं लक्षितं तदालोकितं मुदीरितं किंभूताः वाचः विदग्धभावश्चिता कर्षणं तत्र च
गुरुः पुनः स्फारीभवन्वर्द्धमानो मन्मथः कामो याभ्यस्ताः शार्दूलविक्रीडितं संभोगविप्रलंभशृंगारं निरूप्येदानीं नायकल
क्षणमाह॥ त्यागीति॥ त्यागी कुलीनः कुशलो रतेषु कल्यः॥ कलावित्तरुणो धनाढ्यः॥ दक्षः क्षमी स्थिररुचिः सुभगोभिमा
नी स्त्रीणां मतः सुभगवागिह नायकः स्यात् २७ इह शृंगारे स्त्रीणां मनो नायकः स्यात्॥ किंभूतः त्यागी अलंकारादिदाता
कुलीनः उत्तमकुलोत्पन्नः रतेषु आलिंगनादिषु चतुरः कल्यो रोगरहितः कलावित् कामशास्त्रादिपंडितः दक्षोवरंज

कं॰
७

नप्रवीणः क्षमी सहनशीलः स्थिरप्रीतिः सुभगः सुंदरः अभिमानी दीनतारहितः मधुरभाषीव इंद्रवज्राछंदः स्यादिंद्रवज्राय
दितौ जगौ गः॥ नायकभेदानाहतस्येति॥ तस्यानुकूलदक्षिणशठधृष्टाख्यमत्वेवसारः भेदाः क्रियया च ते तेऽदाहृतयश्च
रमणीयाः॥ २८॥ अत्र इत्येतस्य क्रियया अनुकूलदक्षिणशठधृष्टाः चत्वारो भेदाः पुनः रमणीयाः तेऽदाहृतयश्च उच्यंते
अत्रास्मिन् ग्रंथे इत्येव सम्यक्प्रकारेण तस्य नायकस्य क्रियाभिः रमणीयाः कमनीयाः तेऽदाहृतयः तेषामनुकूल
दक्षिणशठधृष्टानां उदाहृतय उदाहरणानि प्रकाश्यंते तेषामनुकूललक्षणमाह॥ अतिरिक्ततया नार्याः सदा त्यक्तपरां
गनः॥ सीतायां रामवत्सोयमनुकूलः स्मृतो यथा॥ २९॥ अयमनुकूलः स्मृतः॥ स कः॥ यः नार्या अतिरक्ततया सदा
त्यक्तपरांगनः कस्यां कइव सीतायां रामवत् सर्वकालिकपरांगनासुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तो ऽनुकूल इत्यर्थः नार्यां
स्वपुरंध्र्यां अतिशयप्रेम्णा सर्वदा त्यक्ताः परांगना येन सः॥ एषोनुकूलस्वरूपं दर्शयति॥ अस्माकमिति॥ अस्माकं स
खि वाससी न रुचिरे ग्रैवेयकं नोज्वलं नो वक्रा गतिरुज्वलं न हसितं नैवास्ति कश्चिन्मदः॥ किं त्वन्येपि जना वदंति सुभ
गोप्यस्याः प्रियो नान्यतो दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुस्थितं॥ ३०॥ हे सखि यद्यपि अस्माकं रुचिरे कम
नीये वस्त्रे न उज्वलं वा कंविकायुक्तं ग्रीवाभरणं न वक्रा गतिर्गमनं न उज्वलं सुंदरं हसितं हास्यभेदो न मधुरं दरसंलक्ष्य

श्री
अ॰टी॰गा॰
९

स्तुपिष्टिः प्रियासाकिं कृत्वायं तुगप्लने अप्रक्तिकिन प्रणयिनि प्रियेयं कोक्रीडितं कृतं आगोपराधो येन तस्मिन्निति कुपाय्य
र्थेः हरिणीछंदः अपिच कोपात्किं विडपानतोपि वसनादाक्षय्य केशेषु धुलं नी॥ तामोहनमंदिरं दयितया हारेणव
धृां दृढं॥ स्योयावासमितिकृत्वाविनिगृह्य कंठार्द्धरुद्धाक्षरं जल्पंत्याः॥ श्रवणोत्पलेनसकृतिको कश्चिद्दहस्ताड्यते॥ ३४
दयितया प्रियया कश्चित्सकृत्ती धन्यः उपसमीपे आसमंतागननतोपि नम्रोपि किंचित्कोपात् अप्रसाकृत्योगृकिं
चनोपमरः॥ वहिः कोपाडंवरत्वादेतर भावान्॥ किंचित्कोपान् रक्तरकांते केशेषाक्षय्य वसनात् अलंयथास्या
च्छाश्रवणोत्पलेनताड्यते॥ किंकृत्वामोहनः कामसक्तगृहं नीत्वा पुनः किंकृत्वाहारेण दृढंवध्वा किंविशिष्टयाहृयि
तयाकंठार्धरुद्धाक्षरं यथाभवति तथा इति मुहुर्वारंवारं जल्पंत्यां इति किंतद्दुहान् भूयो यस्य सिरंभ्रमात्कोपात्
अलंअत्यर्थं यद्वापर्यायेपूर्यतां निवार्यतामितिवानस्याः सखीः प्रतिशठोक्तिः अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवार
णवाचकमिति विविक्तः विजनं स्त्रीणां निः शलाकास्तथा रहः॥ रहश्चोपांशुचालिंगे रहस्यं तद्भवे त्रिषु इत्यमरः।
अथ धृष्टनायकं दर्शयति निःशंक इति॥ निःशंकः कृतदोषोपि विलक्षतां र्जितोपि सन्॥ मिथ्यावाग्दृष्टदोषोपि धृ

गे

ष्टोकथितोयथा॥ ३८॥ असौ धृष्टः कथितः यः कृतदोषोपि निःशंकस्तर्जितोपि सन् विलक्षः पुनः दृष्टदोषोपि सन्॥ मिथ्या
वाक्कृतादोषायेनसतादृशोपि शंकाशून्यः भर्त्सितोपि विलक्षणीयः दृष्टदोषोयस्सतादृगपि मिथ्याभाषीध्येयेतुदाह
रति जल्पंत्या इति॥ जल्पंत्याः परुषं रुषाममवलाश्रुवतसादानतेष्टवान्याशुपदं करेण वकुशः॥ संताड्यमानोपि सन्॥ आली
नां पुरतो दधाति शिरसा पादप्रहारान् अतो तो जाने सखि संप्रति प्रणयिने कुप्यामि तस्मै कथं॥ ३७॥ हे सखि तस्मै प्रणयिने
कथं कुप्यामि संप्रतं तोजाने असौवलान्ममाननं चुंबति॥ किंभूतायाममरुषा परुषं जल्पंत्याः॥ पुनः॥ वकुशः॥ संताड्य
मानोपि सन् करेण करं आश्रुमहत्त्वातिः पुनः नतः सन् आलीनां पुरतः॥ शिरसा पादप्रहारान् दधाति प्रणयिने प्रियकृष्णा
याकुप्यामीत्यवक्रुद्धतुहेश्योस्त्यार्थी नाय प्रतिकोप इति स्त्रैणाचतुर्थी॥ असौ प्रणयी आश्रु[illegible]तेकोपं धि
नावितिगृह्णाति पुनस्तमेवोदाहरति॥ धिक्कां धूर्तं गतत्र प्रणयिनी सेवतया राध्यतां यस्याः॥ पादतला हरतीतं तवहृदिं
व्याख्यातसौयावकः॥ स्पृष्टोपि न नामकंचतियदाऽपादावयं दुर्जनो मिथ्यावादविचक्षणाः किमपदं कुर्यां वयस्येतदा
हे वयस्ये सखि नामकोधं कुत्सनेवानाम प्रकाश्य संभाषक्रोधोपगमकुत्सनइत्यमरः स्पृष्टोपियदा पादौ नमेचति
तदा अपरं किंकुर्यां किंभूतोयं मिथ्यावादविचक्षणः॥ इतीति किं हे धूर्ततत्वांधिक् हे निर्लज्ज सुमेव प्रणयिनीतयारा
ले

॥ २७ ॥

धृतोऽन्यसौ यावकः॥ न च हृदयस्याः प्रणयिन्याः पादतलस्य प्रहारं कथयति कोपादित्यादि पद्यत्रयं शार्दूलविक्रीडितेन ना
यकः॥ सोऽनुकूलाद्यैः स्यात्षोडशविधि भेदतः॥ नोक्ता धूर्तादिभेदस्तु मुनेः संमतप्रभावतः इति चतुर्विधं नायकं निरूप्येदानीं
तस्य सहायान्नर्मसचिवः॥ पीठमर्दो विटविदूषकः इति भेदानाह॥ स्फुटमंत्रेत्याद्येकश्लोकेन तत्र नर्मसचिवलक्षणमाह स्फुट
मंत्रः शुचिर्वाग्मी भक्तो नर्मविचक्षणः॥ स्यान्नर्मसचिवस्तस्य कुपितस्त्रीप्रसादकः॥ ३४॥ तस्य नायकस्य नर्मसचिवः
परिहाससखा स्यात्॥ किंभूतः॥ गुप्तमंत्रः॥ अथ तद्भेदानाह॥ पीठमर्द इति॥ पीठमर्दो विटश्चैव विदूषक इति त्रिधा॥ सभ
वेत्प्रथमस्तत्र नायिकानायकानुगः॥ ३५॥ स पीठमर्दो विटश्चैव विदूषक इति त्रिधा तत्र प्रथमः॥ नायिकानायकानुगो
भवेदित्यन्वयः स नर्मसचिव इति उक्तप्रकारेण त्रिप्रकारः तत्रोक्तेषु पीठमर्दविटविदूषकेषु प्रथमः पीठमर्दनः नायि
कानायकावनुगच्छतीति तदनुरक्त इत्यर्थः गुणैर्नायककल्पोऽयं॥ प्रेमा नवानुवृत्तिमान्॥ पीठमर्दः स कथित इति रसा
मृतसिंधौ विटविदूषकौ दर्शयति एकविद्य इति॥ एकविद्यो विटः प्रोक्तः क्रीडाप्रायो विदूषकः॥ स्ववपुर्वेषभाषाभिर्हा
स्यकारी विटः स्मृतः॥ ३७॥ नर्मविच्च विदूषकः प्रोक्त इत्यन्वयः क्रीडाः केशोपचारधूर्त्तगोष्ठीप्रागल्भ्यादिरूपास्ता
प्रायस्तद्बहुलः॥ एका विद्या कामतंत्रकला यस्य स इत्युक्तं रसामृतसिंधौ केशोपचारकुशलो धूर्त्तो गोष्ठीविशारदः

ॐ॰

काममंत्रकलावेदी विट इत्यभिधीयत इति स्ववपुर्देहस्तस्य वेषो रचना भाषाः॥ प्राकृतं संस्कृतापभ्रंशरूपास्ताभिर्हास्यकार
को विदूषकः॥ तदुक्तं नाट्यलोचने विदूषकस्तु विनतः कुटिले वामके करे॥ तथा दक्षिणहस्तं च वक्रेणाचक्रके पुनः पा
र्श्वमेकं शिरस्येव हस्तेनाचचरणं तथा॥ अनंत्येंगं ससंभ्रमयेल्लयतालरसानुगाः॥ दंतुरः॥ स्खलितः कुब्जः खंजश्च विकृ
ताननः॥ काव्यहास्यं प्रकुर्वीत असंबद्धप्रभाषणात् नानाविधैर्विकारैस्तु तथा वाचाश्लीलभाषितैरिति कुटिलप्रि
तिदंडकाष्ठं वक्रो नाम महत्तकः तल्लक्षणं यथा यस्यां गुष्ठेमध्यमायाम ध्यपर्वोदरं श्रितः उङ्गलीकनीयसी यत्र चतुर
नेकरे विडंबिनि नर्मवित् परिहासवचनवित्॥ चकारः समुच्चये कलहप्रियोपि उक्तं रसामृतसिंधौ वसंतादयभि
धो लोलो भोजने कलहप्रियः॥ विकृतांगवचोवेषैर्हास्यकारी विदूषक इति॥ वसंतम[illegible]लादि[illegible]धानाम
यस्यतः एषां प्रयोगः॥ कुत्र संभवतीत्यपेक्षायामाह॥ एषामिति॥ एषां प्रबंधविषयो व्यवहारः प्रायशो भवेत्प्रचुरः प्रा
तोकमुदाहृतयस्तथापि काश्चित्प्रदर्श्यंते॥ ४०॥ एषां प्रायशः॥ प्रबंधविषयो व्यवहारः प्रचुरो भवेत् तथापि प्रबं
धेऽकेऽस्मिन्नुदाहृतयः प्रदर्श्यंत इत्यन्वयः॥ एषां पीठमर्दविटविदूषकानां प्रायशो बाहुल्येन प्रबंधाः प्रकरणना
टकभाणिकादयस्तद्विषयः॥ तत्र प्रकरणं मालतीमाधवादि॥ नाटकं शाकुंतलोत्तरचरित्रादि भाणिका॥ र

श्री॰
शृंगा॰
तिक॰
ल॰
११

रत्नावल्यादिः ॥ प्रबंधकल्पनाकथाश्चेष भरः एकैकं प्रति उदाहरणानि ॥ तत्र पीठमर्दोदाहरणं ॥ विमुंचामुं मानं सफलय वचः
साधु सुहृदां कथा संतापेनग्लपयसि किं मगास्मरभुवा ॥ प्रिये पादप्रान्ते प्रणतमधुना मानय भृशं न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः
कालहरिणः ॥ पश्य ॥ हे मुग्धे अमुं मानं विमुंच सुहृदां साधु वचः सफलय स्मरभुवा संतापेन मुधा अंगं किं ग्लपयसि अधुना
भृशं पादप्रान्ते प्रियं मानय यतः कालहरिणः पुनः प्रत्येतुं न भवति मुग्धे सुंदरि स्मरदेवामानः प्रियापराधस्य विकाचेष्टारू
पोहठविशेषः ॥ सुहृदां मित्राणां साधु समीचीनं सफलं कुरु स्मरयत्कामा आह्वयति तेन मुधा व्यर्थं अंगं करचरणादि अंगं प्रति
कोप ॥ यद्वा पश्यन् स्मरः पादप्रान्ते प्रणतेन भ्रंशमानाय कालरूपी हरिणः ॥ कालहरिणः ॥ प[illegible]तुं न समर्थः [illegible]
केन कालस्योन्नालत्वात् उक्तिरेतेति भावः शिखरिणीछंदः ॥ अथ विटोदाहरणमाह प्रणयिनि भृशं तस्मिन्मानं मनस्विनि र
मा कृथाः ॥ किमपरमितो युक्तायुक्तैर्विचार्यमनेनवा ॥ अयमपि भवेत्संप्रत्येव भयानलसंनिभः ॥ सरसकदलीकंदच्छेदच्छ
छविर्मृगलांछनः ॥ पश्य ॥ हे मनस्विनि साहंकारे तस्मिन्नायके मानं मा कृथाः किंभूते तस्मिन् भृशं मत्पर्थं प्रीतिमिति इ
तोस्मादपरं अन्यत् युक्तायुक्तैः किं युक्तायुक्तविचारैः किं न किंचिदित्यर्थः ॥ अधुना नायकेन विना नवसंप्रति मृगलांछ
पीचंद्रोपि भयानलसन्निभः कालाग्निसदृशो भवेत् ॥ किंभूतो मृगलांछनः सरसकदलीकंदच्छेदवत् कांतिर्यस्य स

ङं॰
११

मृगलांछनोपि पीयपनेन चंदनकर्पूरमलयसमीरादीनामतिदुःसहत्वसूचितं ॥ अथ विदूषकोदाहरणं हारादिति हाराकेदलि
तो ॥ हृदि प्रविततैः कंठे लुठद्भिर्हठाद्धक्कीसंकटनासिकान्तरलितैर्निर्यद्भिरन्यूष्मभिः ॥ निःश्वासैः पृथुमन्मथोत्थदवथुर
र्यत्नेनावेदितो मिथ्यालपितसौख्ये कृतागमतः कोपन कांतं प्रति ॥ पश्य ॥ हे मिथ्यालपितसौख्ये नवनिःश्वासैः पृथुमन्म
थोत्थदवथुः यत्नेनावेदितः अतः कांतं प्रति कोपेन कृतं किंभूतैर्निःश्वासैः हाराकेदलितैः पुनः हृदि प्रविततैः पुनः कं
ठे लुठद्भिः हठात् हक्कीतिर्यद्भिः पुनः संकटनासिकांतरलितैः पुनः अन्यूष्मभिः मिथ्याआलपितसौख्ये चातुर्यं प
या तस्याः संबोधनं पृथुर्वेकुलो मन्मथः तस्मादुत्थः उत्थितो दवथुः संतापः बकुलकामोद्भवसंतापइत्यर्थः आवे
दितो ज्ञातः अतोस्मात् कांतं प्रति कोपेन कृतं ॥ यर्थं हाराग्निभिस्समीपात् कंदलितैरंकुरितैः [illegible]नैर्नि[illegible]द्भिः
संकटासंकीर्णा या नासिका तत्र चंचलतां प्राप्तैः अनेन हास्यकारीवनर्मविदिति ॥ विदूषकलक्षणमुक्तं यत्र
न्यूष्मभिरत्युष्णैः शार्दूलवि॰ स परिकरान्नायकान्निरूप्येदानीं तथैव नायिकाः प्रदर्शयन्नाह स्वकीयेति स्वकीया पर
कीया च सामान्यवनिता तथा ॥ कलाकलापकुशलास्तिस्रस्तस्येह नायिकाः ॥ पश्य ॥ तस्य इह तिस्रो नायि
काः स्वकीया च पुनः परकीया तथा सामान्यवनिता किंविशिष्टाः कलाकलापकुशलाः तस्य पूर्वोक्तच

श्री॰
शृं॰गा॰
र॰ति॰ल॰
कं॰
१५

र्विधनायकस्य इहस्त्रंभ्यारे पत्युरादेशतत्परा स्वकीया न उज्ज्ञे रसाम्रतसिंधीकरग्रहविधिंप्राप्ताः॥पत्युरादेशतत्पराः पाति
व्रतादिविचलाः स्वकीयाः कथितास्ते इति॥अप्रकटपरपुरुषानुरागा परकीया वित्तमात्रोपाधिकसकलपुरुषाभिर
लाषा सामान्यवनिता कलाकलापकुशलाः तत्र स्वकीयायां कलाः पतिशुश्रूषणानुरंजनादिरूपाः तायवकला
पोऽस्यषांतेन कुशलास्सर्वालंकारतिरस्कारकारिणी परकीयायां कला अभिसारोचितवेषधारणशिल्पनैपुण्या
दिरूपाः तासां कलापः समूहस्तत्र कुशला प्रवीणा सामान्यवनितायां कलाः कोकोक्तमतेन तंत्रादि [illegible]तान्वर
कुशला विविधा कलापोऽस्यषांतेऽहे नृणां वेसंहतेऽपि वेति विग्रहः तत्र स्वकीयाल्पसां[illegible]वयमेवोदाहरति॥पौरावा
वारस्त्वासाधीसमार्जवविभूषिता॥मुग्धामध्याप्रगल्भेति स्वकीया त्रिविधा च सा॥४७॥साध्वी स्वकीया किंभूता।
पौरा वारस्ता पूर्वस्मिन्काले पुरा तत्र भवः॥पौरः॥सीताऽरुंधतीप्रभृतीनामाचारः॥भर्तृशुश्रूषानुरूपमाचरणं
तस्मिन्रता अनुरक्ता सा सहनता आर्जवमृजुता ताभ्यां अलंकृता सा स्वकीया त्रिधा मुग्धामध्याप्रगल्भेति
ति अथ मुग्धां नायिकां लक्षयति॥मुग्धा नववधूस्तावनवयौवनभूषिता॥नवानंगरहस्यापि लज्जाप्रा
यरतिर्यथा॥४८॥नवेन यौवनेनालंकृता अंकुरितयौवनेत्यर्थः नवो नवीनोऽनंगः कामो यस्याः सा नवव

शृं॰
१५

त्ति
धूर्नवोढा इहाति स्मृतिरिति रहः स्यानाङ्गमपि लज्जाप्रायरतिर्यस्याः एकांते धैर्यहोत्यर्थं मुग्धाज्ञातयौवनाऽज्ञातयौवना
चेति॥तत्राज्ञातयौवनामुदाहरन्नाह॥मानमिति॥मानं कर्णाभ्यर्णं प्रसरति तथाप्यक्षियुगलं कुचौ वा कुंभारंभौ तदपि चिबुको
न्नंभनरुचि॥नितंबप्राग्भारो गुरुरतं स्पृहयते कथं विज्ञो न तृप्तिस्तरुणिमनि मनो मे स्पृहयति॥४५॥अहं मनो मे स्पृहयति
तरुणिमनि कथं विज्ञो न तृप्तिः यतः अक्षियुगलं कर्णाभ्यर्णं गतं तथापि प्रसरति कुंभारंभौ तदपि चिबुकोन्नंभनरुची र
गुरुरपि नितंबप्राग्भारः गुरुत्वं स्पृहयते तेन करणस्य भावस्तरुणिमा तस्मिन्तु करणसमीये प्राप्ते कुंभवत् आरंभो ययोस्तौ
न तु कुंभग्राहृदेशौ चिबुकस्योन्नंभने रुचिर्ययोस्तौ नितंबस्य प्राग्भारः पश्चाद्भिन्नेनवः स्त्रीकटयाद्यमर॥गुरोर्भावो
गुरुत्वं॥शिखरिणीछंदः अज्ञातयौवनायथायसमंजस्यं॥नीतानीरमुपागता अवतायोः [illegible]स्फुरन्नेत्रयोः [illegible]त्रेल
ग्नमिदं किमुत्पलमिति शंगां कल्पयति॥शैवालांकुरशंकया शशिमुखी रोमावली प्रोंछति श्रीतास्मीति [illegible]कः स
खीमपि दिनश्यामा मदीयं पृच्छति इति॥अथ शंकानवोढोदाहरणं॥यथायोमं नोयामिति॥यथायोमानोयं स्तनभुविल
सत्स्वेदकणाकः पुनर्दृष्टिस्तिर्यक्पतति निसहसा संकुचति च॥तथाशंकेऽमुग्धाः॥प्राणायित्रिदशाक्वादितरसेन मथ
स्यं चेतः प्रगुणरमणीयं न च हठं॥४९॥यथास्तनभुवि त्र्यंलसत्स्वेदकरणिकोरोमांचः पुनः दृष्टिः सहसाति

श्री॰
अ॰ गा॰
का॰
१३

र्येकं यथा भवति तथा पालति च पुनः संकुर्वाति तथा यं कें अनुष्याः येनः प्रणयिनि लम अस्यं नवहृदं किंस्मं तं येनः दास्या
दितरसं पुनः प्रगुणरमणीयं मल्लन भुवि मल्लन प्रदेशो लक्षोति स्वदकणि कायस्मिन्नः रोमां चोते मोऽत्र मन्त्रयाजेनाहं यां के अ॥
मुष्याः नवोढायाः वेनेऽहृदयं प्रियतमेन मध्यास्थं स्थलम्हलसन्नेद्धाा करोमां चलताम् न च हृठं दृष्टेत्र सा स्मिकपलमा
कुंवनत्वात् दरर्ईषत् आस्वादितो रसो येन तत् दृशो भये दृशो गात्रे किंचिद्दृष्टे दोध्यय मितिशेषः प्रकृष्टगुणे रमणी
यं संदरं प्रकृष्टगुणान्वमत्वहावभावविलासाभिलाषादि रूपत्वं ॥ शिखरिणी छंदः लज्जामायरतिर्नवोढाया यावि
रमनायोति ॥ विरमनाथ विमुंच ममांचलं शामयदीपमिमं समया सखी ॥ इति नवोढवधूवचसा युवा मुदनादपि ।
कांस्वरतादपि ॥ प० ॥ युवा इति नववधूवचसा स्वरतादपि अधिकां मुदं आगात् प्राप्तीति किं हेनाथ विरम मम मांचलं
विमुंच इमें दीपशमय सखीसमया समयेऽस्यायं निकटवा चिकुत्र विलेविवितं दृन्ने रतः स्यापि लज्जामायरतिर्य
था सकंपेति ॥ सकंपा तुंबनेवक्त्रं हरत्येषावरहिता ॥ पराङ्मुखी त्विरं नत्वे आस्ते रंतुं चवां छति ॥ प० ॥ एषा सकंपा तुंबने
वक्त्रं हरति ॥ अवगूहिता आलिंगिता सती विरं पराङ्मुखी तिर्यम्भ्रतान तल्पे शय्यायां तिष्ठति ॥ एषा मुग्धा पुनः से वा
अपहरति यदा संत्तुंबने क्रियमाणे वलयति शायनीये कंपते च प्रकामं वदति च यदलः पंकि चिडक्ता पिस्म

अं॰
१३

योरसाय तिसततरंतच्छिन्नमंतनवोढा ॥ प० ॥ नवोढा छिन्नं अंतः सततरं रमयति यत् तुंबने आस्यं परिहरति क्रियमा
णा शायनीये वलयति च पुनः यत् स्म यः उक्तापि किंचिद्दलस्पष्टया स्पष्टं आपि वदति नवोढा नववधूः तस्य ना
यकस्य चित्तं हृदयं अंतः अधिकं तरां सपर्य्ये क्रीडयति यत् यस्मात् आस्यं मुखं अपहरति दूरी करोति आलिं
गिता सती शय्यायां तिर्यक् स्वपिति प्रकाममतिशयेन स्म यो वारं वारं किं चित् ईषत् अलक्षणी यमालिनी छं
दः रतौ वामा यथा दृष्टा हृष्टिमिति ॥ दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालाप माला पिता शय्यायां परिवृत्य ति
ष्ठति बलादालिंगिता वेपते ॥ निर्यांतीषु सखीषु वासभवनान्निर्गंतुमेव हते जाता वामतयैव मेद्य सुतरां प्रीत्यै
नवोढा प्रिया ॥ प० ॥ नवोढा प्रिया अद्य मेवाम नयैव सुतरां प्रीत्यै जाता कथं दृष्टा सती दृष्टिं अधो ददाति आलापि
ता सती आलापं न कुरुते शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति बलादालिंगिता सती वेपते वासभवनात् निर्यांतीषु सखीषु ।
निर्गंतुं ईहते मे मम वामतयैव वक्रतयैव प्रीतिक्षमितेंजाता वासभवनात् क्रीडागृहात् ॥ अथास्याः सांत्व
वादनप्रकारमाह मुग्धेति ॥ [illegible] मन्तनयत्नमेष स्मर हृपायेन सांत्वयत् ॥ नातिभीतिकरैर्भवैर्निबंधैर्बालभीष
केः ॥ प० ॥ एष नायको निर्बंधैः कथा रूपैर्भावैः सांत्वयन् स्मरहृपायेन ॥ अनुनयति अनुनयं करोति किं स्म॰

श्री॰
शृं॰ गा॰
ति॰ लं॰
क॰
१४

तेभीतेः मश्यन्ति भीतिकरालानि भयंकराणिः बालभयजनकं शृंगमेवाङ्गुलयमभिनयपूर्वकं दर्शयति सरलीति सर
लिसरसमस्तीरीदेषाभमद्रुमरावलीस्य मुखिविकुरिव पद्मं मन्येनवास्य प्रियासा या ॥ इति निगदिते किंचिद्ग्रीत्या विव
र्त्तितकंधरा वदनकमले भृंगैर्बाला परिचुंबितं परिचुंबिता ॥ ५४ ॥ हे सखि अहं मन्ये यथा भ्रमद्भ्रमरावली तव आस्यपि
पासया रसमस्तीरान् सरति किं स्तापमेवि मुखी इति निगदिते सति किंचिद्ग्रीत्या विवर्त्तिता नियं कृष्णा कंधरा
ग्रीवा यया सा बाला भृंगैर्वदनकमले परिचुंबिता ॥ सुष्ठु मुखं यस्याः सा तस्याः संबोधने भ्रमंती या भ्रमराणां आवलि
पंक्तिः मुखस्य पानमिच्छया तदा गत्य रुढा तेन कमले वेमुखं भजंती अथ नवोढा दर्शयन्नाह अन्यामिति अन्यामनि
वेषमाणेपि यदि कुप्यसि साम्प्रिये योऽदि तस्या गतः स्खलं भुजनीलाबकुप्यति ॥ ५५ ॥ सा प्रियेपि कुप्यति किं स्तनोर
प्रिये यदि अन्यां निरीक्षमाणे पुनरस्य नायकस्य यतो ते दिति च पुनः स्खलन्मनु नीलाबकुप्यति सा नववधूः प्रिये कुप्य
तीत्यत्र विरुद्धं यतः कृपत्रुद्धेर्ष्यालुं त्योर्थीनां ये प्रति कोपयति स्त्वेवं प्रियाय कुप्यती स्यात् तत्राह विवक्षा
तः कारकाणि भवंतीय याज्ञातं वेशो भुवनविदितत्वात्माय एतत्काव्यजनितकर्तृत्वेति सत्वेन ज्ञातं वै शाब्दिति भवति
अथवा यं प्रतिकोभावात् अस्मिन् अन्याहृष्टिं माकार्षीदित्यर्थः ॥ अन्यालापि का सुप्तस्य नायकस्य संतुष्टाभव

ॐ॰
१४

श्रीः

तिता मुदा हर्षेण ॥ मन्यामिति ॥ मन्योक्तं ते प्रथममेव विकारमन्यं नो ज्ञानती नववधूरुदतीपरे सा ॥ धूर्तेन लोचनजलं प
रिमृज्य गाढं संचुंब्याधरतलेण मिता प्रसादं ॥ ५६ ॥ सा नववधूः यामन्योक्तेः पे प्रं रुदती किंचिदूप्य अन्यं विकारं नो
जानती पुनर्धूर्त्तेन प्रसादं गमिता प्रापिता लोचनजलं परिमृज्य च पुनः अधरतलेण गाढं संचुंब्य मन्योक्तो पेपरं केव
लं विकारं मानोपलंभनादिरूपं विकारो मानसो भावरूपमदः प्रसन्नं ता प्रापिता अथ मध्या आरूढयौवनेति
आरूढयौवना मध्या प्रादुर्भूतमनोभवा ॥ प्रगल्भवचना किंचिद्विरूढभ्रमा यथा ॥ ५७ ॥ आरूढं यौवनं यस्याः
सा मध्या प्रोयता तारुण्यशालिनीत्यर्थः ॥ प्रकटीकृतः कामो यस्याः सा किंचिदीषत् प्रगल्भानि वचनानि यस्याः सा वि
राजंते विभ्रमा यस्याः ॥ सा तदुक्तं रसान्तरासिंधौ समानलज्जामदना प्रोयता रुण्यशालिनी । किंचित्प्रगल्भवचना
मोहांतसुरता समा मध्या स्यात्कोमला क्वापि मामे कुत्रापि कर्कशेति यथेति निदर्शनं आरूढयौवनां दर्शयति
नवन्नारमिति ॥ नवन्नारं वक्षः स्वयति तनुनीनाय विहसाः कुचद्वन्द्वं तं हृदयमहुद्भः कान्तु कुसौ ॥ गतिर्मंदीभूता
हसितिगमनं मन्मथयता महोत्तस्यास्तुल्यं तरुणिमनि सर्वं विजयते ॥ ५८ ॥ अहो तरुणिमनि सर्वे तुल्यं विजय
ते यत् तस्याः क्षुधः स्तनीनामपि दृष्ट्या मननशीलानां नेत्राणि प्रेरयति किंस्तनं वक्षः तरती तारा कनीनिकाय

श्री॰
अं॰ गा॰
क॰
१५

क्षिपत् तस्या हृदयं कान्त आह दोन कुरुते किं मम हृदयं कुरुते ढुंढा कान्तेन तस्या गतिर्मन्मथयनागमने हरति किंभूतानि
मंदीभूतानि कृतानि स्यभावरक्तकाणि मानस्मिन् वृत्तुलं समालं विजयते वधूजीताचेकवचने अहृदो हृदयं भूत्वा नु
तद्वस्थां दर्शयन्नेव प्रादुर्भूतमनोभवां दर्शयति॥ दृष्टिः स्निह्यति निर्भरं प्रियतमे वैदग्ध्यभाजो गिरः कामं
कुंतलपालिकाविरचने त्यक्तान्यकर्मा करः॥ बद्धः संहृप्यते पुनः पुनरिदं लीलालसं गम्यते जाताः स्वभ्रमतो समा
नवदशा कस्मादकस्मादियं ॥८०॥ हे सखि कस्यचन नवदशा अस्मात् कस्माज्जाता यतः दृष्टिर्निर्भरं यथा स्यात्तथा
प्रियतमे स्निह्यति पुनर्गिरो वैदग्ध्यभाजः पुनः कामं यथा भवति तथा कुंतलपालिकाविरचने करः किंभूतः
करः त्यक्तान्यकर्मा पुनः इद्धवसः॥ पुनः पुनः संप्रियते पुनः लीलालसं यथा स्यात्तथा गम्यते स्वभूर्वोयस्याहे स्नि
ह्यति प्रीतिं करोति गिरो वाण्यो वैदग्ध्यं भजन्ते कुंतलानां केशानां पालिकारचना विशेषः तस्या विरचने करो हस्तः
संहृप्यते ग्राह्यायोलीलया अलसं किंचित् प्रल्लववचनां दर्शयति सुभग कुरबकस्त्वं नो किमालिंगनोत्कः।
किमु मुखमदिरेच्छुः केशरो नो हृदिस्थः॥ त्वयि नियतमशोके युज्यते पादघातः॥ प्रियमिति परिहासात्पेशलं

अं॰
१५

काचिदूचे॥८१॥ काचित् प्रियं परिहासात् इति पेशलं यथाले ऊचे इतीति किं हे सुभग त्वं कुरबकः आलिंगनोत्कः किं हृदिस्थ
केशरो नो मुखमदिरेच्छुः किमु अशोके त्वयि निपतं पादघातो युज्यते प्रियं प्रति इति विषेस्यमाणं पेशलं सुंदरं उवाच वक्ता
भगाच्छंदोनोनिषेधे कुरबको वृक्षविशेषः कुंडनिलयालिंगितः॥ स तु कामिन्यालिंगनेन पुष्पितो भवतीति प्रसिद्धं आ
लिंगने उत्कः सोत्कंठः हृदि तिष्ठतीति हृदिस्थः हृद्युम्यां चेति सूत्रेण सप्रम्यलुक् केशरो नागकेशरः स तु विला
सिनी मुखमदिरापूत्कृतः पुष्पितो भवतीति अशोकोपि वृक्षः कामिनीचरणघातेन तथैव पक्षे सुभगः छि
द्रान्वेषणत्वसंबोधने हे सुभग समाच्छिद्र अशूणकपटिन्निति यावत् त्वं कुरबकः कुत्सितो रवो यस्य सः
वि दोषाहिआषेति सूत्रेण कपूत्र अशोकशोकरहिते विचारसून्ये इत्यपरार्थः घातस्ताडनं प्रतुल्यपे युक्तः विवक्षाहोः
भ्रमायया॥ कान्त इति॥ ॥ कान्तेन तथा कथमपि प्रथितं मृगाक्ष्या चातुर्यमुद्धतमनोभवया रतेषु॥ तत्कूजितं स्व
नुवदद्भिरनेकवारं शिष्यायितं गृहकपोतशतैर्यथास्यात्॥८२॥ मृगाक्ष्याः कान्ते चातुर्यं प्रथितं रतेषु कथमपि
तथा मृडुतत्कूजितं यथा अनेकवारं मृदुवदद्भिर्गृहकपोतशतैः शिष्यायितं स्याद्रिपन्वयः किंविशिष्टया
मृगाक्ष्या उद्धतमनोभवया मृगवत् हरिणवत् असिणी यस्याः सा तया कान्ते वल्लभे चातुर्यं स्वचतुरत्वं

श्री·
शृं· मा·
र·
१६

प्रथितं विस्तारयत्सु रतेषु सुरतेषु कोमलं धुनितं शिथिलवदाचरितं उद्धतं उद्धतः कामो यस्याः सा तथा तदुक्तं पञ्चसायके पिकपिशिखिकलहंसप्रायपक्षिप्रजानां स्वनितानि तन्मतं करोति । युगनामस्य यात्रामनुरुदशनविवर्जितानखकचोद्गावदेतिस्तनितमिति समासाक्षिप्तं संभोगकाले॥ यथा [illegible]कसर्वस्वदानमूहलानकमासुरकपोतहंसपारावतादिरूपवत् ध्वानितं रतारवं तन्मिश्रितिः श्वसितमणितकृतहाहावनादैः संयोजयेन्मदनमैथुनवृन्दवनादवितथादि तस्या एव प्रौढायाः र रतप्रीतिरानन्दात्संमोहश्चेति कर्मद्वयं तद्दर्शयति पद्यद्वयेन॥ वाढं व्याप्रियते कान्तं पिबतीव रतावियं विशतीव तदङ्गेषु मुह्यतीव स्रवे यथा॥६३॥ इयं प्रौढा रतौ क्रीडायां कान्तं पिबतीव तस्य नायकस्याङ्गेषु विशतीव सुरते सुरतानन्दे मुह्यति वपिबतीवेत्यत्र पानं सादरावलोकनमेव हठालिङ्गनमेव प्रवेशः॥ सुरतानन्दजनितसुखाधिक्यमेव मोहः यथेति निदर्शनं कृतानेकविधारसेन सुरते केलिं कथं विद्रुमाग्रापानः॥ सुखमीलिताक्षियुगला स्विन्नकपोलस्थली॥ सुप्तेयं किल सुन्दरी निभृतभृगः स्वैरं तथैवास्वजत्क्रीडानङ्गविमर्दनैः सहतनुर्निद्रां सहैवागतः॥६४॥ सुभगः सादरः स्वैरं स्वच्छन्दं रतिहेतोः आस्वजत् यथा सहैव निद्रामागतः इतीति किं॥ इयं सुन्दरी सुरते रसेन अनेकविधां केलिं कृत्वा किल सुप्ता किंभूता सुन्दरी कथं विद्रुमाग्रापानः सुखमीलिताक्षियुगला पुनः स्विन्नकपोलस्थली किंभ्र

जें:
१६

तः सुभगः॥ गाढालिङ्गनविमर्दनैः॥ सहतनुः आस्वजत् आलिङ्गितः सहैव आलिङ्गनेन अनेकविधां वक्रप्रकारां किल वार्त्तां वार्त्तासंभाष्ययोः किल तमरः आघ्राय अनु सुखेन तेन मीलिते अक्षियुगले यथा सानन्दं सङ्गमरसानन्दमुकुला दृष्टिश्चोक्ता संगीतरत्नाकरे स्फुरत्सौष्ठवपक्ष्माया मुखविश्रान्ततारका मुकुला दृष्टिरानन्दे हृदयोः स्पर्शाङ्गयोरिति गाढो हठो तेरतः कामस्तस्य विमर्दनं तेन निःसहानिः सत्तानत्वपस्याः॥ तायस्य सबाह्येन हृदयोः सानन्दावाक्षियुगपदेवल्लविता तदुक्तं रतिरहस्ये सुखेनामीलनं वाश्रेणोश्रुतिकालस्य लक्षणं सर्वमेतत्परिज्ञाय साधयेन्नास्त्वयं तेन इति अथ मध्येयं मानावस्थायां त्रिधा॥ तदुक्तं रसामृते सिं धीत्रिधासौ मानवृत्तेः स्याद्धीराधीराभयात्मिकेति उक्तं च रसमञ्जर्यां मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधेति तदेव दर्शयन्नाह सा धीरेति॥ सा धीरवक्रिवक्तोक्त्या प्रियं कोपात् कृतागसं॥ मध्याधीरादि तु पालं भेरधीरा परुषं यथा॥६५॥ सा मध्याधीरा या कृतागसं प्रियं वक्रोक्त्या वदति या कोपात्॥ प्रियं प्रति परुषं यथा स्यात्तथा किः सा अधीरया प्रियं प्रति उपालम्भैः सहरोदिति साधीराधीरेति योज्यं यथेति निदर्शनं कृतो वराधो येन स तं परुषं कठोरं उपालम्भरूपैर्वाक्यैः॥ अनयोस्तु विशेषः मध्याधीराया: कोपस्य मीयं विजिकाश्च धीराया: परुषवाक् धीराधीरायाश्च वचनरुदिते कोपस्य प्रकाशके उक्तं हि रसा

श्री॰
शृं॰गा॰
ति॰ क॰
ल॰
१२

लीवेपीतनुवङ्किपङ्क्तौ व्यासोप्यासंकुमनाकुस्मितमितमपभवः नमध्याधीतयथाउपेत्येति उपेत्यतांहठपरिरंभलाल
संस्थिगादभ्रूः प्रमुषितवाक्वदनः॥ धूर्त्तोऽजनः सपदितदस्मितुंवनादिहैवने प्रियविदितोकनाथेना॥८७॥ हेप्रियने
धूर्तार्थनासपदिदेहैवविदिदिनातंतांउपेत्यहठपरिरंभलालसः चिरातव्यूभ्रूः किंभूतः प्रमुषितवाक्वदनःपु
मःकिंनदासितुंवनाथ्दतोऽजनः तेनवक्षनकृत्पनातस्कालं॥ अत्रैवज्ञातानायिका प्राप्यहठपरिरंभोआलिंगनेन्द
स्नायस्पसः उभावरसि [illegible] सेनयनगालकपोलदंतवासोमुखांतस्तनजघनललाटकंकुंवनस्थानमाकुः वि
ताचिरकालंप्रमुषितंचोरितंवाकसंदरंदंतेयेनसः तस्यातिशोषः तस्याभ्रश्णोर्नेत्रयोश्चुंबनातधूर्तांजनेय
नसः अधरयोरितिशेषः॥ अथमध्याऽधीरायथा॥ यन्नाकीपितमिति॥ यन्नाकीपितमिंडनास्सरसिजेटंगारपुं
जायितंभुल्हायांमयिताघ्यतेकदलिकाकांडेरर्लतायितं॥ कालोन्पःखलुकोपिसोद्धतमयोजातोविषात्माधुः
नाधिकुलाधत्तेविनिर्यदश्रुरवलामोरंरुदंतीगता॥८८॥ हेनाथयत्रमपिंडनाग्राकोपितं पुनः॥ सरसिजेरंगारपुं
जायितंपुनः कदलिकांडेःहेभ्रंतेताधिकुञ्जवलारुदंतीमोहंगतानाकिंभूतानिर्यदश्रुः नायस्तामिनुयत्रयस्मि
नुकालेयुकेवचपूर्यवदाविरिंताकमलेरंगारपुंजवदाचरितं अलानतनंआचरितंप्रईज्वलनुकास्तमनातपु

ई ई
ॐ॰ १२

यानेनभ्रंकुह्यायांसमुसिडुःखलुवाघ्यलंकारेकोपिअद्भुतः अद्भुतस्वरूपः तद्योमयदूषितानाधिषस्वरूपः आतः
प्राप्तः अथवंतेपनेतानन्निवलाभावोद्योततेविशेषणानिचेतिनिर्गच्छंतिअश्रूणियस्यांसा॥ अथधीरामध्यमध्या
यथासांद्रंमनोरथ्यपातेत्तवधूर्तफातासेयहिथितामनसिकृत्रिमभावरम्या॥ अस्माकंमभितनकर्थविदिदावका
शास्तस्माकृतेवरपाणातविडंबनाभिंस्थिता॥ अत्रतामेवयाहीतिवाक्यसमाप्तिः किंभूतानाकृत्रिमभावरम्याइ
हनचअस्माकंकश्चिन्मनअवकाशोस्तितस्मात्वरणापानविडंबनाभिः कृतेव्यर्थेइहमनसिअवकाशः प्रकाशःअ
स्याएवोदाहरणामुज्ज्वलमणौयथागोपेंद्रतंदनवरोदययाहियाहिसातेविधास्यानिकंचकृदयापिदेवीतल्लो
लिमाल्यमुत्तवयावकपंयमस्याः पादद्वयंपुनरनेनविभूषणायेति॥ सर्वथसरसोत्कषोमआयामेवइहपत्ते यद
संवर्तनेव्याकोमोग्ध्यप्रागल्भयोर्युतिः इत्यत्रेवकिंविपीरादिभेदः॥ स्वीयायाएवनपरकीयायाइतिप्राचीनलेः
खनमाहामात्रधीरत्वंमधीरत्वंतउभयंवामानानियतं परकीयायामानश्चेन्नैवमानस्यफलात् मानश्चेनपरकीया
याइतिवक्तुमशक्यत्वादितिरसमंजरीकारोक्तेः अथप्रगल्भालज्जायतिरिति॥ लज्जायतिः प्रगल्भा स्यात्स
मस्तरतकोविदा॥ आक्रांतनायकावाढंविराजद्विभ्रमायथा॥८९॥ लज्जायतिः लज्जामात्राऊनरकालेना

श्री॰
शृं॰ गा॰
र॰ ल॰
क॰
२८

वितवयः कौशलेय थामामापत्तेरतेषु स्वरतेषु प्रवीणा आक्रोतोऽलककतिलकविरचनविपटीतनस्वस्तनस्तवंदादि
मिलीपकोयुयानडनं संगीनरसस्य धनुर्वल्लीसमंकातेकृत्वा दृष्टुनिजाधराविपरीतवेनधन्नेरागादाक्रोननायकाद्
तिथादमन्मथविरजंतोविभ्रमायस्याः सा संगीनदामोदरे प्रगल्भासमधा स्मरंधाराद भारुगपासमन्तरनकोविदा
भावोक्तनादशक्रीडाप्रचंडाआक्रोननायकोनितथल्लव्याप्तनि प्रगल्भाययासेषमिति सोऽयं पंकजिनी मृणाललतिका
मादायथैस्याः प्रियो हारं मे कुरुते पयोधरतटे प्रत्यग्रतारारुचं॥ यं धूकंचनदेनदालिविदलयत्नेन सीमंतितं॥ सर्वथा
विजिगीषुपुष्पधन्वनो वाणश्रियं धास्यति॥ २४॥ हे आलि सोऽयं पंकजिनीप्रियो वल्लभः यस्याः मृणाललतिकां
आदाय मे पयोधरतटे हारं कुरुते किंभूतं हारं प्रत्यग्रतारारुचं च पुनः एतत विदलनं बंधूकेन यत्नेन सीमंतितं
सत सर्वथा विजिगीषुम पुष्पधन्वनः वाणश्रियं धास्यतीत्यन्वयः हे सखि सा प्रसिद्धा पद्मिनी प्रियो यस्याः पद्मिन्याः
मृणालस्य विशस्य लतिकां लतेवतो यद्वा मृणाललरूपायालतिकां आदाय कस्याविय आदायेति दोषः एवंबंधूके
नापस्य थानोऽपि मे मम पयोधरतटे स्तनतटे कुरुते स्त्वयतीत्यर्थः प्रत्याग्रानवीनायाताराभोपिनिः स्तनास्त्यं यंः
थालायान सवाणितंदडकुंकुमांनिर्यस्यसमंविदलनस्फुरनवंधूकंकुपुष्पं विशेषः यतनव धूकंतेन प्रायेणासी।

ओं॰
२८

मंतितं सीनीकृतं सीमंतनयत्र शार्कधादिषु पञ्चपवाच्यं सोमंतितंहल्यवनारफ्कादिस्य दत्तबुसर्वथाप्ताना प्रायशादिशास्त्रे
तिनाविशेषेणाजेतुमिच्छुः विजिगीषुः सयाऽसौ पुष्पधन्वेति समसर्वथासौ विजीगीषुपुष्पधन्वा कामस्तस्यवाणश्रियं
शोभां धरिष्यति। अथ समलतनकोविदाप्रगल्भोदाहरणं॥ यत्र स्वेदलवैरलं विलुलितं बालुप्यते चंदनं स्वच्छं
दैर्मणितैश्च यत्र रणितं नेकूयते नूपुरं॥ यत्रौनपि चिरेण सर्वविषया कामेनदेकाग्रता सत्यस्तत्सुरतं भणामि तत
येषाघोनुलोकस्थितिः॥ २५॥ हे सखि सः सुरतं रतये भणामि शेषानुलोकस्थितिः यत्र सुरत विलुलितैः स्व
दलवैः चंदनं बाल्यते यत्र च स्वच्छंदैः मणितैः रणितं नूपुरं निकूयते यत्र कामेन यथा स्यात्तथा सर्वविषयस्य
चिरेणातदेकाग्रतां आयातीत्यन्वयः सुरतं क्रीडां रतये रत्याय भणामि कथयामि यत्र यस्मिन् सुरते विलुलितैः
श्वंवलैः स्वेदलवैः प्रस्वेदविंदुकाभिः लवलेशकणाणवस्त्वमरः मणितैः रतिकूजितैः मणितं रतिकूजितं मित्यमरः
रणितं शब्दायमानं नूपुरं मंजीरं निकूयते आश्रुयते कुञ्ज अपनयने सुरतस्य एकरूपतां॥ अथाक्रान्तनाय
काप्रगल्भा यथा॥ स्वामिन्निति॥ स्वामिन भंगुरयालकं सतिलकं भाले विलासिन् कुरु प्राणेश त्रुटितं पयोध
रतटे हारं पुनर्योजय॥ इत्युक्तो सुरतावसाने सुखिता संपूर्णचंद्राननास्पृष्टा तेन तथेति जातपुलका प्रा।

श्री·
शृं· गा·
फ·
टी·
१५

माधुनर्मोहनं ॥ ७५ ॥ हे स्वामिन् अलकं भंगुरय हे विलासिन् भाले स्वतिलकं कुरु हे प्राणयेश त्रुटितं हारं पुनर्योजय स्तु
नांसं स्पृष्टा वेडालनना पुनर्मोहनं प्राप्ता किंभूता स्वरतावसानसुरतिना पुनः ॥ तेन तस्याः इति स्पृष्ट्वा पुनः जातपुलके स्व
वपुः स्वामिनैव स्वयं अलकं भूगीकृतं तलं भंगुरय कुटिलय स्वयं येतिष्ठा भाले ललाटे स्वकृतं तिलकं प्राणेशः जीवेशयो
जय संयोजय संधवंद्धवदनाद्यवेन स्तुघदाभावो धन्यते मोहनं मोहं स्वरतस्यां तेस्वलसंज्ञा नमस्याः तेन विलासि
नालेन प्रकारेण प्रकारवचने याल्लु अथ विराजन्ति भ्रमा प्रगल्भोदाहरणं ॥ मधुरवचनैरिति ॥ मधुरवचनैः सभ्रू
भंगैः कृतांगुलितर्जनै रभसवलितैरंगन्यासैर्महोत्सवबंधुभिः ॥ असकृदसकृत्स्फारस्फारैरपांगविलोकितैस्त्रि
भुवनजये सा पंचेषोः करोति सहायतां ॥ सा पंचेषोस्त्रिभुवनविजये सहायतां करोति कैः सभ्रूभंगैः म
धुरवचनैः पुनः कैः कृतांगुलितर्जनैः सहअंगन्यासैः किंभूतैः अंगन्यासैर्वलितैः पुनः अलसवलितैः पुनः
कैः असकृदसकृत् अपांगविलोकनैः किंभूतैः अपांगविलोकितैः स्फारस्फारैः किंभूतैः रतैः मनोभ
वबंधुभिः सनाथिका पंचशरषयो बाणा यस्य पंचेषुः कामः उन्मादनो मोहनस्तथा प्रहरणं विडः शोषणं मा
रणं चैव पंच बाणा मनोभुव इति भ्रूभंगैः सह वर्त्तमानानां सभ्रूभंगास्तैः कृतनायाति अंगुलितर्जनानि तैः त

उं: १५

र्जनं भृत्सना अंगुलिकारणं अंगन्यासः करचरणभुजोद्धवनस्य तादीनां न्यासैर्विन्यासैः अलसः अंगमोटनादिचेष्ट
विशेषः तेन वलितैः संभक्तैः असकृत् वारं वारं पुनःपुनः अलसवलितैरपांगविलोकितैरिति योज्यं तत्र अलसमा
लस्यं तेन वलितैः संयुक्तैः प्रेमातिशयात्तिर्यग्विलोकनं ॥ अपांगो नेत्रयोरन्तः तत्पूर्वं विलोकितैः स्फारस्फारैः
दीर्घतरैरित्यर्थः मनोभुवः कामस्य पंचबंधुभिः सहायकर्तृभिः ॥ अथ रतानुकूल प्रगल्भोदाहरणमाह ॥ निराकु
लारतावेषाद्द्रवंतीव प्रियांगके कोपकास्मि रतं किं वा न वलितवरसनया ॥ ७७ ॥ एषा रतौ प्रियांगके द्रवतीव नि
राकुलावपुनः कोपं कास्मि किं वा रतं रसान्न वेत्ति एषा प्रगल्भा रतौ क्रीडायां प्रियस्य अंगमेव अंगकं तस्मि
न् स्वनीद्रवाहारः द्रवन्तीव नितरां लीनेवेति इवशब्दोपादानात् उत्प्रेक्षणायमलंकारः तदुक्तं दंडिना ॥ मन्ये शं
के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृशः इति नितरां आकुला निराकुला रसा
त् इति रसवशात् यथाहमरुकः ॥ कांते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बंधनात् वासो विश्लथमेखलागुणधृ
तं किंचिन्नितंबे स्थितं ॥ एतावत्सखि वेद्मि केवलमहं तस्यांगसंगे पुनः कोसौ कास्मि रतं च कीदृगिति मिति स्व
ल्पापि नैव स्मृतिरिति रतेः ॥ पूर्वावस्थे यंत्र विनाभ्रुद्युमंगम् स्फुरद्भसो विकसन्मुखपंकजे निमीलन्नयनं ली

श्री॰
र॰ मा॰
र॰ टी॰
क॰
९

विनाभिशैथिल्यमेवचेति ॥ मध्यामाहमेवोदाहरति ॥ धन्यास्ता इति ॥ धन्यास्ताः सखि योषितः प्रियतमे सर्वांगलग्नेपि याः
प्रागल्भ्यं प्रथयंति मोहनविधावालंब्य धैर्यं महत् ॥ अस्माकं तु तदीयपाणिकमले पुन्मोचयत्यंशुकं कोयं कावय
मथ किं नु सुरतं स्वल्पापि नेव स्मृतिः ॥२८॥ हे सखि ताः योषितः धन्याः या मोहनविधौ सर्वांगलग्नेपि प्रियत
मे महत् धैर्यमालंब्य प्रागल्भ्यं प्रथयंति ॥ अस्माकं तु तदीयपाणिकमले अंशुकमपि उन्मोचयति सति कोयं का
वयं किं नु सुरतं स्वल्पापि स्मृतिर्नैव जायते धन्याः कृतार्थाः याः योषितः मोहनविधौ सर्वांगे प्रगल्भतां वि
स्तारयंति नस्माइदं तदीयपाणिकमले तस्मिन्नंशुकमिति पनेलनीवीग्रंथि धृत्यते मानच्छलैः प्रगल्भापि त्रिधा र
धीरादिभेदतः इमां तु विशेषः ॥ प्रगल्भायास्तु धीरायाः रतौदास्यं अधीरायास्तु तर्जनताडनादि धीराधीरायाः तो र
दास्यं तर्जनताडनादिकं कोपस्य प्रकाशकेन वेव दर्शयति तत्र धीराप्रगल्भा कृतदोषेपीति कृतदोषेपि स
धीरतस्मिन्नाद्रियते रुषा ॥ आकारसंवृतिं चापि क्षौ तौदास्ते रतो यथा ॥२९॥ सा कृतागसीसरते धीरा या तस्मि
न्कृतदोषे रुषा आद्रियते न च पुनः रतोपि आकारसंवृतिं कृत्वा उदास्ते रुषा कोपेन आद्रियते आदरं करो
ति ॥ आकारसंवृतिं कृत्वा रतौ च उदास्ते आकारस्य आकृतेः संगोपनं उदास्ते उदासीना तिष्ठति यथा तस्मि

श्रीः
९

न्नाद्रियते रुषैतनामेव धीरप्रगल्भां दर्शयन्नेव तस्या उत्तममानमपि दर्शयति ॥ यद्वाद इति ॥ यद्वा वः प्रत्युरोप
चारस्य तन्वत यत्नादरं दूरतः ॥ प्रत्युत्थानमिदं स्वहस्तनिहितं यच्छिन्नमप्यासनं ॥ यत्पश्यामि यदेवमेव च मुकुटेहिं स्मवी
समुत्कीर्तनं केनवपंकजाक्षि बलवान् कोप्यप्रसादो मयि ॥३०॥ हे पंकजाक्षि तानमयि कोपि बलवान् अप्र
सादः तत्र शंके यत् प्रत्युरोपचारस्य तन्वतावः यत्नादरः सादरं प्रत्युत्थानं यत् भिन्नमपि इदं आसनं स्वहस्तनि
हितं च पुनः यत्वएवमेव मुकुटः स्मार्वीसं मुखवीहिहिं पश्यामि अप्रसाद अप्रसन्नता कोपस्य चिः तत्र तस्मात् प्रत्यु
र अधिकोप उपचार उपचरणं तस्मिन्वचराः पटवः स्वहस्तेन निहितं अर्पितं एवमेव कथयावास्यानासना
दिवात्तानि ॥ मुकुटीरंवाड ॥ अथ रतावपि उदास्ते इति च धीरप्रगल्भां दर्शयन्नेवास्याधमामानं दर्शयति ॥ यन्या
मितं निवारितो निवसनग्रंथि समुद्ग्रथयन् भ्रूभेदो न कृतो मनागपि मुखं येन त्वंडामाने परैः यच्चित्तः शंकमि
वाथितं च पुरः हेप्रभुः समालिंगने मानिन्या कथितोउ कूलविधिमानैनैव मन्युर्महान् ॥३१॥ मानिमा ऽ तेनैव
अनुकूलविधिना महान् मन्युः कथितः यत् निवसनग्रंथिं समुद्ग्रथयन् पाणिर्निवारितो न यत् मुखं खंडि
मानैः अपरैः मनागपि भ्रूभेदो न कृतः यत् रहः एकांते प्रभुर्भर्तुः समालिंगने निःशंकमिव यथ तथा अर्पितं मनुः ।

कोपः यत यतः नियसनेनीवीतस्य ग्रंथिं समुत्तुंगयत मोक्षयन्नलिवेतितोन निषिद्धोन मनागपि ईषदपि भ्रुवोर्भेदो
भ्रूभेदः मनुसंभविताकरेसम्प्रयाप्रयचिंतः नययासहजापतितास्मिस्पृष्टा विनाकिंचिंतितमस्यान्तःकुटीचनुयावे
मिप्रोक्ता भ्रूः समप्रथायुयैः स्वाभाविकी स्यान्सहजा भावेभ्रूकुटीलेश्वसोपतितस्यादधोजातासहितीयाथ
वाक्रमात् ग्रासे येविस्मयेहर्षेषे शेस्मयाद्युत्पयोः हासेग्रासोचपातेतौ विधीयेनाकुभेश्च वोधियादि अन्यासा
मपिलक्षणानि ननयधुस्रानव्यानीति रहएव कोतेरतो यारहोगृह्यैरन्यावयीति कोपः ॥ अथ मध्याऽधीरप्र
गल्भयोर्लक्षणं ॥ मध्येति ॥ मध्यापति मन्नायेनेसोल्लुंठ साधुभाषिते ॥ अधीरापरुषैर्वेदिति संतर्ज्येदयितंयथा॰
मध्याएते सोल्लुंठ पयास्यान्नथामासाधु भाषितेभंगाति अधीरादयितं रुषैः संतर्ज्यैहंति ॥ मध्यामुग्ध्याप्रगल्भाप
नेदयितं सोल्लुंठ सोपहासैः साधुवचनैः मनोहरवचनैः परुषैर्निष्ठुरवचनैर्भंगाति कथयति कथेति निदर्शय
ति नत्र मध्याप्रगल्भा कृतमिति ॥ कृतं मिथ्यावादैर्विरम विदितं कामुक विरात्प्रियांतामेवोपेत्रैरभिरसपदीपेन
खपदैः विलासैर्यथा आम्रनवहृदि पदं रागवकुलैर्मयाकिंते कृतं प्रकवमकुटीलावारपरया ॥ ८४ ॥ हे कान्
तविरात् हृदि तं विरम मिथ्यावादैः कृतं नामैव प्रियां उपेत्रैरभिसरपान नवहृदि पदौपैर्विलासैर्मयापदैः पदप्राप्ते

किं स्तेरागवकुलैः तेमया किं कृतं किं स्तनया मयाधृतं भ्रूकुटिलाचार परया कामुकत्वं पटविराच्चिरकाल्लतः वि
दितं ज्ञातं विरम स्वछंदं क्रीडयेत्यर्थः कृतं यार्थैः उत्त्रैः स्पष्टं अभिसरगाछयतु यतः यस्मादिमानि पदीयानि नेर्वैर
लासैः क्रीडारूपैः रागो विषये ज्ञानत्रवकुलैः अधिकैः तेतव किं कृतं कार्यं निश्चितेभ्रूकुटिलः ष्वासालाप आ
चार आचरणं तत्पर [illegible] याद्वारलोकवाण्येत्यर्थः आचारः सद्भिरपायस्यान्मंगलव्यवहारयोरितिव्योमदीपि
का अथाधीराप्रगल्भायाद्यमिति ॥ सावाढं भवतैभितेतिनिविडं संयम्य बाहुः स्वनात्नूपुरस्पासितां
शाठेतिपुरुषं निर्भत्स्य संतर्ज्य च ॥ आलीनां पुर एव निकृतिपरः कोपात्कृपाणूपुरैर्मानिन्याचरणप्रहारविधिर
नाप्रेयानशोचीकृतः ॥ ८५ ॥ मानिन्याकोपान्सखीनामग्रत एव रणान्नूपुरं यथास्यात्तथाच्चरणप्रहारविधिना
नाप्रेयान् अशोकीकृतः किं कृत्वा भवता वाढं साईर्षितास्मि निस्वजा निविडं यथास्यात्तथा बाहु संयम्य
शठ स्वयः तां दृष्यसि इति परुषं निर्भत्स्य च पुनः संतर्ज्य किं मन्तः निकृतिपरः न अशोक मशोकं करोति
त्यशोकीकृतः अशोकत्वं शोभिउन्नमनायिकायापादेन स्पृष्टो विकचो भवतीति व्याख्याः सोढं प्रत्यर्थं सा
नायिकाईर्षिता अवलोकिता स्पृष्टा स्वजामालया निविडं दृढं भुजयोः संजम्य वध्या शाठ प्रतेस्मयः पु

श्री॰
शृं॰ गा॰
टी॰ क॰
२२

श्लो॰ ६

नरपितो नायिकां पुरुषे कठोरं संतर्ज्य तर्जनं कृत्वा तर्जनं प्रहारः निकृतिपरः स्वापराधगोपनपरः ॥ एकाकारमता
मुग्धा पुनर्भूश्च यतो नयोः अतिसूक्ष्मतया भेदः कविभिर्न प्रदर्शितः ॥ ४४ ॥ यतः मुग्धा च पुनर्भूः एकाकारम
ता अनयोर्भेदः कविभिः अतिसूक्ष्मतया न प्रदर्शितः एक एव कथ्याकारः आकृतिर्ययोः अधीरधीरप्रग
ल्भाया उदाहरणं तु व्याख्यातमेव नावश्यं ॥ यथा रसामृतसिंधौ कृतागसि हरौ पुरस्तु चकितभ्रमद्भ्रूलता तिमाडयिर
मुकुंदमाकृति तदा द्विकृष्णोत्पले ॥ न तेन न तमताडयत् किमपि याहि याहीति साश्रु वत्स जनिमंगला सखिपरंपरा
वृन्मुरलीति यथा वा रसमंजर्यां तल्पोपांतमुपेयुषि प्रियतमे वक्रीकृतग्रीवया काकुव्याकुलवाचि विहसितं स्म
र्जैकपोलश्रिया हस्तन्यस्तकरेपुनर्मृगदृशा लाक्षारसक्षालितं प्रोष्ठी पृष्ठमयूखमांसलरुचो विस्फारितादृश
यहति एतेन च धीरादि षड्भेदा द्विधा ज्येष्ठा कनिष्ठा चेत्येतदाह ॥ मध्या पुनः प्रगल्भा च द्विविधा परिभिद्यते ए
का ज्येष्ठा कनिष्ठा स्यान्नायिका प्रणयं प्रति ॥ ४५ ॥ मध्यमा नायिका पुनः प्रगल्भा प्रणयं प्रति द्विविधा परिभि
द्यते एका ज्येष्ठा स्यात् कनिष्ठा च प्रणयं स्नेहं धीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च अधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च धीराधीरा
ज्येष्ठा स्यात् कनिष्ठा च भर्तुरधिकस्नेहा ज्येष्ठा भर्तुर्न्यूनस्नेहा कनिष्ठा किंच उपरोधात् ॥ उपरोधानयास्ने

ऊँ॰
२२

अनुरा१

हानुरागतोपि नायकः वेष्टने ताः प्रति प्रायः कलासु कुशलो यथा ॥ ४६ ॥ अनुरागतोपि नायकः उपरोधान्न
त्यासेहान्नायः ताः प्रति वेष्टने किंभूतः कलासु कुशलः अनुरागेण सह वर्त्तत इति सानुरागोपि उपरोधान्
हठात् प्रायो बहुलेन ताः प्रति ज्येष्ठा कनिष्ठा नायिकाः ॥ कनिष्ठोदाहरणं यथाय यत्रैव शामाह ॥ तदक्षिणी
कुवलयद्युतिर्व्वस्य लीलया ध्यायहं तदक्षिणी निमील्य लोचने ॥ ततो भृशं पुलकितगंडमालां युवापरांनि
भृशं तमचुंबदंगनां ॥ ४७ ॥ युवा अपरां अंगनां निभृतं यथा स्यात्तथा अचुंबत् किंभूतां ततो भृशं पुलकि
तगंडमालां किं कृत्वा इति लोचने निमील्य इतिति किं तदक्षिणी प्रति अलिर्भ्रमर एति आगच्छतितम्भ
हरत्वाभि किंभूतो अलिः कुवलयद्युतिः अपरां ज्येष्ठां ततः चुंबनात भृशं अतिशयं पुलकितगंडमाले
ति यस्याः सा इत्युक्ता अर्थ्यस्य शामयत्याः कनिष्ठा यानि मील्य स्वहस्ते नाच्छाद्येत्यर्थः ॥ तदक्षिणी कुवल
नीलकमलं तस्मिव द्युतिर्यस्य सः ॥ अथ स्वकीयामाह संपन्नेचेति ॥ संपन्ने च विपन्ने च समरागापि नमुंच
तियास्वीयानाप्रति प्रेमजायते पुण्यकारिणः ॥ ४८ ॥ अन्यदीया द्विधा प्रोक्ता कन्योढा चेतितोप्रि

श्री॰
शृंगा॰
टी॰
४३

ये दर्शनाच्छ्रवणाद्वापि कामार्त्ते भवतो यथेति ॥ ८८ ॥ अन्यादीया द्विधा प्रोक्ता कन्योढा चेति ते प्रिये दर्शनात्
या प्रियश्रवणाच्च कामार्त्ते भवतः अन्यस्येयं अन्यदीये परकीयेत्यर्थः ॥ रागेणैवार्पितात्मानो लोकयुग्मा
नपेक्षिणा धर्मेणास्वीकृता यास्तु परकीया भवंति ता ॥ इति रसामृतसिंधौ द्विधा द्विप्रकारा ते कन्योढे
अनूढाः कन्यकाः प्रोक्ताः सलज्जाः पितृपालिताः सखीकेलिषु विस्रब्धाः प्रायो मुग्धागुणान्वि
तः ॥ इति तत्रैव ऊढा परिणीता यथा तत्रैव गोपैर्व्यूढा अपि हरेः सदा संभोगलालसाः परोढा वल्लभास्त
स्य व्रजनार्यो प्रसूतिकाः इति किंच प्रच्छन्नकामता हि ॥ अत्रैव विराजते ॥ उक्तं चात्रैव वामता दुर्लभत्वं च
स्त्रीणां या च निवारणा तदेव पंचबाणस्य मन्ये परममायुधमिति यत्र निषेधविशेषः ॥ सुदुर्लभत्वं च
यन्मृगाक्षीणां तत्रैव नागराणां निर्भरमासज्जते हृदयमिति विष्णुगुप्तसंहितायां च यथा प्रियद
र्शने कथायाया उदाहरणं ॥ किमपीति ॥ किमपि ललितैः किंचित्स्निग्धैः किमप्यतिकुंचितैः किमपि व
लितैः कंदर्पसूत्रहसद्गिरिविवशगैः ॥ अभिमतसखीसौचक्रे नवांगनायानया कलनकुशलोप्यालीलोको यथाति
मत

ॐ॰
२२

विसिस्मिये ॥ ८९ ॥ नवयानया ईक्षणैः किंचित्स्निग्धैः पुनः किमपि अतिकुंचितैः पुनः किमपि अतिवलितैः किंभूतैरि
व कंदर्पसूत्रसद्गिरिवईक्षणैः अभिमतमुखं तथा वीक्षांचक्रे यथा कलनकुशलोपि आलीजनः अतिविस्मिये
कथंभूतैरीक्षणैः किमपि ललितैः पुनः ॥ है किंचित्स्निग्धैः पुनः किमपि अतिकुंचितैः पुनः किमपि अतिवलि
तैः किंभूतैरिव कंदर्पसूत्रसद्गिरिवईक्षणैः दृष्टिभेदैः अभिमतस्य प्रियस्य मुखं वीक्षांचक्रे इति कर्मणि प्रयोगः १
कलनं हृदयनिहितभावाभिप्रायवेदनं तत्र कुशलाः अतिविस्मयं प्रायतानेव दृष्टिभेदानाह किमपीत्यनेनानिर्वच
नीयत्वमुच्यते ललितः ॥ ललिता दृष्टिरत्र यथा मधुराकुंचितापांगा सभ्रूक्षेपा स्मिताञ्चिता ॥ मन्मथोन्मथिता दृष्टि
र्ललितेत्यभिधीयते ॥ अपांगो नेत्रयोरंतो इत्यमरः नवयानया किंचित्स्निग्धैः ॥ स्निग्धा दृष्टिर्यथा विकाशित्य
मधुरा वक्तु॰ता विभ्रमती भ्रूवौ कटाक्षिणी साभिलाषा दृष्टिः ॥ स्निग्धाभिधीयते चतुरा भ्रूर्यथा सद्वितीयाल्पदासं
दर्शयन्ती मंथरा वक्रचतुरा श्चचिरे स्पर्शे शृंगारे ललितेव सेति कया साविधेंते यस्याः सा कटाक्षिणी ॥ यथा संगीत
शालेय कतान विश्रांति विवेशाविवर्णितनायिकायाः ॥ कलाभिज्ञा कौतुकदत्तसंभ्रमवमनत इति अतिकुंचितैरित्य

श्री॰
शृंगा॰
टी॰का॰
२४

त्रकुंचितदृष्टिः॥ यथा किंचिद्विषेकुंचितानितिसृः यस्यांपाणिपुटावपिहितम्प्रकुंकुंचिताताराताना हादृक्कुंचितोच्यते वलितैरित्यत्र
कांतादृष्टिः॥ यथाप्रपिवंतीवहृदयं यासविकासानिनिर्मलासधूर्भेपकदासासाकांतामनमथवर्द्धिनी अथवानिकुंचि
तादृष्टिः॥ केवलासहितीयायामहृद्भंगीनिकुंचितामोहापिनेकुट्टमिते विलासे किलकिंचितं नवमोट्टायितादिल
क्षणं॥ रसामृतसिंधौ कांतस्मरणवार्त्तादौ हृदि तद्भावभावतः॥ प्राकट्यमभिलाषस्य मोट्टायितमुदीर्यते स्तनाधीयादि
ग्रहणेनापीतावपिसंभ्रमान्नुवहिः क्रोधोप्यथितवत्प्रोन्नं कुट्टमितं बुधैः॥ गात्रस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणां
तात्कालिकं तु वैशिष्ट्यं विलासः प्रियसंगजः॥ गर्वाभिलाषरुदितस्मितासूयाभयक्रुधां संकरीकरणं हर्षादुच्यते कि
लकिंचितमितिकेचिदर्थस्य रथचोवाणस्तानूरुसद्भिरिवेयत्र हास्यादृष्टिः यथा किंचिदंतः॥ समाविष्टविचित्रभ्रानगार
का॥ आकुंचितापुटा मंदमध्यतीव्रतया क्रमात् विस्मायने भिनेनत्ये हास्यादृष्टिः प्रशस्यते॥ अथ प्रियस्यश्रवणेनस्या
पवोदाहरणं। विशमयेति निशाम्य बहिर्मनोरमं स्वरमेभिरुत तथापरा यथा॥ तिलमात्रकमप्यभूद्गृहिश्रवणेंदीवर
लोचनांतरं॥ ५०॥ अपरा बहिर्मनोरमं स्फुरं निशामयन्तथा परिसिष्ट यथास्यश्रवणेंदीवरलोचनांतरं॥ तिलमात्रकमपि
रहितमभूत अपरा प्रियश्रवणाकांक्षिणि तकामार्ता निशामयंत्यश्रुत्वा तयानेन प्रकारेण परिसिष्ट अवलोकितवती

डं॰
२४

यथायेन प्रकारेण श्रवणे कर्णौ यत इंदीवरं नीलकमलं लोचनं चनयोः अंतरं मध्ये तिलप्रमाणं तिलमात्रं उभयोः समा
नवर्णत्वादेकमेव जातमित्यर्थः॥ निशामयंत्यादि अनेन निपदद्वयपर्यंतं कुट्टमितंनाम हावो दर्शितः॥ निर्वि
कारात्मके चित्ते भावः॥ प्रथमविक्रिया भावादीषत्प्राकाश्योयः हाव इति कथ्यते॥ अथ प्रियदर्शनादधिगत
रतिमुग्धांगयस्तवपुर्दर्शयन्नाह कस्याश्चिदि॥ कस्याश्चित्सुभगस्तियं तत्क्षिरं यस्त दृष्टाधिगतरतेर्निमीलिता
क्ष्याः॥ विस्पंदं वपुरवलोक्य सोविदल्लाः संतेपुर्विधुरधियो निशांतवध्वाः॥ ५१॥ सोविदल्लाः निशांतवध्वाः वपुर
वलोक्य संतेपुनः किंभूतं वपुः विस्पंदं किंभूताः॥ सोविदल्लाः॥ विधुरधियः॥ किंभूतया॥ निशांतवध्वाः कस्याश्चि
त्प्रियः सुभग इतियः॥ चिरंश्रुतः तं दृष्ट्वा अधिरतेयोः पुनः॥ निमीलिताक्ष्याः॥ सोविदल्लाः कंचुकिनः इत्यमरः नि
शांत्यमरः निशांतवध्वा अवरोधवध्वाः निशांतवेश्मसदनमित्यमरः संतप्ताः विगतः स्पंदः॥ स्पंदनं यस्य तत् निः
श्चेष्टमित्यर्थः विधुरा विह्वला धीर्येषां तेः चिरकालेन प्रियं अधिगता प्राप्तारतिः सुरतं यया सा तस्याः निमीलिते
अक्षिणी यया तस्याः अथ प्रियसौंदर्यादिश्रवणजनितरतिं परवधूं दर्शयति॥ कार्श्यं आगरसंभाषणात् यः करो
तिश्रुतोप्यलं॥ तमेव दुर्लभं कांतं चेतः कस्मादिहस्मसे॥ ५२॥ हे चेतः कस्मात्तमेव कांतं द्रष्टुमिच्छसि यः श्रु

श्री॰
शृं॰ता॰
टी॰
२५

तोपि अस्मच्छ्रे कार्श्यजागरसंतापान् करोतीत्येतैः हृदयं कस्मात् हेतोः कार्श्यं कृशता जागरणां संतापैः इदानीं दर्शनश्र
वणयोर्विशेषमाहल्लाक्षादिति ॥ साक्षाच्चित्रेन यथा स्वप्नेन स्यात् दर्शनं त्रिधा ॥ देशे काले च भंगप्य च श्रवणं तु स्यात् तथ
था ॥ ८४ ॥ तस्य दर्शनं त्रिधा साक्षाद्दर्शनं ॥ चित्रेदर्शनं ॥ स्वप्नेदर्शनं चेति तथा तस्य श्रवणं च देशेश्रवणं कालेश्रवणं
भंगप्यादर्शेश्रवणं चेति ॥ साक्षात्प्रत्यक्षं चित्रे पट्टादौ देशे सौधमधुशीतादि प्रदेशे काले वसंतादौ भंगप्यायांगविला
समाधुर्ये तद्यथा तत् दर्शनं श्रवणं च यथा उदाहरति ॥ तत्र साक्षाद्दर्शनमिति ॥ संतप्संनिम्र हे मृदहे प्रियतमा येषां
भुजालिंगनव्यापारोच्छलदन्तक्षतमोहनजलाभायं तत्पाणीदृशं प्रेयान्कोप्यपरो मन्त्रतियतं दृष्टेव तस्मिन्वपुः स्वेदो
जृंभणकंपमाधुसमुद्भवैः प्राप्नोति कां चिद्दशां ॥ ८५ ॥ अर्थवशात्सखीत्य आहारः ॥ हे सखि मृदहे प्रियतमा सन्ति ॥ सेयं
येषां भुजालिंगनव्यापारोच्छलदक्षमोहनजलाः ॥ एणीदृशो जायन्ते च पुनः अयमयं तिपतं को पिम्प्रपरः प्रेया
न् यस्मिन् दृष्टे स्वेदो जृंभणकंपसाधुसमुद्भवैः पुनः ॥ कां चिद्दशां प्राप्नोति येषां प्रियतमानां भुजालिंगनव्याप
रैः उच्छलत् अंबुसत्वं मोहनं च जलं याभ्यस्ताः यस्मिन् प्रेयसि स्यात् तन्मयत् ॥ चित्रदर्शनं यथा चित्रमिति ॥ वि
त्रे चित्रगतो प्येष मम आलिसदनोपमः ॥ समुन्मूलयचलाल्लाज्जामुत्कंठयति मानसं ॥ चित्रगतोपि चलज्जांसमु

उं॰
२५

न्मूल्य मम मानसं मुत्कंठयतीति चित्रे आश्चर्यं मदनेन कामेन उपमीयते सः समुत्कृष्ट उन्मूल्य उत्पाद्य उत्कंठं करोति उत्कंठयति ॥
स्वप्नदर्शनं यथा ॥ मुग्धेति ॥ मुग्धा स्वप्नसमागते प्रियतमे मत्वा पिसंस्पर्शनाद्दोमानाद्दोमां वा चितनया शरीरलतया
संरूच्य कोपात्किल ॥ मामां वल्लभसंस्पृशेति सहसा श्रुन्यं वदंती मुहुः सख्या तो हसिता सचित्तमससूक्ष्मा संशोचि
ता प्रस्तुतः ॥ मुग्धा स्वप्नस्वमागते प्रियतमे किल कोपात् ॥ हे वल्लभ मां मा संस्पृश इति मुहुः ॥ सहसाश्रुन्यं वदंती अ
तः सख्या हसिता प्रस्तुत असकृत्संशृख्य सचितं यथा स्यात् तथा शरीरलतया संशोचिता किंभूतया शरीरलतया
तया हि संस्पृष्टमत रोमांचितमांश्रून्यं श्रुका रणं प्रस्तुत पुनः ॥ संश्रुख्या विचार्य संशोचिता शोकं कारिता तस्य प्रियत
मस्य पाणेः संस्पर्शात् तत् रोमांचो रोमोद्गमस्तेन प्रापया ॥ अत्र सौधादि प्रदेशे प्रियश्रवणं यथा ॥ स्फार स्फुरत्प्रदीपं
सौधं मधुसोमत्यलं च कलगीतं प्रियसखि सकलमिदं नवफलं यदि तत् भवेत्सोत्रे ह प्रियसखि तवइदं सकलं वि
फलं यदि अत्र स वल्लभो न भवेत् किमिदं सौधं धवलं गृहं किंभूतं स्फारो धिकः स्फुरत् प्रदीपो यस्मिन् पुनः
सोत्पले मधु कलगीतं च ऋधाया पूर्णेत रचितं उत्पलैर्नीलकमलैः सह वर्तते इति मधुकादंबरी प्रभृति कं मादक
कं वस्तु ॥ मधुमधं ॥ मधुसोद्दे ॥ मधु पुष्परसं चेनि विद्याः कलं मनोहरं मधं ॥ काले प्रियश्रवणं यथा ॥ विकसति के

श्री॰
रं॰ मं॰
टी॰
फं॰
२५

रवनिकरे विकसति च पुनः सरसीसमीरणो सरति सति पुनः सरति च सरसीसमीरणो स्तनकुंभयुगं यस्मिंस्तेन वनेन विला
सिनिः कीदृक्ष ॥ हे स्तनगुतेन विलासवतिः कीदृक्ष किं सति कैरवनिकरे विकसति च पुनः सरसीसमीरणो सरति सति
पुनः इंदीवरं बरं तुंवति सति रतिः क्रीडा कैरवाणां कुमुदानां निकरे समूहे सिते कुमुदकैरवे इत्यमरः ॥ सिते गुरुकोय
ले सरसी सरस्तस्मिं वंधिनिचयोत्तुंवति स्पृशति सति ॥ अथ भंगेणान लघुवर्णा यथा ॥ अंजनतिरिति ॥ अंजनतिरस्तु
हृशोस्ते कुचयोरभवति रले भवतु ॥ यदि हृशपतेन सयुवानि भरमालिंगपतेनोवा ॥ सरखु ज्ञिः ते हशोः अंजनतिः स्व
लुकुचयोः भवति रले भवतु यदि सयुवान हृशपतेवा निर्भरं यथा भवति तथालिंगपतेनजानानि अंजनतिः अन्माला
वः अंजनजनितजन्मानिजनिरुत्पत्तिरुद्भवः इत्यमरः न भवतिः अभवतिरुत्पत्प भावः ॥ अथ कन्यापि दर्शयति इयमि
ति ॥ द्रष्टुं वक्तुं न वा कन्या शक्नोत्यंगमपि स्फुटं ॥ पश्यंतमभिजल्पं ॥ तं विविक्तेपि क्रियायथा ॥ वः शापि कन्या विविक्ते
ऽपि पश्यंतं अमुं क्रियास्फुटं द्रष्टुं न शक्नोति पुनः अभिजल्पंतं अमुं स्फुटं वक्तुं न शक्नोति पुनः यः वक्ष्यत्युत्र नानार्थेर
ऽनुरागिण्यपि विविक्ते एकांते अमुं प्रियं क्रियालज्जया प्रकटं न समर्था अभिसर्पतो भाषमाणे यथेति निदर्श
नं काममिति ॥ कामं न पश्यति दिदृक्षते एव भ्रग्ना नोक्तापि जल्पति विवक्षति वादरेण ॥ लज्जास्मरव्यतिकरेण

रं॰ २५

मनोऽधिनाथे बाला रसोत्तरं मिदं ललितं विभर्त्ति ॥ बाला मनोऽधिनाथे लग्ना स्मरव्यतिकरेण इदं ललितं रसोत्तरं विभर्त्ति किं
भूता बाला कामं यथा स्यात्तथा न पश्यति किंतु दिदृक्षते एव च पुनः भ्रग्ना आदरेण उक्तापि न जल्पति किंतु विवक्षा
तिमनसः ॥ अधिनाथे स्वामिनि लग्ना स्मरयोः ॥ व्यतिकरो मिश्रणं तेन ललितेन ललिता रवा ललितरसलक्षणं उज्वल
मणो विन्यासभंगिरंगानां भ्रूविलास मनोहरा सुकुमारा भवेद्यत्र ललितं तदुदीरितं संगीतदामोदरे भ्रूनेत्रविकी
याशाली सुकुमारविधानतः हस्तपादांगविन्यासस्तत्क्षणपाल ललितो मतः ॥ दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छति भ्रग्ना वक्तुमयाव
क्तुमिच्छति अथास्याः प्रेमाभिव्यक्तुपायमाह ॥ विज्ञातेति ॥ विज्ञातं मयि काविज्ञा सखी वदति नायकं ॥ नायके
वा सखी तस्याः ॥ प्रेमाभिव्यक्तिये यथा ॥ सखी नायकं वदति नायको वा सखी वदति । किमर्थं तस्याः प्रेमाभिव्यक्ते
किंभूता सखी विज्ञा न नायकाश्चिह्नं तस्याः बालायाः ॥ प्रेम अभिव्यक्तये प्राकट्याय यद्येतानि दर्शितानि कंटकितेति २
कंटकितनुयष्टीत्यालक्ष्या मुकुलायमाननयनेयं ॥ नवकुमुदिनीवेयं अधिनृपचंद्रबालाकरस्पर्शा ॥ हे नृपचंद्र यद्वा
लानवकरस्पर्शं वांछति ॥ किंभूता कंटकितनुयष्टीर्या पुनः ॥ किं लक्ष्या मुकुलायमाना नयना कैवकुमुदिनीवं ॥ कं
टकितं पुलकितं तनुयष्टिः शरीरं यस्याः सा लक्ष्या या मुकुलायमाने मुकुलवदाचरिते नयने यस्याः सा नरू॰

श्री:
गे: गा:
र: टी:
क:
२

नविन्नवान्तनञ्जानहृपानेत्रलीलां नाटयतीत्यर्थः चंद्रसालञ्जाणामुकुलायसेकरः॥ किरणः॥ भानुःकरोमरीचिःस्त्री
पुंसयोर्दधितिः स्त्रियांत्यमरः यथाकुमुदिनीचंद्रकिरणस्पर्शंवाञ्छतिकंटकिनवनुशरीराविभवतिचंद्रकिरण
स्पर्शेनविनामुद्रितापिभवतीति॥ अथनायकोक्तिंमुखहरति संतापयंतीति॥ संतापयंतिशिशिरांशुरुचोवेने
संमोहयंतिचविनिद्रसरोजमालाः॥ यदिवियोगोनत्वरियचतदेषदोषः सख्यास्तवैवत्वनतुप्रचुरत्रपायाः॥ हेसखितप
नुरुणेशिशिरांशुरुचः तापयंतिचपुनः विनिद्रसरोजवानाः संमोहयंतिचयतइयंतनुः स्विद्यतेचनतनैव
सख्याः एषदोषः किंभूतायाः॥ प्रचुरत्रपायाः स्वनत्रुस्वहरांगियतयस्मात् शिशिरांशोश्चस्पर्शरुचोज्योत्स्नाःसं
तापंकारयंतिविनिद्राणिविकसितानिसरोजानितनसंबंधिभोवायवः स्विद्यतेस्वद्युज्ञा स्विद्यतेवांछाविना
ठः तस्मात् प्रचुराअधिनिद्राणिविकसितानियानिसरोजानि कान्तयालज्जायस्याः अधिकलज्जावानस्याः
संभाषणमपिदुर्लभमितिचंद्रज्योत्स्नादीनांसंतापजनकत्वमितिनात्यर्थः कन्यामाः स्वरूपप्रदर्शयदीनांस्वरूपंप्र
प्रदर्शयतिअपश्यंतमिति॥ अपश्यंतंचकांतंसास्फारितनाक्षीनिरीक्षते॥ दूरादालोकयतोवसरंवीसजंतिनिर्भरं॥ अप
श्यंतमपिकांतंस्फारितनाक्षीसतीनिरीक्षते अयमर्थेयदूरादेवआलोकयतितस्मिन्नतिनिर्भरं यथास्यात्तथासरंवीसुजं

ॐ:
२०

तिरस्फारिते प्रकाशिते अक्षिणीयस्याःसासृजतिआलिंगतेस्पष्टमन्यत अपिच॥ निर्निमिन्नमिति॥ निर्निमिन्नेहसंतीचसरंवीवदति
किंचनसख्याःअंगस्वेदंकिंचिद्भावमाविःकरोतिचनिर्निमिन्नेनिःकारणहसंतीवसरंवीकिंचनवदतिचपुनः किंचितसख्यांगे
यथाभवतितथास्वेदंगात्रेआविःकरोतिसख्यांगेस्वच्छलेगात्रेस्तनजघनकपोलप्रांतादि॥ आविरव्ययंप्रकटार्थे॥ सख्यास्तथापि
तांमा
~~तांमा~~त्वंकोन्यादिरचयेत्पुनः वेशांचक्रुतेरम्यांमंगभंगैःशुभेयथा॥ मालांपुनःकोन्यादिरचयेत किंभूतांमालांसख्या
दिस्याधितांचपुनः शुभैःअंगभंगैः रम्यांचेष्टांकृतेस्याधितांदन्तांशुभेमनोहरैः अंगानांकरचरणादीनांभंगारचनावि
शेषास्तैः॥ अपश्यंतंचकांतमितिदुःखंस्पष्टयतिअमीति॥ अभिमुखगतेनस्मिन्नेवप्रियेवकुशोवछायवनकमुखंतूष्णीमेवसि
तंस्वगतेवया॥ अथकिलवल्लीलालोलंसएवतथेक्षितः कथमपियथामन्येहस्याकृतंआलिंलेयते॥ स्वगात्रेयातस्मिन्
वध्नियेवकुशोवदनिसा॥ तितूष्णीमेवस्थिते किंभूतेप्रियेअभिमुखगते॥ अथकिलसएववल्लीलालोलंयथाभवति
तथाकथमपितथाईक्षितः॥ अहंमन्येयथाहस्याऽऽकालिलंघनंकृतंतस्मिन्नेवेतिवकुशास्तेनसहविलसितामितिलक्ष
तेवकुशोवकुचारात्॥ अभिमुखंमात्रे॥ अथानंतरंकिलेतिनिश्चितेवल्कंतीसंभजंतीयालीलाहावभावकटाक्षादिरूपानया
चंचलेयथास्यात्तथाश्रुतोःकर्णयोःश्रांतेर्वेदसावाहुरादालोकयेतोनदर्शयति॥ निर्यन्नतिंनगाग्रयष्टिविषमोहृन्नत्ना

श्री
गी० गो
टी०
२८

स्फालनाच्छुटितमौक्तिकमालया सपुलकस्वेदोद्गमसंहतया॥ हरादेव विलोकयत्यभिमतेन हद्धदन्ते भएाउर्वीरस्मरयाणया सहचरीगा
ढंसमालिंगिता॥ तया दृष्ट्वैव अभिमते विलोकयति सति तद्धृदन्ते भएा यथा स्यात्तथा सहचरीगाढंसमालिंगिता। किंभूतया तया नि
र्थंगवर्णितगात्रयष्टिविषमोद्धृतस्तनास्फालनाच्छुटितमौक्तिकमालया पुनः किं सपुलकस्वेदोद्गमसंहतया पुनः दुर्वारस्मरयाणया ना
यिकया तिर्यक्कूणितनाकूतया गात्रयष्टिः॥ गात्रमेव गात्रया विषमौ यौ उद्धृतस्तनौ उद्धृतस्तनौ नत्तनौ ताकयार्थिवत्वान्म धमपर
लोयः तयोः आस्फालनाच्छुटितानां त्रुटितमौक्तिकमालायस्याः॥ सा तत्र उद्धृतस्तनयोर्लभएा यथा संगीतवल्वकरे बगुरस्त्रीकृत्यपो
एपाः कृतयोर्हंसपक्षयोः उज्ज्वलोधोभगत्वेकोवक्ष्योत्थ्योमात्यधोमुखः यदा स्यात्तो नदो हृष्टौ बाले हृतानि कपएो॥ प्रोस्फुरवेोहंसपक्षार
ल्वेयाहवंपारिवर्ज्जितौ जयशाद्दे प्रयोज्याउद्धृतौ मेलितेयवे॥ यदि किंचिन्नमन्त्स्ले तर्जल्यांत्यंगुलिबंधे॥ पताकस्य तदा हस्तं हंसपक्षं प्र।
वक्षतयति अनेन हस्तकेन जयजयेत्पे वाभिनक्रपेणादंदर्शितं बवोकर्षणास्माकमप्युत्कर्षयुप्ति पुलकैः सहवर्त्तनइति सवासोस्वेदश्च
लितेन उल्लसितौ गंडौ कपोलौ यस्याः सा तया दुःखेन वार्यत इति दुर्वारः तादृक् स्मरः कामो यस्याः सा निर्निमित्तं हसती त्येन तस्यादृय
ति अनिमित्तं यद्धि हसति निःकारणमेव यन्मत्तैवदती॥ यदि पुनं विलोक्य तदियं शंसति तदधीनमात्मानं दयेयन् दर्पितं विलोक्या
अनिमित्तं हसति यत्निःकारणमेव सर्वैवदति तद्वृत्तदधीनं आत्मानं संसती त्यन्वयः यत् यस्मात् दर्पितं कांतं अनिमित्तं निःकारणं।

डों:
२८

ततस्तस्मात्ततस्य दयितस्याधीनत्वाद्यपतितां शासतुतौ स्तुतिस्त्रीपतिं किं विकासत्रमाविःकरोत्येतद्दभिनयपूर्वकमाह प्राडुथ इति
प्राउषाङ्गुजमूलकांतिलतिकाम् यमदोर्वल्लरीवलानीन यो पयोधरस्थलतर्क्ष्ठनमुक्तावलीवंदरं॥ अगुल्याप्रबुलवालाप
वलयस्वालोपहूत स्मरं तत्स्याः कुंचितलोचने विजयते कर्णास्यकंडूयनं॥ तत्स्याः कुंचितलोचनं यथा स्यात्तथा अंगुल्या कर्णा
स्य कंडूयनं विजयते किं कृत्वा दोर्वल्लीउमम्य किंभूतां दोर्वल्लरीं प्राउःषाङ्गुजमूलकांतलतिकां किंभूतं कंडूयनं अवलक
लापवयैर्लेयस्वालोपहूतस्मरं तत्स्याः॥ तस्मायाः कुंचितलोचनमित्यत्र कुंचिताहष्टिः॥ किं चिह्नेनकुंचिता निस्पृः पक्ष्मा या
सिाप्रयावपिसम्यकुकुंचितातारा तदाहुकुंचितोच्यते अनिमेषस्यनेत्रोउः प्रेक्षेक्षिव्ययाखया॥ वलापवलवपीनं समुद्दंद
यत्न पयोधरस्थलं तत्र लुंठती च्युतपतितायामुक्तावली तया संदर्दं यथा स्यात्तथा विशेषेण जयति विपरामोजे दिव्यात्मने
छुदं दोर्वल्लरी दोलतां प्रउथंती प्राउर्भवंती या भुजमूलस्य स्कंधस्य कांतिः शोभा तस्या लतिकां लवलां ल्लतैवलतिका
स्वार्थेकः प्रवलंतिया तिकला पवलयानि कंकणानि तेषां स्वपतेन शब्देन तु पहूतआहूतः स्मरः कामो येन तत्। सं।
स्वा दिस्य आपितां मालां कांच्यादि स्वचये दितिदर्शयति॥ स्वजो वतंसे रसनां च किंचिन्प्रियेसमालोक्य समासजंतीपु
न स्तनौ साव हृदो ददाति यत्नंगमावामिवस्मरस्य॥ सा प्रियं किंचित्समालोक्य स्रजः अवतंसं च पुनः रसनां पुन

श्रीः
गी॰ गो॰
टी॰ लि॰
कृ॰ कं॰
५५

त्वां समाभजंतीस्व हृदः स्मरस्य प्रांगणे आवासमिव ददाति त्वद्गुयः ॥ अयुवते संकर्णा भवति रसनांशुकघंटिकां अतिशयेन पुनः
पुनस्त्वां समस्पृक्ष्यासंजंतीं समत्यतीस्व हृदः प्रियस्य स्मरस्य कामस्य अंगणप्रांगणे आवासं वसतिस्थानं वेषा चक्रे तेन रम्यां मंगा
भोगैरिति दर्शयति ॥ व्याजृंभणेति ॥ व्याजृंभणोल्लसितदंतमयूषजालं व्यालं विमोक्षिकगुणं रमणं मुदेव ॥ कुई मिलदुज्वल॰
तावलयप्रपंचसन्नोसांहृदि विशाम्य पराभ्युदास ॥ अपराहृदि विशतीमुदे वरमणेभ्युदासउदासितवती कथं व्याजृंभणोल्ल
सितदंतमयूषजालं यथा स्यात्तथा पुनः कथं व्यालं विमोक्षिकगुणं यथा स्यात्तथा पुनः कथं कुई मिलदुज्वलतावलयप्रपंच
सन्नोरणं यथा स्यात् अपरान्नायिकामुदे वआनंदेन रमणं प्रियं विशिष्टं आईषत्वजृंभणं तेन उल्लसिता उद्गता ये दंतमयूखाः
किरणास्तेषां जालं समूहो यथा स्यात् कुई मिलत्तो ये उज्वलतेन यो यो वलयप्रपंचः ते कणविस्तारः स एव समन्नुसंदंरोचरण
वेदनमालिका यथा स्यात् कन्नोदे प्रदशपदानीमन्नूढा दर्शयति ॥ अन्नूढेति ॥ अन्नूढापि करोत्येन स्वबुद्ध्वतमन्मथा ः दुः
खस्या पुनः कोतमभियुक्तो स्वयं यथा ॥ उद्धतमन्मथा अन्नूढा एतन्न सर्वं करोति पुनः ॥ दुःखस्यासती कोतं प्रति स्वयं अभि
युक्तो मिलति उद्धत उद्धतो मन्मथः कामो यस्याः सा एतत् सर्वं अपि निश्चितं दुःखेनावस्थीयत् इति उद्धतकामस्तान् यथा
ति निदर्शनं नाग्यदाहरति ॥ उक्ते ध्यापि समस्वीवचः समुचितामुन्मत्वलक्षामलं हितामीतिभरं ॥ निरस्यचनिर्जेसो भाग॰

ॐ॰
५५

गवेषनाद ॥ आज्ञां केवलमेव मन्मथगुरोराहृत्य ब्रूते मयालेनिःशेषविलासशिवर्गगणनाच्चूडामणो संस्थितः ॥ हेविलासिवर्गगणनाच्चू
डामणो मनाक्मन्मथगुरोरेव केवलं आज्ञां आदाय मया तन्नूतं त्वं संस्थितः किं कृत्वा सखीवचोपि उल्लंघ्य पुनः समुचितोल्लंघ्यांउन्नस
त्य पुनः ॥ अलंभरं नरेहितावपुनः निर्जेसो भागयगर्वे निरस्य विलासिनां कामिनां वर्गः ॥ समूहस्तस्य गणनासे रव्यानेन तत्र चूडामणे
शिरोरत्नतुल्य सकलकामधात्रोपवेन्मत्वात् ॥ मनाक् ॥ ईषत ॥ मन्मथः ॥ कामः ॥ स एव गुरुः वाग्विलासचूर्णभंगाकथसादीनामु
पदेषत्वात् आदाय गृहीत्वा आश्रितः सखीनां वाचोपि हूरीकृत्वा अलमन्यथ्यभीतेराधिकं ॥ अन्नूढायाम् दर्शनं वेपमाह वक्षुरि
ति ॥ चक्षुर्मीलति सानंदं निनवः प्रस्फुरति वेपते ॥ वेपतेवनजस्तीव्र तस्यास्तद्दर्शनेयथा ॥ तस्यास्तद्दर्शने सानंदं यथा स्या
चक्षुर्मीलति लितंवः अलं प्रस्फुरति च पुनः गतस्तीव्रं वेपते न स्यात् अन्नूढाया तस्य नायकस्य दर्शने नितंवः कटिपश्चाद्भागः
तीव्रं आपर्यं यथेति निदर्शनं ॥ मीलदिति ॥ मीलन्मथरस्वरूषा परिपतत्कांचीगुरुत्वयुग्याना दानंगभरस्खलत्क्रमण्या
कैयोपकंठागया ॥ सर्वानोव्दुकाकोच्चवलया संकेतकेलीकौतुकादासक्तं ततो महोन्निरीश्वितुमपि प्रियाष्मेसंभाविताः ॥ अबलया
संकेतके प्रेयान्केलीकौतुकादपि निरीक्षितुमपि न संभावितः स्वगुरु आस्तां किं भूतया मीलन्मथरस्वस्तुषा पुनः ॥ किंपरिपतत्कां
चीगुरुव्यग्रया पुनः ॥ गादानंगभरस्खलत्क्रमणया पुनः कैयोपकंठागयाप्रवलये निगाढानंगभरत्वात् सर्वांगेकरस्वर

श्री
शृं·ता·
र· कं·
टी·
२·

ण्लतननयनगलकपोलदेनवासविद्युकादावनुक्रमेणासेवाहलोगुल्लिस्फोटनन्तेवमादि–चाटुकारकः प्रीतिकारकः चाटुर्नाम
प्रयोक्तिः स्यादित्यरत्नमाला अतिसयेन प्रियप्रेयान् संकेतकेनिकुंजकानमोद्यानवाटीपरिसरादौ कोधूहलात् पिनसमानि
तः रंतुंक्रीडितुंआगतानिरुगुमीलन॥ मधैरं स्निग्धं वचश्च यस्याः सा तया स्निग्धाहष्टिर्यथा॥ संगीतरत्नाकरे कटाक्षिणी सार
भिलाषा स्निग्धा दृष्टिः प्रकीर्त्तिता पविसमंतात्॥ पतेतीयाकोचीसङ्कुचेष्टिका तस्यात्रहोग्रहणेन स्मिन्व्यग्रयावंचलायागा
ढोहृष्टेयोऽनेराः कामस्तस्य भरोभारः तेन सवलनूपनन्नूरमणः कांतोयस्या सा तया केयेनछुउपलक्ष्यं आप्तांगोकरस्वरण
दियस्याः सा तया ऊढाः निरूपणपुनरपि पूर्वोक्तायाः कन्यायाः प्रियमलिनरूपां चेष्टां निरूपयति॥ नाभियुक्ते स्वयं कान्या
नुग्यत्वादुःस्थितापि ते॥ नवदवस्थां तु कांताय तन्त्रखीकथयेद्यथा॥ दुःस्थितापि कन्याऽगधत्वात्स्वयं ताभियुक्तेन मिल
नितुपुनः नर्मसखीकांताय तदवस्थां कथयेत् तं कांतं प्रति नर्मसखी कन्यायाः सखी तस्याअवस्थां यथेति निर्दिशतिनिःश्
वासेति॥ निःश्वासेषु सवलति कदलीवीजनेनातपसंपन्नेत्रांभोभिः छुमितिपातितैः स्नपनेनश्लेतोतः॥ तस्याः किंचित्तभ
गतदभूत्तेनवा तद्वियोगायेनाकस्मात्वलयपदवीमंगुलीयं प्रयाति हेसुभगतस्याः निःश्वासेषु कदलीसवलयेति
पुनः वीजनेतापसंपत् तापाधिक्यामित्यर्थः ततस्तेतोन: तस्यास्तनयोरंतोमध्ये छुमिमिति यथा तन्नाय॥ पिंडेजलविंदो

किंप्रतौः नेत्रांभोभिः छुइति पतितैः किंचित तद्वियोगात् अकस्मात् तत्तानवं अभूत् येन अंगुलीयं वलयपदवी प्रयाति हेसुभग संदरतस्याः वलायाः सवलयति पतति तापरूपासंपत् १
ः नेत्रांभोभिः तत्स्तनोतः सिक्तानेहिते

डं·
२

पातितैःस्तनितंछु छुमिमितिध्वनिर्भवमिवतोविंदुनामलवे अंगुलीनांहृदे अंगुलीयकंमुद्रिका अंगुलीयमितिहैमच्छ्रः आधनेपीतिसते
रार्द्रवः यस्यलोपः इत्यलोपः वलयानांकंकणानांपदवीकला प्रयातिगच्छति॥ इदानींस्वकीयापरकीययोर्भेदमाह॥ अनन्यश
रणास्वीयापरता हार्याय पराता अस्यास्तुकेवलं प्रेमनैनैपारागतीमता॥ अनन्योभर्तारं विनाशरणं अश्रयो यस्याः स्वास्वामिन्ये
वानुरक्तेत्यर्थः स्वमेयं स्वीया स्वकीयापरतेनहृदरतेन क्रीडयेति यावत्॥ हार्याआहरणीया वशापिनेयोग्या परस्य अन्यस्याअंगना
युवतिः परकीयेत्यर्थः अस्याः परांगनायाः केवलं प्रेमप्रीतिः स्नेहइतियावत् नदेवशरणमितिशेषः॥ तेन प्रेमणा एषापरकी
यास्याआर्त्तिनितापिणी अनुरक्तामनासेमनाअलंकारविशिरित्यथाहारः॥ स्वकीयापरकीयावसामान्यवनिताततश्चेति त्रि
विधानायकात्तवस्वकीयापरकीययोः स्वरूपंनिरूप्येदानींवेश्यायाः॥ स्वरूपंनिरूपयति॥ सामान्येति॥ सामान्यवनितावे
श्यासावित्तंपरमिच्छति॥ निर्गुणोपिनविद्वेषो नरागोस्यागुणिन्यपि॥२॥ स्पष्टोन्वयः॥ सामान्यासाधारणावासौवनिताचेतिवेश्या
सावेश्यापरंकेवलंवित्तं॥ इच्छति न त्वनिमित्तेनागाति अनुरक्तायाऐणवत्याविन्नेछाभावोहश्यते॥ कथंवित्तमिच्छतिमेवंकार
स्मीरहीतादानादि तस्मिन्नतस्या॥ अनुरक्तेः॥ नतुकस्मिंश्चिन्नहर्षोनेन वित्तमात्रेछोपाधिः सामान्यवनिता॥ तदुक्तं समंजर्या
वित्तमात्रोपाधिकसकलपुरुषाभिलाषासामान्यवनितेति निर्गुणोपिगुणहीनेपिविद्वेषोवैरंनगुणयुक्ते स्नेहोननत्स

श्री·
शृंगार·
तिल·
टी·
३१

रूपमिति॥ तत्त्वरूपमिदं प्रोक्तं कश्चिद्धूमोवयेत्रुतः धूलवत्यानयात्रुक्ता नासाम यनुरागिता॥ केश्चित्कविभिः तस्याः वेश्यायाः स्वरू
पेइदं सामान्यवनितेति एवंविधो श्लोको लेधूमः तसंवेश्यानां अनुरागिता अगरक्तत्वं प्रेम इति यावत् वल्लवनीयुक्तिरियमितिदर्शी
यति शृंगारेति॥ शृंगाराभास एव स्याद्यद्वदितारागवर्जिताः॥ तद्व्यापारोयंथायावानासोस्मरः किंभग्नितोवेके॥ तायदिरागवर्जिताः
तदा शृंगाराभास एव स्यात् तद्व्यापारः अथवा तासां स्मरः वेकेः किंभग्नितः तावेश्याः रागेण प्रेम्णा वर्जितारहिताः तद्व्यापारः तासां
व्यापारः शृंगारार्थ हावभावकटाक्षपातादिचेष्टाः॥ स्मरः॥ कामः॥ किमित्याशेषेव वेकेः॥ वकपक्षिभिः॥ तस्मादिति॥ तस्मात्तासा
मपि काषिरागः स्यात्॥ किंत्तु सर्वथाः धनार्थं कृत्रिमेभीवे ग्राम्यान्व्यामोहयंतिताः॥ तस्मात्काचितासामपिरागः स्यात्॥ किंतु
ताः सर्वथा धनार्थं कृत्रिमेभीवे ग्राम्यान् व्यामोहयंतिव॥ कापि विषयेषा स्यात्॥ ग्रामीणान्नेव दर्शयति॥ लिंगीति॥ लिंगीः
प्रछन्नकामस्तु नरंमन्यस्तु षंडकः॥ स्वस्वप्राप्तधनो मूर्खः पितृवित्तेन दर्पितः॥ प्रछन्नकामस्तु लिंगी प्रछन्नः आछन्नः स्तु
प्रछन्नः कामः सुरतसंभोगविविधवेदग्ध्यं यस्य सः॥ लिंगी लिंगमात्रमवशिष्यते॥ ग्रामीण इत्यर्थः॥ नरंमन्यस्तु षंढकः
आत्मानं नरं मन्यते नतु नरः सएव षंढकः षंढ एव षंढकः नपुंसक इत्यर्थः तु शब्दोत्रवाक्यालंकारे स्वस्वप्राप्तधनो मूर्खः स्व
स्वेन उद्यमेविना प्राप्तं धनं येन समर्॥ देवं ममदास्यति किं प्रयत्नेनेत्यादिना सिकान्तेत्रसंकोचपूर्वकवाकैर्द्रव्योपार्जनक
षः

उं·
३१

रागोत्साहरहित इत्यर्थः किंभूतोयं पितृवित्तेन द्रव्येण दर्पितो गर्वितः ग्रामीणाः दर्शिताः इदानीं तद्धनग्रहणोपायं दर्शयति॥ इत्यादीन्
प्रथमं ज्ञात्वा समाकृष्य वस्तु तं॥ अपूर्वोद्यमेतु वंति तस्माज्ज्ञात्वा पर्यंतिताः तारत्यादीन् प्रथमं ज्ञात्वा वपुनः तद्धनं समाकृष्य अप
वर्जं मुंचंति तस्माहापयंतीत्यव्ययः॥ ता वेश्या इत्यादीन् ग्रामीणान्॥ प्रथमं मिलनसमयेनेषां ग्रामीणानां धनं समाकृष्य सम्यक्कृत्वा
कृष्यन्तिः शोषयंतीत्यर्थः मुंचंति त्यजंतितान् ग्रामीणान् तस्माद्धेतोः तापयंति तापं कारयंति अपितु तासां रागोनास्तीति तन्वस्तर
थेयं तस्तासां तद्व्यापारो वाक्यौ वकैः भर्त्सितरायकत्वान् आतो ग्रामणीषु इतिरिक्तेषु सकलकेलिकलाविदग्धेषु तासां रागः॥ करा
मलकवदृश्यत इति न वदेवाह किंविति॥ किंतु तासां कलाकेलिकुशलानां मनोरमे॥ विस्मारिता परस्त्रीकं सुरतं जायते य
था॥ किंतु कलाकेलिकुशलानां मनोरमं सुरतं जायते॥ किंभूतं सुरतं विस्मारिता परस्त्रीकं कलाः सुरतसंभोगबंधास्ते
षां केलिक्रीडा तत्र कुशलास्तासां प्रवीणानां विस्मारिताव पराः स्त्रियो येन तत्तत्सुरतं यथेति तत्सुरतं यथेति तत्सुरतं निर्दिश्य
तिगाढेति॥ गाढालिंगनपीडितस्तनतटं। स्विद्यत्कपोलस्थलं संदष्टाधरमुक्तसीत्कृतमभिभ्रान्तभ्रूनृत्यत्करं चाटुप्राय
वचोविचित्रमणितं घातैर्नरत्वेस्थ्या॥ किंतवेश्यानां धनेनधामप्रसाधन प्राप्नोति धन्योरतं॥ धन्यः वेश्यानां रतं प्राप्नोति।
किंभूतं रतं गाढलिंगनपीडितस्तनतटं पुनः किंभूतं स्विद्यत्कपोलस्थलं पुनः संदष्टाधरमुक्तसीत्कृतं पुनः किंभूतं

श्री॰ शृं॰ गा॰ र॰ कं॰ टी॰ ३२

अभिध्यानकृ पुनः किंभूततल्पे पुनः किंबाहुप्रायवचः प्र॥ षि विश्राणिते पुनः नवैर्गीतध्वंभिः पुनः पुष्पधनुषो धृतिधाम ध
न्योरसज्ञः रतोत्सवे गाढालिंगनेन पीडिते संर्द्दिते स्तनतटे यस्मिन् स्विद्यत् स्वेदयुक्ते कपोलस्थले यस्मिन् संदष्टयोरधरयो
र्यत्र सीत्कृते सीत्कारो यस्मिन् अभिसमेतात भ्रान्ते भ्रूक्षेपो यस्मिन् नर्त्तनेनेति घाद्धे नृत्तं गोकरौ यस्मिन् चाटु प्रयाणि हृद्यानि प्रियव
ल्लभकान्तानवदास्यस्मीत्यादीनि वचांसि यस्मिन् विचित्रं मणितं रतिकूजितं यस्मिन् घातैः हस्तानवपेटालकस्पर्शानमु
ष्टिरूपैः अंकिते मुष्टितं एतादृग्विविधरतविशेषैः पुनं रतरते सामान्यवेनिनामेवेति मुष्टितमिति भावः कामस्य धृतेर्धै
र्यस्य धामस्थाने अथवा संभोगादिभावजाप्रीति धृतिस्तस्या धामसर्वस्वमेताः॥ कामस्येत्यत आह ईर्षेति॥ ईर्ष्याकुल
स्त्रीषु नायकस्य निःशंककेलिर्न परांगनासु वेश्यासु चैव हितयं प्रसिद्धं सर्वस्वमेतास्तदहो स्मरस्य॥ नायकस्य कुलस्त्री
षु ईर्ष्यान्वपरांगनासु निःशंककेलिर्नचपुन एतद्वयं वेश्यासु प्रसिद्धं तत अहो एताः स्मरस्य सर्वस्वं कुलस्त्रीषु कुलवधू
षु एतद्वयं ईर्ष्यानिःशंककेलिश्च स्पष्टमन्यत् तासी लावण्याधिक्यं दर्शयति॥ कुप्यदिति॥ कुप्यत्पिनाकिनेत्राग्नि
ज्वालाभस्मीकृतः पुरा॥ संजीवितः पुनः कामो मन्ये वेश्यावलोकितैः॥ अहं मन्ये वेश्यावलोकितैः कामः संजीवितः किंभूतका
मः पुरा कुप्यत्पिनाकिनेत्राग्निज्वालाभस्मीकृतः सेमपकूजीवितः॥ अपि च आनंदयंति युंजानाः सेविता घ्नंति चान्यथा

उं॰ ३२

दुर्विज्ञेयाः प्रकृत्यैव तस्माद्वेश्याविषोपमाः तासु अमावाकूब्रूरीविनोदहास्यलीलारूपया प्रकृत्यैव स्वभावेनैव दुःखेन वि
ज्ञातुं योग्याः विषवन्मारणहेत्वः अन्यथा इदानीमवस्थाभेदेनानंदयति॥ अन्यथा सेविता घ्नंति एतास्वष्टावितिदर्शयति स्वा
धीनपतिका वोत्कानतथा वासकसंज्ञिका॥ संधीकांताविप्रलब्धा वखंडिताभिसारिका प्रोषितप्रेयसी चोक्ता नायिका
काः पूर्वसूरिभिः॥ नायकत्र भवंत्यष्टाववस्थाभिः पुनर्यथाः॥ पुनः पूर्वसूरिभिः नायका उक्ताः कास्वाधीनपतिकादयः
अत्र नायकअवस्थाभिः अष्टौ भवंति अत्र नायकाप्रकरणे नायिकाषोडशाधिस्त्रीयात्रयोदशविधा परांगना द्विविधा एका
वेश्येति॥ अवस्थाभिर्वक्ष्यमाणाभिः॥ अष्टौ अष्टविधाः प्रत्येकं एवं गणनया अष्टाविंशत्यधिकेशतं भवंतित्यग्रेस्य ष्टु
यिष्यतितथेति॥ अत्र क्रमेणतासां स्वरूपंदर्शयति यस्याइति॥ यस्यागुणाकृष्टः पतिः पार्श्वं नमुंचति॥ विचित्रविभ्रमास
क्ता स्वाधीनपतिका यथा पतिः यस्याः पार्श्वं न मुंचति सा स्वाधीनपतिका॥ किंभूतः॥ पतिः॥ रतिगुणाकृष्टः॥ किंभूता सा॥
विचित्रविभ्रमेषु वनविहारसलिलक्रीडाकुसुमावचयरूपविनोदेषु आसमंतात् अक्ता स्वाधीनः पतिर्यस्याः सा उरः प्र
ष्टतिभ्यः कप्रतिगुणेनाकृष्टोवशीकृतः॥ यथेत्युदाहरति॥ लिखतिकुचयोः पत्रं कंठे नियोजयति स्रजं तिलकमा
लिकेकुर्वन् गंडाडुदश्यतिकुंतलान्॥ इतिचदृशोर्बीरं वारं वपुः पतिः स्वाधान् विरहविधुरोतस्याः पार्श्वं विमुंचति न

लि॰

श्री·
शृं· गा·
क·
टी·
३३

स्त्रभः वल्लभः अस्याः पार्श्वे न विमुंचति किंभूतः विरहाद्विधुरः वियोगाद्व्रस्तः किंकुर्वन् इतिवक्ष्यमाणप्रकारेण वारंवारं चटुयानैः
परितःवपुःस्पृशन्नानेपथ्यबवतुन्याहृत्कुचयोः पत्रालिखति पुनः कंठेस्रजं नियोजयति पुनः अलिकेललाटेतिलकंकुर्वन्
गंडात्कपोलेकिंनलात् हरीकरोति पत्रेपत्रावलीरचयती मालापरिधापयति ललाटमलिकं गोधीत्यमरः केशान्बंधे
स्निपति अथोत्कंठितामाह उत्का भवतिसायस्याः संकेतंनागतः प्रियः तस्यानागमनेहेतुंचिंतयेत्याकुलायथा साउत्का
भवतियस्याः प्रियः संकेतंप्रतिनआगतः किंभूतातस्यअनागमनेहेतुंचिंतयंती आकुलाव्याकुलाहृतापवेपथुरति
रुदितजृंभाणांक्षिहेतुकरणादिभिः स्पष्टमन्यत् यथेनुदाहरणमाह किंरुद्धःप्रिययाकयाविदग्धकामस्यानयोद्वे
जितः किंवाकारणगौरवेकिमपियस्यायागतोवल्लभः इत्यालोच्यमृगीदृशाकरतलेसंस्थाप्यवक्त्रांबुजंदीर्घनिश्वसिता
चिरंचरुदितंक्षिप्ताश्चपुष्पस्रजः मृगीदृशाइत्यालोच्यपुनः करतलेवक्त्रांबुजंसंस्थाप्यदीर्घनिश्वासितंरुदितंचिरंच
पुष्पस्रजश्चक्षिप्ताः इतितौकिंकयाविप्रिययाकिंरुद्धः अथवानयासख्याउद्वेजितः उपालंभेनेरुद्वेगं किंवाकिंकार
णगौरवेयत् वल्लभोपिअयन्नागतः इत्यथयः आलोच्यविचार्यक्षिप्ताहृत्कमाः तयापूर्वंप्रेषितयाउद्वेजितःउपालंभेनेरुद्वेगं
प्रापितः यद्वाकिमपिवल्लभोनागतइतियोज्यं किमपितीव्रमनेनसख्यापिनप्रेषितेनेतिस्पष्टमन्यत् अथवासकसज्जामथो

उं·
३३

यति ॥ भवेदिति ॥ भवद्वासकसज्जासौसज्जितांगारनालया ॥ निश्चित्यागमनेभर्तुर्द्वारेक्षणपराञ्चया ॥ असौवासकसज्जाभवे
त्किंभूताभर्त्रुःआगमनेनिश्चित्यसंज्जितांगारनालयापुनः द्वारेक्षणपरा अद्यमेप्रियवारइतिनिश्चित्यवासरतसामग्रीस
ज्जीकरोतिसावासकसज्जा कस्तकोवारः संज्जितोषोडशशृंगारद्वादशाभरणैः ॥ अंगारनालयश्चक्रीडागृहं यथासानत्रेषो
डशशृंगाराद्वादशाभरणानिचरमतानिपो यथास्नानानासाग्रजाग्रमणिरत्नपयसर्वैरिणीबद्धवेणुः सोत्तंसावर्चि
तांगीकुचयामिनन्चिकुराल्लाबिणीपद्मेमहलानांछलास्योरुविंडसत्ववर्त्तीतचित्रकाकचौल्लाशीसचित्रा ॥ याथालक्तोञ्जले
श्रिःस्फुरतिलकविभीषोडशाकल्पलीये ॥ दिव्यचूडामणींदुःपुरविरचिताकुंडलेदकांचीनिष्काश्चकौशलकायुगव
लयघाण्षंटकेषोमिंकाश्च ॥ हारास्तारात्तुकाराधजकटकताल्लाकोटयोरत्नमूक्ष्मा तंगापादांगुलीयछविरितिरुचि
भिर्भूषसोभीधा ॥ विविधमनोरथमन्मथक्रीडासंकल्पसविधौपरिहासहूती ॥ प्रमसमागमीसंपादनाभिःसहर्षारेय
दीक्षणमवलोकनेनस्वरानामेवोदाहरति ॥ हर्षेति ॥ हर्षाद्दर्पणमंडलेनिजवपुर्भूषामनोहारिणीं दीपाचिंःकपिशंच
वमोहनगृहंतत्रसत्कुरंगीदृशा ॥ एवंनोस्मरतेभविष्यतिविवादयेतिसानंदयाकामकांतदिदृक्षयातिलतिलतोहारेहगोपो
पितो ॥ तस्यकुरंगीदृशाकामंयथास्यात्तथाकांतदिदृक्षयाहारेअतिलतिलतोहकुआरोपितो किंकृता ॥ दर्पणमंडले

श्री· मनोहारिणीं निजवपुर्भूषां मोहनगृहेन्द्रचेद्दृष्टा किंन्न नेगृहं दीप्तार्चिः कपिशे किं न तया तया अथवा नो स्मरते विगतदेवे भविष्यतीति ।
श्रृं· गी· सालेयात्र संनीयात्स्मगीतदनहेशो यस्याः सा तया द्रष्टुमिच्छादि हन्तालललिताहरिष्टिर्यथा मधुरकुंचितापांगसभ्रूसंपादि
र· गो· तास्थिता मन्मथोन्मथिताहरिष्टिलीलोलितेनाभिधीयते लक्षितेन मतादर्पणस्य आदर्शस्य मंडले अर्थात्॥ कामिनां मनोहरंत्युशी
क· टी· लं यस्याः सा तां मनोहारिणीं मोहनगृहे स्मरतंत्रगृहे दीपानामर्चिर्भिः दीप्तिभीः॥ कपिशापीतनेत्रो॥ आवयोः॥ अथवाभिसंधि
का· तामाह॥ निरस्तो मन्युना कान्तो मम ऽपि यया पुनः दुःस्थितानानेविना साभिसंधिना कथितान्यथा॥ यथानमन्नपि कान्तो मनु
५४ नाभिरस्तः पुनस्तं विना दुःस्थिता सा अभिसंधिनाऽत्यन्वयः॥ यथा नायिकया नमन्नपि पादयनितोपि कान्तोपि निरस्तो वल्लभः
मस्तुना कोपेन निरस्तो हरीकृतः कान्ता तेऽदुःस्थिता भाति प्रलापसंतापपश्चात्तापनिसंमोहनिःश्वासिनादिदुःखैर्वेष्टितेति अभि
५८ संधिना कलहान्त विपर्यर्थः॥ पतिं निरस्कृत्य पश्चात्तापेन प्राक्कलहान्तरितेनेति तात्पर्यार्थः॥ नामिबोदाहरतितयाऽपि ति॥ प्रपा
द्रमणनः प्रियः परुषायावचास निर्वादितो॥ यन्मरव्यानलक्रमेण वचोजडतया मन्मनस्युरेकोऽधुनः पापस्यास्य फलं नदेव ऊं·
दधुनायक्षंदनेन्दुद्युति प्रालेयांशुसमीरपंकजविशेषगात्रे मृकुर्धेर्देहतो॥ मयापमाप्रिमः पादप्रणतः॥ परुषया वाचानि ५७
कीरितः यत्स्मरव्यालवचोजडतयानष्कंतयत् एकोमत्युर्थेतः नत्वागतोऽस्य पापस्य फलं एतत् यत् गात्रे अरविन्दद्युति ।

प्रालेयांशुसमीरपंकजविशेषः दह्यतेऽसमप्रिमैः प्रियः सकलसुरतसंभोगनिपुणः स प्रियः रूपेनेन इयं परकीया कलहान्त
रितेति ज्ञातव्यं यत् यस्मात् मन तस्मात् मुहुर्वारंवारं चंदनेन चंद्रद्युतिश्च दुःखे प्रासा॥ प्रालेयं चन्द्रांशवश्चंद्रकिरणाः समी
रश्च पंकजानि च विशेषाणि च गात्राणि तैः॥ दह्यते भस्मीक्रियते॥ अथ विप्रलब्धामवतारयति प्रेष्य इति स्वयं दत्वा संकेते नागतः
प्रियः यस्यास्तेन विनादुःस्था विप्रलब्धा रसा यथा॥ यस्याः प्रियः स्वयं इति प्रेष्यसंकेते दत्वा नागतः॥ सा विप्रलब्धा च पुनः
तेन विना दुःस्था निर्वेदनिश्वाससखीजनोपालंभचिंतारोदनाश्रुयानम्रच्छादिदुःखैर्वेष्टितेति दुःस्थिता संकेतं वि
केतनं प्रियं मनवलोक्य समाकुलहृदया विप्रलब्धेति स्पष्टार्थः॥ वक्ष्यमाणमेव स्पष्टयति॥ यदीति॥ यत्संकेतान्दहे
प्रियेणाकथितं संप्रेष्य इति स्वयं न खूत सुचिरं निषेव्य स्वहृदया पश्चाद्भग्नाशया स्थानेतापासनस्तवनाय विगलन्तां
त्रिज्ञने रश्रुभिर्माधवस्मरमालिके वलितविनादीर्घकदंतपापनेः स्वहशा यत् प्रियेण स्वयं इतोसंप्रेष्य संकेते गृहे कथितं
नत्स्वचिरं यथा स्यात् तथा भूत्वा निषेव्य च पुनः पश्चाद्भग्नाशया तया अश्रुभिः स्मातोपासनस्तवनाय प्रातेऽमो अश्रु
मालिकाः वलितविना किं न्ते नयने राश्रुभिः विगलन्मांसांजने किं भूतया दीर्घ यथा स्यात्तकदेत्यानि निषेव्य से विनाभग्नाशा
आशा यस्याः सा तया मालेव मालिका विगलन्मांसांजनेलिप्तं अंजनं यैः तानि तैः स्यात तस्य वसने रूपा सने सेवानस्यत्

श्री॰
शृं॰ गा॰
र॰ ति॰
कां॰
टी॰
२५

यन्नायथायनायस्यषमन्यत॥ अथखंडितामाह॥ कृतन्मिश्रितागतोऽयस्याउचितेवासकेप्रियः॥ मदनागमसंतप्ताखंडितासा
यथामता॥ यस्याःप्रियःकृतन्मिश्रितःउचितेवासकेनआगतःसाखंडितामता। किंभूतामदनागमसंतप्ताकृतन्मिश्रितःकावरणा॰
अनुचितेआगतएवनस्यप्रियस्यअनागमेअस्फुटत्कालापचिंतासंतापनिःश्वासमूर्छाभावश्रुपातैःसंतप्ता॥ यथेतिनि
दर्शयति॥ लोलकंठकटिलेसकंपमसलक्ष्यानसबाष्पंचिरेचसुदिंक्षुनिवेशितेसकरुणंसरव्यासमेउल्लिते॥ नागछ
सुचितेपिवासकविधौकांतेसमुद्दीप्रयामन्नकिंचिदनुष्ठितेस्मरगहशालोयत्रवाचांगतिः॥ स्मरगहशाउचितेपिवासक॰
विधौअपिकांतेनआगच्छतिसतिकिंचिननतननअनुष्ठितंयत्रवचोनोगतिः। किंतत्सोलकंठंसौयथास्यान्तथारुदि॰
तंपुनःसकंपयथाअसलक्ष्यानपुनःसबाष्पंचक्षुःचिरंदिक्षुनिवेशितेपुनःसकरुणंयथास्यात्सरव्यासमेउलि
तंकिंभूतयास्मरगहशासमुद्दिग्नयाकिंचिननयदुक्तेनशक्यतेगतिप्राप्तिःसबाष्पंचक्षुर्दिनाअदीनाहष्टिःयथा
संगीतरत्नाकरेयातपर्मपतितमप्यपुरेषकुंडलाहका॥ सबाष्पामंदचारादीनाहष्टिरसौमतिति॥ यथावसात्मरतासिं
धोउल्लंघ्यसमयंयस्याःप्रेयानन्योपभोगवान्॥ भोगलक्ष्मांकितःप्रातरागच्छेत्साखंडिताहिसाप्रातविप्रलब्ध
णा॥ अथाभिसारिकामाह॥ यान्निंश्चिकेताबाढंमदनेनमदनेनवआभियातिप्रियंसाभिसारिकाभिमयथा॥ सा॰

ऊं॰
२५

भिसारिकाअभिमतायाप्रियंअभियातिकिंभूतयामदनेनचपुनःमदेनवाढंअत्यर्थंनिर्लज्जीकृतामदनेनसौंदर्य॰
यौवनलावण्यादिगर्वेणस्वयमभिसरतिप्रियमभिसारयतितिवाअभिसारिकातदुक्तंरसाम्रतसिंधौ॥ याभिसरयतेकां
तंस्वयंवाभिसरत्यपिसाज्योत्स्नीतामसीयानेयोग्यवेषाभिसारिका॥ अभिमतासमेतासमयाद्यरूपभूषणशोभाकाम
ग्नांतेपुष्पकपटसाहसादिभिःप्रियंगच्छतिअभिरमागेइतिसूत्रेणाद्वितीया॥ अथाभिसारिकोदाहरणंदर्शयति॥
नोमीनंतडितोदृशाजलमुचांनदर्शनाकांक्षयानोगार्जितंगिराहशोश्रुतिसुखंनहाविसंविंत्यव॥ धारापातसमुद्भवान
चमतापीडानदालिंगनावांछासादिपितामिसारणविधौतथापरंतत्वरे॥ नन्माइहिताभिसारणविधौपरंकेवलं॰
ततरेनचितंस्वरव्योधंगनोस्त्रवकर्मणालिह् प्रथमपुरुषैकवचनेश्रयोःकर्णयोः॥ तत्रेक्यनदर्शनाकांक्षयादृशा
तडितोलोभीतंचपुनःतद्वान्वितस्यप्रियस्यवाविनिमितंभूत्वायांभ्रशोभूतिसुखंसंविग्नजलमुचांगर्जितंगिरा॰
ताचपुनःतद्दालिंगनेवांछेत्याधारापातसमुद्भवापीडाचनमतेत्यन्वयः तयारुकशांगापरंकेवलंततत्वरेदृशाद
ष्यातडितोतिपुनःभीतार्थोनांमेपहेतुरितिसूत्रेणपंचमीमेघानांगर्जितंगर्जनंधारापातात्समुद्भवोयस्याःसा
पीडाउःखंनमतानगणानाताभिःसारयित्री॥ यथासारस्वतसिंधौआनीतेनहरिर्यथाममनःकंदर्पकेइभि

श्रीः
शृं·गा·
क· टी·
२६

स

मंमांमीत्याभिसरत्येयं सखि यथा कृत्वा नापि प्रार्थनं चानुर्यानरसा प्रसारयय थांस्नेहमासाद्य नं याय प्राणहरेनेन वेदहनेकसा
वीसुखं त्तु वति ॥ अथ प्रोषितभर्तृकां दर्शयति ॥ कृतस्त्रिदिति ॥ कृतस्त्रिकारणाद्यस्याः पतिर्देशांतरंगतः दत्त्वावधिं भ्रष्टा
र्गीसा प्रोषितप्रेयसी यथा ॥ सा प्रोषितप्रेयसी यस्याः पतिः कृतस्त्रिकारणात् अवधिं दत्त्वा देशांतरंगतः किंभूतान्स्वामानां प्रो
षितः परदेशं गतः प्रेयान् यस्याः सा न पुनः तस्येति स्वस्थेन कपि प्राप्तेन सखा याति भिस्वस्थेन कपूउमा कलहांतरितां विप्रलब्धां तो
पतिः देशांतरगतेन भवति नं शांतिम्याप्तिः स्वयं असमर्थं चिंतास्मृति गुणकीर्तनाभिलाषोद्वेगप्रलापोन्मादव्याधिजडतामरणान्यपा
मिदं शावस्थाभिरार्त्तीडः खिन्नाः ॥ असंप्राप्तो भवंत्येनां तयोर्दशावस्था यथा यत्रैव वसति तानुदाहरति उक्षिपेति उक्षिपालप
मालिकां विलुलितामापांडुगंडस्थलाद्दृक्षिप्य हल्लयप्रपातभयतः प्रोयम्य किंचित्करौ ॥ हारस्तंभनिघर्षणात्स्खलितिका केनापि
पुण्यात्मना मार्गोल्लोकदर्शनदृष्टिरवली तत्कालमालिंगपो ॥ केनापि पुण्यात्मना अवलानत्काले आलिंग्यते किंकृत्वा विलुलि
तां अलकमालिकां आपांडुगंडस्थलात् उक्षिप्य पुनः किंकृत्वा विक्षिप्य हल्लयप्रापतभयतः कौ किंचित्प्रोयम्य किंभूतात्
वलाद्दस्तकंभनिघर्षणात् स्खलनिकात्मपदद्वयः केनापि प्रोषितभर्तृकेन न विपत्रे वलं यस्याः सा तत्काले तत्क्षणं आलिंग्य
तेऽथतः पुण्यात्मनेति पदं संगतं विलुलितां वंचलां अलकानां चूर्णकुंतलानां स्रलेवमालिकां पंक्तिं स्तोत्र्याय्यः मत

ॐ·
२६

श्रीः२

श्री

यस्यास्तकान्तूर्वंस्यात्सदा यत्त्रपनिपूर्वंस्येन तेन लस्तादेनुमरक्ता अलुकाचूर्णकुंतलास्यमरः आत्मनेता सा तु वर्णयद्वंऽथ
लेनस्याल कामात प्रधानत्वादेकवचनं ग्रक्षिप्य तुष्टे नीत्वा विक्षिप्य धांति विक्षिप्य यांति यानि वलयानि कंकणानि तेषां प्रपातः
प्रयतने तस्य भयतुल्यामात् प्रोयम्य प्रकर्षेण उद्यम्य उत्थाय अत्र हस्तलाघवविशेषो हि प्रकर्षः यद्यपि मुग्धास्वाधीनपतिका म
ध्यास्वाधीनपति प्रगल्भास्वाधीनपतिका इत्यादिवत् सर्वासां नायिकानां त्रैविध्योदाहरणानि संभवंति ॥ तथापि कठुभट्टैः सामा
ॐ४ न्यमय दर्शितं अतो मुग्धादीनां प्रयोगः स्वमत्यां त्रैविध्य एतदेवस्य स्पष्टो दर्शयति ॥ मुग्धायाल्लज्जा प्राधान्येन मध्यायाल्लज्जा मदन
सामान्येन प्रगल्भायाः प्रकाशप्रधान्येन धीराया धैर्यप्राधान्येन अधीराया अधैर्यप्रधान्येन धीराधीरया धैर्याधैर्यप्रधान्येन
ज्येष्ठायाः स्नेहाधिक्यप्राधान्येन कनिष्ठायाः स्नेहन्यूनत्वप्रधान्येन परोढायाः संगुप्तिप्रधान्येन मुग्धाया उत्कंठायाः सामा
न्यवनिताया धनप्राप्तिप्रधान्येव अत्र विधनायकावर्णानभितिशोषः ॥ इति नायकाष्टकं ॥ अथ सा मवस्थाप्रदर्शयन्नाह
निःश्वासेति ॥ निःश्वासः संतापसखिवचोभिस्त्रिंनायकपातादियुताः सखेदः ॥ वाच्याः प्रगल्भा गतभर्तृकोत्कंठाभिसंधिताः सखे
डितायाम्सहत्र ॥ अत्र खंडितायाम् सह प्रगल्भा गतभर्तृकोत्कंठाभिसंधिता निःश्वाससंतापसखीवचोभिः सहवितनाश्रुपातादियु
ताः वाच्याः पुनः सखेदाः न्वद्वयः अत्रामिन् शृंगारतिलके प्रगल्भा च विप्रलब्धा वासगृहीका च प्रोषितभर्तृका उत्कावउत्कं

भ

श्री·
रा· मं·
टी·
१७

हिता अभिसंधिता च कलहांतरिताः निःश्वासफूत्कारेण सहेत्यासः संतापश्च कामजन्यः सखीवचोस्मिव सखीजनोपालंभवचनानि
घास्तव हस्तेनोगारासत दत्तं मधुनावाग्यरुदिनेरित्यादिनी चिंता अभिष्टप्राप्तिज्ञानलिनध्यानं॥ अश्रुपातो रोदनं आदिना मूर्छा निर्वेदादिय
निर्वृताः मिश्रिता वच्याः कथनीयाः इत्यर्थः स्वेदः भ्रमरत ब्लहिताः विविवेति॥ विचित्रमंडनाहृष्टा भवेत्स्वाधीनभर्तृका॥ तथावास
कसज्जापि सा किंत्वागंतुकप्रिया॥ विविमंडनाहृष्टा स्वाधीनभर्तृका तथा वासकसज्जापि सा किंत्वागंतुकप्रिया॥ विचित्रमंडनाहृष्टा
स्वाधीनभर्तृका भवेत् तथा वासकसज्जापि किंतु सा आगंतुकप्रिया॥ विचित्राणि मंडनानि मंडनानि भूषणानि रत्नपत्रावलीर्वि
रचनकपोलविचित्रालिखनजघनस्पर्शंटिकाघटनालिकविंबकादीनि तैः॥ आसमेता त हृष्टा स्वाधीनो भर्ता यस्याः सा संकेते आ
गंतुक आयास्यन् प्रियो यस्याः सा अपि प्राह्लाद मनोरथसखीपरिहासहृष्टा॥ ग्रमससामग्रिसंपादनमार्गालोकनादिरूपा॥ अथ स्व।
कीया परकीया सामान्यवनितानाभिसारिका प्रदर्शयेत्याह कुलजेति॥ कुलजान्यागतावेश्या त्रिधा स्यादभिसारिका॥ यथैवोक्ता स्वी
यान्याः स्वाधीनपतिकादयः॥ त्रिधा अभिसारिका स्यात्॥ कुलजा १॥ अन्यागता २॥ वेश्या इति ३॥ अन्याः स्वाधीनपतीकादयो यथै
वोक्ता स्तथैवेत्यन्वयः॥ त्रिधा त्रिप्रकारा कुलजा स्वीया अन्यागता परकीया यथैव पूर्वमुक्ताः कथितास्तथैव ज्ञेया इति शेषा
नां स्वकुलजा परकीययोरभिसारं दर्शयन्नुत्क्रमेण॥ कुलजेति॥ कुलजा संवृताङ्गा सव्रीडं तनुहंसक्रमेण॥ नायकं परनारी तु समं

रं·
१७

गा हंसवेगिना॥ कुलजा सव्रीडं यथा स्यात् तथा हंसवेगेन॥ परनारी तु समं तात्॥ अनवेक्षिता सति नायकं प्रति व्रजेत्॥ किंभूता संवृताङ्गाचे
त्यन्वयः सव्रीडं सलज्जं तस्या रमणस्य गृहं गच्छेत्॥ संमता तत्सर्वतः न अवेक्षिता न केनापि दृष्टेत्यर्थः संवृता वस्त्रादिभिराच्छादिताङ्ग
स्ताङ्गस्ता यथैव यत्यत्व विभीता वेश्याभिसारे दर्शयति॥ सखीयुक्तामदाधिक्यात् स्फारितनासीत्यसेकिंता॥ सश्रृङ्गाभरणाकामं वे
श्या गच्छति नायकं॥ वेश्या कामं यथा स्यात्तथा नायकं प्रति सरति किंभूता सखीयुक्ता मदाधिक्यात् कादंबरीमधुपानोद्भूतमदस्य
स्याधिक्यात् स्फारिते विस्तारिते अक्षिणी यया या किंभूता असंकिता निर्भयेत्यर्थः॥ सशृङ्गाणि आभरणानि अलं
करणानि यस्याः॥ सा वेश्याभिसारोदाहरणं यथा मत्तश्याने वेणु उरसि निहितस्तारो हारः कर्णात्र घने घने कलकलवती काञ्चीपदे र
णन्मणिनूपुरौ प्रियमभिसरस्येवं वेषधेनमा हन डिंडिमायदि किमस्वीयाद्विविधा च परांगना॥ एका वेश्या पुनस्त्रिधा सावस्थाभेद।
तोऽष्टताः॥ स्वीयात्रयोदशविधा द्विविधा च परांगना॥ द्विविधा वेश्या एका पुनः तासां अवस्थाभेदतः अष्टौ स्वाधीनपतिकाद्युक्ता स्वीया
त्रयोदशप्रकारा अनयारीत्या मुग्धा मध्या प्रगल्भा च स्वकीया त्रिविधा मतेत्युक्तानां॥ मध्या पुनः प्रगल्भा च द्विविधा परिक्षि
प्तेति॥ ऐकाज्येष्ठा कनिष्ठा स्यादित्युक्तत्वात् तथा स्यएव यतिम ध्याज्येष्ठा मध्या कनिष्ठा प्रगल्भा ज्येष्ठा प्रगल्भा कनिष्ठा ४ मुग्धा
मध्या प्रगल्भेमानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधे धीरा अधीरा धीराधीरा चेति॥ ६॥ स्पष्टयति मध्याधीरा मध्या अधीरा मध्या धीरा

श्री॰
शृं॰गा॰
कं॰
टी॰
१८

धीराप्रगल्भायाँ धीरा प्रगल्भा अधीरा प्रगल्भा धीराधीरेति सा धीरावक्रिवक्रोक्त्या प्रियं कोपं ज्ञापयति सं मध्यारोदित्युपालंभैर् धी
रापरुषैर्वचोभिप्रज्ञात्वात् यथेन्यथममर्थहृदयहापकं अन्यथानामनेकानार्थत्वात् लक्षणानर्गत धीराधीराया ज्ञापके अग्निमोदाह
रणज्ञापकेच १२ अप्रकटपरपुरुषानुरागापरागा तो द्विविधा हि प्रकारा अन्यदीयाद्विधा प्रोक्ता कन्योढा चेत्युन्नत्वात् २ वेश्या एका
केवला १ नाथनायकाः अथ शृंगारतिलके अवस्थायाभेदो वस्थाभेदस्तस्मात् अष्टौ स्वाधीनपतिका कान्तयावासकसज्जि॥
कादयः पूर्वोक्ताः १८ पुनश्चताः त्रिधा सर्वा उत्तमा मध्यमा अधमाः इत्येसतत्वयंतासां अशीतिश्च नुरुत्तरा अशीतिः चतुराशी
तिरित्यर्थः तत्रोत्तमां दर्शयति दोषेति दोषानुरूपकोपा या अनुनीता प्रसीदति इत्येनेचन्द्रशेखराचार्येण हार्थ्यानमेतिसा यादो
षानुरूपा कोपा सा उत्तमा च पुनः अनुनीता सती प्रसीदति च पुनः नाथेन्दुशेखरे उत्ते किंभूता गुणाहार्या दोषानुरूपतः कोपा यस्या
सा ताद्येप्रिये दृष्टात्यर्थे इत्युते अनुरक्ता भवति गुणैराहार्या आराणीयावशयितुं योग्या तामेवाभिनयद्दर्शकमक्त प्रसुक्तिन्यालक्षय
यति कांते किमिति कांते किं कुपितासि कः परजने प्राणेश कोपो न वल्कोपस्त कापरस्त्वमेव दयितेते दासोस्मि कस्ते परः इत्यु
क्तप्रणतः प्रियःस्मितिनत्वाउच्यावसाने दयाक्षेभः कणिका किन्त तनतटे नस्ताममारोपितः हे कांते कुपितासि किं कांते
प्राहे प्राणेश परजने कः कोपो भवेत् कांतः प्राह हे अकोपं परः कोता प्राह त्वमेव कांते प्राह हे दयिते ते दासोस्मि परः कः १

जे॰
१८

इति उक्ता नत्वाऽस्मिति नत्वा उच्याव्यप्रियः नेत्राम्भः कणिकां तास्तनतटे समारोपितः किंभूतः प्रियः प्रणतः किंभूतायास्तस्याः सानेदया
प्रति परस्परं कान्ते नेत्राम्भोलयतत्वं नस्य कणिकाभिः॥ अंकिते विकिंते यत्र स्तनतटे तस्मिन् सम्यक् आरोपिता धनः॥ इदालिंग
नेदत्तमित्यर्थः॥ अथ मध्यमदर्शयति दोषइति॥ दोषे स्वल्पेपि या कोपं धत्ते कष्टेन संभवति॥ प्रायाति कारणाद्वाग मध्यमा सम
मतायष्टा॥ या स्वल्पेपि दोषे कोपं धत्ते पुनः कष्टेन कोपं संचति पुनः कारणात् प्रयाति सा मध्यमा मते त्यवृयः॥ यथेति निदर्शी
नं प्रमस्फारेति॥ प्रस्फारस्फुरिता धरापि विलसद्गंडस्थलप्रसखलन घर्मांभः कणिकापि भंगुरतरभ्रूभेदभूषापि च॥ पादांतः
प्रणते प्रिये प्रकटयं तं तः प्रसादं प्रिया केशान् पुरमंडलीशवलिता अनुन्मोचयंती यातु॥ प्रिया प्रिये अंतः प्रसादं प्रकटय
तियतः शनैः केशान् उन्मोचयंती किंभूते प्रिये पादंतः॥ प्रणयते कथंभूता प्रिया स्फारस्फुरिताधरापि पुनः विलसद्गं
डस्थलप्रसखलन घर्मांभः कणिका किंतापि पुनः॥ भंगुरतरभ्रूभेदभूषापि त्वयः प्रिये विषयस्मभ्मीत्यंतः हृदयमध्येप्र
सादं प्रसन्नतां प्रसद स्वप्रसव तेत्यमरः केशान् कीदृशेषु उन्मोचयंती उद्धूययंती नूपुराणां मंडली चंक्रिक्तयाः सवलिता
नू अन्यद्रूतउदिते विविधमणि हीरकरत्नरश्मिः कर्बुरितान् चित्रेकीमिरकर्मीघशबलेताश्च कबुर इत्यमरः पादयोरंत
र्मध्ये तस्मिन् प्रणते पादांत प्रणत इत्यपि समी पाठे पादयोरंतः एकदेशस्तं प्रणते प्रस्फारः प्रकर्षः स्फारो नेत्रानलके

श्री॰
गी॰गो॰
र॰क॰
टी॰
३९

ह

पोलनासिकाविकासोत्तिनसहस्फुरितावधरो यस्याः सा विलसन्ती गंडस्थलेनाभोगसबलं सोयार्थं मोभः कणिकाः यस्येद
अलकणिकाः यस्याः सा भंगुरतरः अतिशयेन भंगुरः कुटिलो यो भ्रूभेदः भ्रूरचना स एव भूषा अलंकारो यस्याः सा एवंभ
नापि ॥ अथ धमां प्रदर्शयति ॥ या कुप्यति विना दोषं स्विद्यत्यनुनयं विना ॥ निर्हेतुकं च प्रवृत्तिश्च चलचित्ता तु साधमा ॥ ॥
या दोषं विना कुप्यति पुनः ॥ अनुनयं विना प्रसीदति च पुनः निर्हेतुकप्रवृत्तिः तु पुनः चलचित्ता साधमेत्यन्वयः कुप्यति कुपको
पे दिवादिः ॥ स्विद्यति पूर्ववत् ॥ निर्हेतुका कारणशून्या प्रवृत्तिः प्रवर्तनं यस्याः ॥ सा चलं चंचलं चित्तं हृदयं यस्याः सा तामुदा
हरति यत्रेति ॥ यत्राधः कृतकामकार्मुककयोर्भ्राम्यद्भुवोर्विभ्रमः ॥ सद्यः प्रोद्गतचंद्रकांतिजयिनी यस्मिन्कपोलच्छविः ॥
यत्र स्वेदकणाविलभ्रममहिमा हारोप्युरोगंडस्थले कोयं मानिनि मत्प्रणामविमुखः प्रत्यग्रमानग्रहः ॥ हे मानिनि तवेति
कोयः नवश्चायं कः प्रत्यग्रमानग्रहः किंभूतः मत्प्रणामविमुखः भ्राम्यद्भुवोर्विभ्रमः ॥ अधः कृतकामकार्मुककयुः पुनः
यस्मिन्सद्यः प्रोद्गतचंद्रकांतिजयिनी कपोलछविः पुनः यत्र उरःस्थलेपि हारः स्वेदकणाविलभ्रममहिमा प्रणयोनटी
तो यो मानग्रहो मानस्य ग्रहणं हठः ॥ मत्कृतो यः प्रणामो मत्प्रणामः प्रणतिः शाकपार्थिवादीनां मध्यमपदलोपो वाच्यः
तत्रविमुखः पराङ्मुखः यत्र यस्मिन्मानग्रहे भ्राम्यंती ये भ्रुवौ तयोर्विभ्रमो विलासः अधः कृता ह्रीकृता कामकार्मुका

ॐ॰
३९

स्य कंदर्पधनुषः कया येन विभ्रमेण सः छलिता कामधनुर्येन विलासरहित इत्यर्थः सद्योनूतनः प्रोद्गतो निस्सृतो यश्चंद्रः द्वितीया
चंद्र इत्यर्थः तस्या कांतिः छविस्तां जेतुं शीलं यस्याः सा एवंभूता कपोलयोः छविः उरसो जातौ उरोजौ स्तनौ तयोः स्थलिपि स्वेद
दकणाभिः प्रस्वेदबिंदुभिः अवसन्ना च लुप्ता महिमा यस्य सः ॥ इयमेव वेडितमभिधीयते ॥ अपि च ॥ जातिकालवयोवस्थाभाव
कंदर्पनायकैः ॥ इतरा अप्यसंख्याः स्युर्नोक्ता विस्तरभीतितः ॥ इतरा अपि जातिकालवयोवस्थाभावकंदर्पनायकैः असंख्याः
स्युः किंतु विस्तरभीतितो न उक्ताः ॥ इतरा अन्या नायिकाः जातयश्च पद्मिनी चित्रिणी हस्तिनी शंखिनी प्रभृतयः कालश्च वसं
तादिः वयसोवस्थाश्च बाल्यप्रथमद्वितीयातृतीयचतुर्थयौवनादिः भावश्च चित्ताभिप्रायः कंदर्पश्च नायकाश्चैतैः असंख्या
अगणिताः ॥ तदुक्तं रसमंजर्यामुपतासां दिव्यादिव्योभयगणनया द्विपंचाशदधिकशतत्रयेन सहस्रं भवति दिव्याइंद्राण्यादयः
अदिव्या मालत्यादयः दिव्यादिव्याः सीतादयः इति त्र्यवस्थाभेदेनैव नायकानां भेदात् जातिभेदेन स्वीकारेऽनंतनायि
कानामप्येधमानेस्यात् इत्यादीनि इत्यादिसकलज्ञातास्वयंवाल्मीकपनद्विदां कवीनां च विशेषाज्ञेमाज्ञातव्याः सर्वालाइमाः
यादिसकले ज्ञाताञ्च पुनः नद्विदां कवीनां विशेषोज्ञास्वयं आलोच्य ज्ञातव्या इत्यन्वयः स्पष्टमन्यत् किंच ॥ रोमांचवेपथुस्त
भस्वेदनेत्रांबुविभ्रमाः ॥ बाह्याः संभोगशृंगारे कविनानायिकाश्रिताः ॥ कविनासंभोगशृंगारे रोमांचवेपथुस्तंभस्वेदनेत्रां

श्री·
शृं· गा·
टी·
ति· का·
प्र·
१·

तुविभ्रमाः ॥ नायकाश्रिता वाच्याः रोमाञ्चिश्चेवेति उद्दंछेनीतितेमांचः रोमोद्गम इत्यर्थः वेपथुः कंपः स्तंभो जडता नेत्रजं मलं विभ्र
मयति स्तनां चिन्नमिति विभ्रमो विलासः ॥ नाडकंसे गीतदामोदरे श्रीरंगासंयमप्राप्तितरयापरिवर्जितं अलंकारविशेषाणां नि
तिणोपिषु विभ्रमः यथा सहसैवासनोत्थानमत्येः सहकथां न रंवालस्यात्तुंवतो कोपः स्मितः प्रहृष्टः सविभ्रमः नायकाश्रिताना
यकाश्रिताः द्वितीयाश्रितानीतयन्तिगतात्यत्तत्प्राप्तापद्वेरिति सहस्रे द्वितीयातत्पुरुषः ॥ नायकाञ्चाश्रयंते संभजंतीति वाचा
याः ॥ कथनीयाः नायकानिरूप्येदानीं प्रेताः ॥ संदर्ष्योपि सर्वथा परिवर्जनीया ॥ इत्याह संबंधिमित्रद्विजराजनीचवर्णाधि
कानां प्रमदा न गम्या ॥ व्यंगा लवा प्रव्रजिता विभिन्नमंत्रा स्वधर्मार्थमनोभवज्ञैः ॥ धर्मार्थमनोभवज्ञैः प्रमदा गम्या न केषां संबं
धिमित्रद्विजराजनीचवर्णाधिकानां स्त्रियायंगा पुनः प्रव्रजिता पुनः विभिन्नमंत्रा इत्यन्वयः ॥ संबंधिमात्रादीनां तथायम
दयः वपुनः विभिन्नमंत्राः धर्मश्च अर्थश्च पुरुषार्थः मनोभवश्च कामः तान् जानंतीति तैः प्रमदास्त्रियः गम्यागमनीयान
संबंधिनो सपिंडाः येः सह विवाहादिकं भवति उपकारमतये स्नेह प्रीतिं कुर्वंति येतानि मित्राणि द्विजाब्राह्मणा राजंतइ
ति राजानो भूमिपालाः नीचाः क्रूराः श्वपचचांडालादयः वर्णाधिकाः स्वस्ववर्णेभ्योऽधिका इत्यर्थः ॥ विगतानि अंगानि
यासां ताः व्यंगा अंगहीना इत्यर्थः प्रव्रजिताः योगिनीकापालिनी इत्यादयः विशेषेण भिन्नो नष्टो मंत्रो यासां ताः गुप्त

ॐ·
४०

मंत्रहरस्यो वार्ताभेदकर्त्र्य इत्यर्थः ॥ इदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरन् संभोगशृंगारोत्कर्षपूर्वकं कवीनुपशिक्षयति ॥ अनेनेति ॥ इ
अनेनेमार्गेण विशेषरम्यं संभोगशृंगारमभिमंथितेन ॥ भवेत्कविर्भावरसानुरक्तो विदग्धगोष्ठीवनितामनोज्ञः ॥ इति
श्रीरुद्रभट्टविरचिते शृंगारतिलके काव्यरसालंकारे प्रथमः परिच्छेदः ॥ कविर्भवेदिति नियोगः ॥ किं कुर्वन् अनेन मार
र्गेण इमं संभोगशृंगारं वितन्वन् किंभूतं संभोगशृंगारं विशेषरम्यं कथंभूतः कविः भावरसानुरक्तः पुनः किंभूतः
विदग्धगोष्ठीवनितामनोज्ञः अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण अन्यथा शास्त्रविरुद्धं भवेत् उद्वेगदायकमित्युक्तत्वात् किंत
द्भूतु विस्तारयन् भावरसानुरक्तः रसान् भावयंतीति भावाः तेपि स्वविकल्पव्यभिचारिणः पंचाशत्पूर्वोक्ता ॥ उक्तं च शृंगा
रहस्ये न भावेन विना काव्यं न भावेन विना रसः न भावेन विना नृत्यं न भावेन विना ज्ञातादीति रसं प्रमइति रसाः
शृंगारादयस्तत्रानुरक्तः विदग्धानां गोष्ठी मंडली सेवा वनितास्तासां मनोज्ञो मनोहरः ॥ यद्वा विदग्धगोष्ठीषु वनितासु
च मनोज्ञः कमनीयः अनेन मार्गेण विदग्धगोष्ठीं रंजयन् वनिताश्चापि रंजयतीत्यर्थः ॥ इति श्रीद्राविडहरिवंश
महामहोपाध्यायगोपालकृतौ भट्टकृतायां शृंगारतिलकटीकायां रसतरंगिण्यां प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ॥ शुभं ॥ ॥ ॥ ॥
सुदरजलदवपुर्ध्वस्तदुःखं रवेरञ्जिकारम्यं गोपदं दविराजितमहमिह वनमालिनं वंदे ॥ १ ॥ प्रथमपरिच्छेदे संभोगशृं

श्री
शृं० ग०
र० टीका
हि
४१

गारं निरूप्येदानीं द्वितीयपरिच्छेदे विप्रलंभात्मकं शृंगारमाह ॥ दंपत्योर्दर्शनादेव प्ररूढगुरुरागयोः ॥ ज्ञेयः पूर्वानुरागोयम
प्राप्तौ संभवेद्यथा ॥ २ ॥ अयं पूर्वानुरागो ज्ञेयः दंपत्योः अप्राप्तौ भवेत् । किं भूतयोः दंपत्योः दर्शनादेव प्ररूढगुरुरागयोरित्य
र्थः पूर्वानुरागः ॥ प्रथमानुरागः ज्ञेयो ज्ञातव्यः ज्ञा अवबोधने जाया च पतिश्च जायापती दंपती तयोर्दंपत्योः स्त्रीपुंसयोरि
त्यर्थः जायाया जंभावदंभावौ वा निपात्येते पाणिनिदंभावो वा निपात्यते तेन प्राप्तिरप्राप्तिस्तस्यां समाप्तौ ॥ अमिलने दर्शनादे
वेत्युपलक्षणं ॥ श्रवणादेव तत्र दर्शनं त्रिधा साक्षात् ॥ चित्रे स्वप्ने चेति तत्र श्रवणं वंदिदूतीसखीवक्त्रेभ्यो गीतादपि प्रत्य
केमुदाहरणं यथा नदादवांतत्वे चित्तरत्रासान्मयानलिप्यात ॥ इति प्ररूढो गुरुः रागस्नेहो ययोस्तयोः ॥ तदुक्तं रसामृतसिं
धौ यूनोरयुक्तयोर्भावो युक्तयोर्वाथयो मिथः ॥ अभिष्टलिंगनादीनामनवाप्तौ प्रकृष्यते ॥ तथा चोक्तं न विना विप्रलंभेन
संभोगः ॥ पुष्टिमश्नुते कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्द्धते पूर्वरागस्तथा मानः ॥ प्रेमवैचित्र्यमित्यपि प्रवासश्चेति
कथितो विप्रलंभश्चतुर्विधः यथेति निर्देशनं ॥ किं चंदनैरिति ॥ किं चंदनैरपमुंच मृणालशय्यां मामा ममालि
धत्त कोमलनालवृन्तं ॥ मुंचापरं विकचपंकजयोजनेषु तत्संगमः परमयाकुरुते स्मराग्निं ॥ हे आलि मम चंदनैः किंमु
वः पुनः मृणालशय्यां मा रचय कोमलं नालवृन्तं ॥ माधुनु विकचपंकजयोजनेषु ॥ आग्रहं मुंच परं तत्संगमः स्मर
तत

श्री
४१

ग्निमयाकुरुते ॥ आलि सखि चंदनैः चंदनलेपैः किंन किं विदितमर्थः मृणालनालानि शय्या शयनं तां कोमलं सुंदरं पुष्पा
दिरचितं यन्नालवृन्तं व्यजनं तन्नालवृन्तकमित्यमरः माधुनु मा कंपय भृशं कंपते ॥ इत्यस्मान्नु ॥ लोटम ध्यमपुरुषैकव
चनं लपदं विकचानां फुल्लानां पंकजानां योजनेषु रचनेषु ॥ आग्रहं हठं मुंच परं केवलं तत्संगमः ॥ तस्याः प्रियस्य संगमो
मिलनं स्मरः कामस्तद्रूपोग्निस्तं आयाकुरुते दूरीकरोति ॥ अथ नायकपूर्वानुरागमाह ॥ यदिति ॥ ५ ॥ यन्नारेरिवपंकजस्य
घटितं यश्चंद्रगर्भादिव प्रोत्कीर्णं यदनंगशायकशिखाभासा च संवर्द्धितं ॥ यत्संसिक्तसुधारसैरिव रतेरास्थानभूमी
कृतं तद्भूयोपि कदा सरोरुहदृशः ॥ पश्यामि तस्या मुखं तस्याः सरोरुहदृशः ॥ तन्मुखं भूयोपि कदा पश्यामि किमिव मुखं
यत्पंकजसारैः घटितमिव पुनः ॥ किमिव यत् चंद्रस्य गर्भात् ॥ प्रोत्कीर्णमिव पुनः ॥ किमिव यत् ॥ अनंगस्य शिखा
भासा संवर्द्धितमिव पुनः यत्सुधारसैः संसिच्य रतेः आस्थानभूमी कृतमिवेत्यन्वयः तस्याः साभारूढहृद्याः सरो
रुहाक्षः ॥ पंकजवत् दृशौ यस्याः तस्याः तन्मुखं दरं भूयः ॥ पुनरपि कदा कस्मिन्काले पश्यामि द्रक्ष्यामि विभाषा कदाकर्ह्यो
रिति सूत्रेण भविष्यति लट् पंकजस्य ते कवच पैनजाता पंकजानामित्यर्थः सारैर्मकरंदैः घटितं रचितं चंद्रस्य गर्भो
मध्यं तस्मात्प्रोत्कीर्णं अनंगस्य कामस्य सायकाः बाणास्तेषां शिखा अग्राणि तासां भासा दीप्त्या संवर्द्धितं उज्वली

श्री
शृं. गा.
र. टी.
का.
षि
४२

क्तनमिव सुधातुल्यैरसैः संसिक्तमस्य कुसिक्कारगेः कामक्रीडायाः आसमंतात स्थीयते ऽस्मिन्निति आस्थानं उपवेशस्थानं
न आस्थानभूमिरास्थानभूमिः क्रियत इति आस्थानभूमिकृते अभूतनगाङ्गावेक्षन्यास्ति योगोद्विः संपद्यकर्तरि द्विः चोच्चैः
निदीर्घः ॥ अपि च ॥ मृणालकलीचंद्रचंदनांबुकह्लादिकं ॥ सेवितं सत् अनयोः स्मरांतकेनैव शमयेदित्यर्थः ॥ तत्रापि
न विप्रलंभे मृणाले च कदली च चंद्रश्च चंदनं अंबुकह्लाराणि वनानि आदिर्यस्य तत् ॥ आदिनां कर्पूरोशीरकंदादयः अन
योर्दंपत्योः स्मरांतके कामभयं नैव समयेत ॥ तथापि निरामयेत ॥ किंच आलोकालापसंकूडरागाकुलितनवेतसा तयो
र्भवेदेसंप्राप्तौ दशावस्थाः स्मरो यथा ॥ तयोः असंप्राप्तौ असंगमे स्मरः कामः दशावस्था यस्मात् सः आलोकश्च दर्शनंत
दशावस्था दर्शयति ॥ अभिलाषोथ चिंतास्मात् स्मृतिश्च गुणकीर्तनं ॥ उद्वेगोथ प्रलापश्च स्यादुन्मादोव्याधिरेव वा ॥ जड
तामरणं चेति दशमं जायते ध्रुवं ॥ असंप्राप्तौ भवत्येतान्तयोर्दशदशा यथा ॥ तयोरसंप्राप्तौ दशदशा भवंति ॥ सर्वत्र
संचारिणो व्याधिसंकाशस्याक्रमादयः ॥ तदुक्तं रसामृतसिंधौ अत्र संचारिणो व्याधिः शंकासूया श्रमः क्लमः ॥ निर्वेदोत्क
कंठेत्यानि चिंता निद्रा प्रबोधनं ॥ विषादो जडतोन्मादो मोहस्मृत्यादयः स्मृताः ॥ प्रौढः समंजसः साधारणश्चेति सत्
त्रिधा समर्थरूप स्त्रुषोढरूपभिधीयते लाल्लसादिविहप्रौढे मरणांतादशा भवेत् ॥ तत्र संचारिभावनाप्रकृतत्वादले

स्थानयोग्यमस्यांशोभासिदेहसमिति

ऊं:
४२

42

कथा प्रोक्ते तस्य दृशावस्थाः समासतः प्रोक्ता इति यथोचितादर्शयति ॥ तत्राभिलाषः व्यवसायेरिति ॥ व्यवसायो भवेद्यत्नवादेन
संगमाशयाः ॥ संल्पाकल्पविन्यासात्मोभिलाषः स्मृतो यथा ॥ तत्राभिलाषः स्मृतः ॥ यत्र नक्तंसमाशयावादेच व्यवसायो भवे
त् उक्तं संकल्पाकल्पविन्यासात् यत्र यास्मिन्नभिलाषे तस्यापि यस्यायः स्मामोभिल्लतेनसद्या आशावांछा तयावादे अत्य
र्थं व्यवसायो इतीप्रेषणं प्रियमुखावलोकनेच्छया रचनासु युग्मः संकल्पो विविधकल्पनानेन आकुलया चिंतनं तस्य भावो
न्नत्वं तस्मात् ॥ यथोत्सुदाहरति प्रविशतीति ॥ प्रविशति यथा गेहे ऽकस्माद्बहिश्च विवेशूतोवदतिव यथा सरव्यासार्द्धं माह
समिवो नका ॥ हयितवदनालोके मंदं मंदं बलतसौ ॥ मृगाहाक्षिनयेनस्यां शंकेस्मरेण कृतं पदं ॥ तथा गृहे शंके किंयत
सोमृगाक्षि स्मरेणपदं कृतं यथा अकस्मात् ॥ गेहे प्रविशति च पुनः बहिर्विनिविशते यथा ॥ उत्सुकासती सरव्यासार्द्धं वा
हतिच मंदं मंदं चोपश्चचकारोयथार्थे असौ यथादयितवदनालोके मंदं मंदं यथा स्यात्तथा चलति तथा तेनवस्यमाणप्र
कारेण शंके शंकिं शंकायां यथा येन प्रकारेण कारणं विनैव अकस्मिकगृहं प्रवेशात् शंके ऽपार्थः ॥ बहिर्देहात् विचष्ट
ते विविधं चेष्टां करोति उत्सुका सोत्कंठा हासेन सह वर्त्तमानं साहं स हदयिते तस्य कांतस्य वदनं मुखं तस्य आलोकनाय आ
लोकइतिनिमित्त सप्तमी बलति तिर्यक् विलोकयति ॥ अथ चिंता ॥ स वल्लभः कथं प्राप्यः किं कुर्य्यां तस्य सिद्धये ॥ क

श्री॰
शृं॰गा॰
र॰ क॰
टी॰
द्वि॰
४३

थं भवेदसौ वश्य इति चिन्ताभव यथा॥ इति चिंता भवेत इति नितकीम वल्लभः कथं प्राप्यः तस्य सिद्धये किं कुर्या असौ कथं वश्यो भवेन्
स्येदं यथेत्युदाहरणमाह॥ सत्यमिति॥ सत्यं दुर्लभ एष वल्लभजनो मे तेन ममास्ति न्तुनः कोप्यन्यो स्ति गुरुर्न चा ति निपुणाः सख्यो
स्य संबोधने॥ संचिंत्येति मृगीदृशा प्रियतमे हृष्टे स्थितां मे स्वलां वध्नंत्यानताने स्थितं नवगलद्बाष्पो न श्वासे छुते॥ मृगीदृशा
प्रियतमे हृष्टे सतीन गतेन च स्थितेन वा गलद्बाष्पः संप्लुतं किं भूतया मृगीदृशा स्वयां मेखलां वध्नंत्या किं कृत्वा इति संचिन्त
इतितीकिं एष वल्लभः गमो दुर्लभः सापि पुनः अस्मिन्मार्वो गोरुकः॥ अस्य संबोधने मत्यानव॥ अतिनिपुणाः न वयमनः को
पास्ति किं कुर्यामिति शेषः नास्थितेन न गतेन मिति क्वापि संभ्रमरूपाव्येपाज्ञाते ति भावः॥ मृगीदृशोत्पन्नेन यथा वने मृगी किं
चिद्दृष्ट्वा निहृष्टे संभ्रमरूपा भवतीति गलन्न विस्मृयन् यासो वस्त्रे संघृणं आच्छादितं अस्य प्रियस्य संबोधने सन्तुरवीकरणे
न वयमतिनिपुणाः अति प्रवीणाः कोपि वशीकरणेन च वेत्ता॥ अथ स्मरणं॥ दोषो यत्रान्यकार्येषु नदेकांतं च मानसं
मनोरथे वपिवेशाः यत्र यस्मिन् स्मरणे अन्यकार्येषु स्मरणं म्यानि विवेशेषु न देकांतेन स्मरणे न सह एकाग्रेय करूपं मानसं
विनिवेशाः प्रियाः स्निताः यथेति निर्दिशति॥ इदमिति॥ इदमिदं निपयकंद कदली नलेन वामन्ना ले कर्षेरं किरति मय्या
ति नरा वि प्राले पधारागृहेः केवं स्वासैः केवलमेव वेदि न नन्धा पसौ बालिका यत्नं कोपि मुग्धा सत्वेस्थ नस्य नुयां स्थि

ऊं॰
४३

नः॥ हे सखि जन अगुरवः चेतसि कोपि स्मरः सखलोयुवा स्थितः यतः असौ बालिका इदं इति दर्शितवान् पयकंद कंदलीनत्वं मम्यते
पुनः कर्षेरं किरति प्रालेयधारागृहे रतिं न प्राप्यति श्वासैः सह केवलमेव ध्यायति किं भूता बालिका स्विहृदि तनुः तनुस्मा
तस्मरस्य कायस्य सरलां भासरसरवः राजाहः सखिवृंदं तस्त्रूरुत्वे यतः यस्मात् बाल्ये व बालिका निंदति कुसुमानि हि कुसुमा
यांच याभिः वशीकरास्त्र कंदल्यस्त्र वेषां गात्य शय्यां करोति विक्षिपति क्वापि से पे प्रालेयं हिमं तस्य धारारूपं वरं गृहं तस्मिन् रतिं
प्रीतिं न प्राप्ति न प्राप्नोति ध्यायेति चिंतारूपं ध्यानं करोति स्वेदितास्वेदं प्राप्तास्तनुः शरीरं यस्याः सा॥ अथ गुणकीर्तनं॥ सौं
दर्याह सितालापे गौस्य नास्ति समो युवा॥ इत्थं वाणी भवेत् यत्र तदिदं गुणकीर्तनं॥ यत्र इत्थं वाणी भवेत् इत्थं कथं सौंदर्य
हसितालापैः तस्य समो युवा अन्यो नास्ति यत्र यस्मिन् गुणकीर्तने इत्थं अमुना प्रकारेण॥ सौंदर्यं च संदर्शना हसितं च हास्य
रसः॥ आलापश्च परिभाषणानि क्वता न समः तेन स्वतासमस्तुल्यः हास्यरसस्तु स्मितहसितादिभेदेन षोढा॥ उदाहरणं
यल्लोचने॥ ईषत्कुंचितेनगिडे कटाक्षैः सौख्य वास्थितैः॥ अल्लसितन्दिजद्वारमुग्नमानास्मितं भवेदित्यादि तदर्शयति॥ तद
कुंचितेति॥ नहं द्वेः हसितेन्दुमंडलमतिस्फारं तदालोकितं सा वाणी जितकामुकार्मुककरवा सौंदर्यमेतन्मयनं॥ इत्थं सा मन
मालि वल्लभजनमध्यान्न मसक्का न्मनश्चेनसंवितकालकूटमिव मे कस्मादिदं मुह्यति॥ तत्कथं येति शेषः दुर्वेन कालकू

श्री
शृ·गा·
क·टी·
हि·कि·
४४

टमिव किंभूतायाः मे इष्टस्य वल्लभतमस्य ध्याने प्रवृत्तमनसः ॥ इत्यंकृत्य एतस्य न दृष्टः। किंभूतं हसितेन उमंडलनम आलोकितेन किंभू
तम तिस्फारं सावर्णी। किंभूतानि न कामकार्मुकरवान्तोदयो। मिपच्चयः मेमम कस्मात् दृष्टो वेन ॥ कुर्यन्ति कुर्वहे लक्ष्यं चु
चितस्पर्शितं यत्र कालकूटं विषेन दिव अतिशयेन वल्लभतमस्तस्य ध्याने प्रवृत्त आत्मा यैस्तैः करणैर्यस्यास्तस्याः हसितेन इ
दुमंडलं येन नतस्यालो। किंते नाराकर्म पूर्वकर्मीकृतं तडकेसंगीतरत्नाकरे ॥ विषयाभिमुखाना येते नाराकर्माणि यथवे
समंसान्यनुवृत्तावलो। किता निविलो। किंते उल्लो। कितालो। किंतेव प्रविलो। कितमित्यपि ॥ सोम्येम ध्यस्यतारं च दर्शनसम
याते ॥ साम्यमुख्याते तिर्यग्लीनपक्ष्मांतरान्नतारके रूपविवर्णा नायुक्ते मनु कुम्ब्रेगगंमनेः ॥ अधः ॥ स्यदर्शने यन्नन्न दविलो। किंत
स्मयाने एषु तो दर्शनं यन्न ढिलो। किन्तप्रसहतं ॥ उल्लो। किंतेन हृष्टस्य वस्तुनो यद्वेशणं ॥ सहसावदर्शनं यन्नलो। किन्नमुदी
रितः पार्श्वस्थं दर्शनं प्रोक्तं कृतिभिः प्रविलो। किंते साधारणान्यमन्याहरसभावेषु तद्विदस्तिं ॥ अतिक्रांतः स्फारो
विकासो येन मनजितः ॥ कार्मुकस्य रवो धनिर्येन सा विहरत्काले नकांतविषयप्रशंसा प्रतिपादनं गुणकीर्तनेन
मितिमिस्यर्थः तेनोदयो मितिनेनागुपमंस्त। चितं ॥ अथोद्वेगः ॥ यस्मिन्नरम्य मरम्यस्यानेव हर्षाय किंचन ॥ यद्वेषः प्राणिना
योपि उद्वेगः स्मृतो यथा ॥ स उद्वेगः स्मृतः यस्मिन्नरम्यं अरम्यं स्थानं किंचन हर्षाय न च यत्र प्राणितव्योपि यस्मिन्न उद्वेगे रम्यं रमा

ॐ·
४४

नी [illegible] यवल्लभस्य ग्रमणीयं किंचन च न हर्षाय हर्षनिमित्तं यद्दिल्याधायेन सम्मर्थं प्राणितव्यापि अनजीवनेज्जीवनीयेपि वल्लु
[illegible] बैरं कामक्लेशजनितं तथा सकलविषयद्वेषता ज्ञानमुद्वेगः स्मितस्य हार्थः ॥ यथेति निर्दिशति ॥ अन्यत्रागारं कलयति
गुरुस्थूभवाकीव चंद्रवद्वेकंपं। शिशिरमरुतादन्द्यसे पद्मिनीव ॥ प्राणान्ध्यसे कथमपि वल्लाढछन्नः ॥ वाल्ये तुल्यान्तलेना मे
स्तनगुणानि नोमान्मथको विकारः ॥ हे ज्ञानते मान्मथो विकारः केन ज्ञानि क्रमलक्ष ये निशेषः विकारमेवाहप्रगावेंद्र
गम्यागारं कलयति केव चक्रवाकीव पुनः वद्रोत्कंपं यथा भवति शिशिरमरुतादन्द्यसे केव पद्मिनीव वल्लाढछन्नः ॥ प्राणा
नू कथमपि धत्से किंभूतान् प्रमाणान् शल्यानि नियोजनात्तवधियनेन सर्वमेतद्धुः सहमितिमिरूविंतमन्मथस्यायेमान्मथ
नसोदामित्यत्र अग्निरागारं गृहं कलयति पश्यसि यथा चक्रवाकी कामक्लेशविधुराव द्वोत्कंपेति विडाधिकं येशिशि
रसंबंधी योमरुत् युवाक्तेन दह्यसे दहभस्मीकरणे यथा पद्मिनी शिशिरमरुतादग्धा भवति तद्वदित्यर्थः ॥ कथमपि
महतायत्नेन धत्से धारयसि शल्यानिलोहनिर्मितानास्त्राविशेषाः ॥ सेत [illegible] भाषाते तुल्यान् समान् ॥ अथोन्मादः वे
भ्रमीतिमलो यस्मिन् रतो न्ह कृत्यादितमनः ॥ वाचः प्रियाश्रिताएव स उन्मादो स्मृतो यथा ॥ स उन्मादः ॥ स्मृतः यस्मि
न्नुरतोत्तुक्यायमनः तसलोवंभ्रमीति पुनः प्रियाश्रिताः ॥ एववाचः ॥ यस्मिन् उन्मादे रतो क्रीडायां औत्सुक्यं समुत्कंठा

॥श्री॥
शृं॰गा॰
र॰क॰
टी॰का॰
द्वि॰प॰
४५

स्मानमतिशयेन घमनितिं घमीति भृत्यवल्लभे प्रियाश्छिन्नर्यावायापादस्मादहितिस्य र्षार्थ्यः स्वप्नमन्यन व्यापारो द्विविधः
वाचिकः कायिकश्च नत्रवाचिको यथा ॥ इत्यमिति ॥ इत्यं नेन निरीक्षितं च समयायाप्येवं समालिङ्गितेन्तो नोक्तस्तु भगेन नत्र
नवचो ॥ दत्तं मयामद्यानन्यं कथयालि किंसु भगः कृष्णेन्नमहृद्येष्विरादिमुक्तासदृष्टा कयापि दृह्लितग्रीवेदृष्टोस्स
स्फारिते ॥ कयापि सदृष्टा वलितग्रीवं यथा स्यात्तदृष्टोस्फारिते किं कृत्वा चिरात इति उक्ता इतिनिति किं आलिङ्गनेन इत्यं
निरीक्षिते मयापि एवं सवचसवसमालोकितः पुनस्तेन सुभगेन उक्तं मे दयाम यावच्चोनदत्तं न तमन्यं कथयसस्तुभगाः
मह्यं किं न कृष्णेन वालि नागीवाय यास्मि कर्मणि तन ॥ न उक्तं [illegible] न रत्नाकरे समानिहृत्वा वलितग्रीवे चिन्ताकुंचिन्ताचिन्ताः
अस्नानतो न्नता वेतिग्रीवावनवविधाभवेन ॥ नस्त्रसणे नेत्रैव समा स्वाभाविकाध्याने ज्येकार्ये स्वभावजेग्रीवा तवमित्र
ग्रीस्थयनिवर्तेन यदावदा ॥ निहृत्वेतु त्यने सामस्या तन्स्था ना भिमुखादिषु ॥ पार्श्वोन्मुखवीग्रुवलिनाग्रीवाभङ्गे न यत्र स्थल
देचिगाविधुनभ्रांनावर्तुले मथनेनथाश्चाकंचिताकुंचितस्यापनभावे सनोपरे ऊर्ध्व चिता प्रस्तुता लोका केशाकर्षे
ग्रीस्थेण ॥ अस्त्रापार्श्वगानारेवेदेपार्श्वशास्कंधभावयोः ॥ नताव नरवालंकावं धेको द्वावल्लववने ॥ उन्नतोर्द्धगताग्री
वा[illegible]कारोर्ध्वप्रदर्शनम् ॥ ईमितदृष्टोनेत्रेस्फारितेन विप्रकाशितेन इयं विकोशाहद्धिः ॥ यथा [illegible] न रत्नाकरे विकाशिप्र

ॐ
४५

पुष्पं [illegible] विकाशनिमित्त[illegible]द्रिणी अनलामिमांस्थ्य तलानाव विकोशास्त्रीर्ह्निताधुधे इति नेन प्रियेण ॥ इत्यमितिवलितग्रीव पूर्व कमधि
[illegible]शीयेनी ॥ एवंस्त्रन्नीं यारी साक्षु भगेन सादरेण उक्तं भाषितेन नयनस्मिन् भाषते मे दयामद्दया मेताः ॥ स्वल्पायुश्चरेता
[illegible]दाभागप आनेश्रवा इति विस्मयः न तस्मा न मनेममक्रुधस्तुर्दर्षाहर्षाणां यं प्रतिकोप इत्विन्नृर्थी कायिको यथाः प्र
श्वासेति ॥ श्वासप्रश्वासेकंपैवैराधोल्लेखनेपि ॥ व्यापारो ज्ञायते यत्र स उन्मादः स्मृतो यथा ॥ स उन्मादः स्मृतः ॥ यत्र
श्वासप्रश्वासे हस्ताकंपैः पुनः वस्त्रधोल्लेखने पिव्यापारो ज्ञायते इत्यनुय ॥ श्वासं च प्रश्वासे हस्ते च अङ्गुलिका प्रपरिशानाहस्ते
उत्के पश्च उत उर्ध्वेः कंपः तैः वस्त्रधायाः भ्रमेः उल्लेखनेन पादकोणं गुष्ठमानामिकादिभिः अपि नानि मे षचिताविलोकनध्या
नेवोदनानि व्यापारः कायिकाचिरा यथेत्युदाहरणमाह ॥ देवीवानिमिषेक्षणा विलिखति श्लोणीश्च सितपुष्पकेः ॥ किंचि
श्वायति निश्वसिता वल वल ज्रोमां चिन्ताकं पते रोदितं कगनां विलोकयन्तचिरं चिरायमनिव्यायताम स्वल्पेदेवदिनेरियं
वर्तनुः केनापि संमिमिता ॥ इयं वर्त्तन्तुः केनापि सस्यैरे वहितोसंमितिमिता किमियषेशायामाह अनिमिषेक्षणासनीतो
विलिखति केवदेवीवपुनकष्वकेः स्थमिति पुनः निश्वासा सनी किंचित् ध्यायति पुनः ॥ वलवल ज्रोमां चिन्तासनीकंप
ते पुनः स्तचिरं यथा स्यात् ॥ अंकगनावीक्षणा विलोकयरोदिति ॥ किं भूतावीक्षणा अनिमिषेक्षणा अनिमिषे निमेषरहितमीक्ष

श्री॰
शृंगा॰
टी॰का॰
द्वि॰प॰
४८

गं यस्याः॥ सा होत्ति भूमिं धरा धरित्री धरणिः क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिरित्यमरः॥ यद्यद्देवी ति श्रुतिमीषादेवाऽमिति प्रसिद्धे
अंद्वेः स्केंः अंद्वेः अथ्यय सर्वनाम्नामकच् प्राक्टेरिति सूत्रेणाकच्प्रत्यय इति प्राणान् धारयति॥ स्वस प्राणान्धारणेन किंचिदप्यहु
नं वलं यथा स्यात् न वलं निभज्जेति यानि रोमाणि तैर्न विं नाव्याप्ताग्रे केऽस्य केशाग्रं प्राप्तं अत्यर्थं विशिष्टया ग्रासमंतात्
सूर्यां सूर्याणि स्वपाल्ल सूर्याणियोः थाव्नुः स्वरनादमस्छे नाना नालंकार विशिष्टगुण व्याप्तमित्यर्थः यत्र हगुणं संपद्याप्ति
धीरणा नेन विना किंचिद्दितिमत्वात्वेदिनीति भावः॥ अथ व्याधिः॥ समिति॥ संताप वेदना प्रायो दीर्घश्वास समाकुलः
नन्न क्षीननतुर्व्याधिरष्टमो जायते यथा॥ अष्टमो व्याधिर्जायते किं भूतो व्याधिः संतापवेदना प्रायः पुनः दीर्घश्वासस
माकुलः॥ अश्वानां स्मरणो दूर्यः संतापः कामजैन्यस्तस्मात् या वेदनाः॥ कार्श्यादिरूपाः पीडास्तत्प्रायस्तद्वाकुल्यः
दीर्घश्वासेन समाकुल्याकुल्वमिति तथ्याश्रनंतस्ततश्चक्रमानन्तः शरीरं येन सः अभ्रननज्ञाबेति विः मदनो वेदना समुत्पन्नं तापका
र्श्यादि दोषो व्याधिरिति तात्पर्यार्थः॥ यथेति निदर्शनं ताप इति॥ तापः शोषितः वदनोदक भरः श्वासविकीर्णो म्लानाः
व[illegible]भिभव प्रचंड पटिमा गंडस्थले पांडिमा॥ म्लायद्बालमृणालनाललतिका प्राप्ताननु स्नानवं तन्त्रंग पात्रथितः
स्मरै[illegible]गुरुणा कोप्येषकष्टक्रमः॥ गुरुणा स्मरेण एषः कोपि कष्टक्रमस्तत्रं गणात्रथितः तदेव कष्टक्रममाह शोषित वदं

उं॰
४८

नो[illegible]भरः तापः पुनः विकीर्णो म्लानाः श्वासा गंडस्थले पांडिमा केषां भूतः॥ पांडिमा कर्बुरताभिभव प्रचंड पटिमा तनुः ता
व[illegible]मः किं भूता नतु॥ म्लायद्बालमृणालनाललतिकेत्यपहृतः॥ शोषिता चेदनोदक भरो ये[illegible]मः तापः संतप्तिः वि
कीर्णानि विक्षिप्तानि उत्फुल्लानि नीलकमलानि येभ्यस्ते श्वासाः॥ सर्वत्रीर्मिल्लि ह्वाः स्याः संताप निवारणाय वक्षः के
शप्रादेशा रचिता नानामृत्फुल्लानीलमंतर्दाहश्लक्ष्ण संज्ञ विलग्नपूर्णिमा मामानमुच्चैः श्वासो नगता ढिति भावः पांडोर्भावः पां
डिमा हरिणः॥ पांडुरः पांडुरित्यमरः॥ क्षीरस्वामीमते हरिणादयोऽपि शुक्लपर्यायाः॥ भभिमसैन्यपरागावि पांडु रघु
निरित्यपि माघे – – – · · · · · · · · · तेन पांडिषाभश्युक्लिमा कर्बुरतामभिभवतितिरस्करोतीति कर्बुरताभिभवः सत्वा
सौ प्रचंड पटिमा चेति पटोर्भावः॥ पटिमा प्रवीणात्वं न मोर्भाव स्नानवेद्भ्रापयत् म्लानिमेत्य गच्छन् यत्र बाले कोमले मृ
णालं विशीर्णस्य नालं नस्यालतिकाल्लोव॥ अथ जडता॥ अकांडे यत्र हुंकारो हस्तिलब्ध्या गाभिस्मृतिः॥ श्वासः समधि
कार्श्य जडतायं स्मृता यथा॥ इयं जडता स्मृता यत्रेति सर्वत्राकांडे अनवसरे स्यहमन्यत् नडुंक्कृयत्र भ्यायति निसंगा जडता
सापकीर्तिता॥ अत्र स्पर्शानभिचरणवेवर्णा शिथिलीताति॥ अकांड हुंकृतिः स्तंभतिः श्वासकृशता दय॥ अपि यथ्येत्युदाह
रणं दर्शयति॥ दृष्टिर्निश्चलतारकाधरतलं श्वासैः कृतांधूसरं प्राप्तं वासरचंद्रबिंबपदवीवक्त्रं विनष्टा स्मृतिः॥ हुंका

श्री॰
शृं॰गा॰
टी॰
कं॰
हि॰प॰
४७

रः परमेकएववचनस्थाने स्थितः सांप्रतं मन्येस्याः कुसुमायुधः सशिविरः प्रत्यंगमासंगतः ॥ अहं मन्ये किं सांप्रतं अस्या
प्रत्यंगेषु सशिविरः कुसुमायुधः आसंगतः यतः निश्चलनावकाशोपि पुनः ॥ अथ कालेभ्यासेः सरंक्रमेण वङ्क्षवासस्वर
विंबपदवीमाप्तं स्मरलिर्विलज्ञापरं एकएवकुंकारोववचनस्थाने स्थितः ॥ अंगे अंगे प्रति प्रत्यंगं शिविरेण सह वर्त्तमानः
सशिविरः आसंगतः प्राप्तः स्पष्टमन्यत् ॥ अथ मरणं ॥ उपायैर्विविधैर्नार्याः यदि न स्यात्समागमः । कंदर्पशरभिन्नायाम
रणं जायते तदा ॥ यदि विविधैरुपायैर्नार्याः सप्रियेण सहेद्वनिशाः समागमो न स्यात् ॥ तदा मरणं जायते किं भूतायाः
नार्याः कंदर्पशरभिन्नायाः ततोऽसमागमात् शरीरात्प्राणत्यागो मरणं मरणं स्यात्मंगलं त्वाचो दाहृत्ता केचिन्नु नयनप्री
तिः ॥ प्रथमविज्ञासंगस्ततोर्थसंकल्पः निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः उन्मादो मूर्छा मृतिरित्येताः स्म
रदशा दशैव स्युरित्यावस्थे किं च पुंसोपि हि भवेन्येता दशावस्था मनोभवात् ॥ मरणं किं त्वसौंदर्या मयोः केचिन्न व
र्णितेयताअवस्थाः पुंसोपि मनोभवात् भवंति हि किं तु असौंदर्यात्तन्न रूपो मरणं न वर्णितं ॥ एता अभिलाषादयः
नर्यो स्त्रीपुंसयोस्पष्टमन्यत् अन्यत्रेति अन्येनत्वपिवधूनि प्रत्युज्जीवनवांछया ॥ छ्वताउवादेनछ जमनपाये प्रायश्चान
हि अपीति प्रसिद्धं अन्येप्रत्युज्जीवनवांछया नत् वधूं निनत हन्तात्वादेशास्तंन हि प्राय अत्पायेशास्तमित्यन्वयः अ

श्रीः
४७

सेन्वयः प्रत्युज्जीवनं पुनर्जीवनं तस्य वांछायान्तःमरणं वधूंनिबधवंधनेक्त्यादिः छन्नस्य जातस्यार्थं अनुवादे पुनः ।
क नेशास्ते प्रशस्तं प्रायश्चो वाहुल्येन अप्रायेजायमाने वस्तुनि न हि प्रशस्तमिमितदेवाह एकस्मि अमृतेपत्न्योर्यदि श्री
वेत्काथं च नकास्ते हृष्यमानोनान्तअग्नियतेचेक्षेमगामः तुरुति प्रेम्ण ॥ एकस्मिन्मृते यदि अन्योपि कथं चनेजीवेत् तत्रस्त्रि
हाण्णा कान्त्रियते चेत्र संगमो न स्यादेव ॥ मरणं वर्णितम् संगीकृत्य रसस्थितिमाह ॥ पूर्वं नारी भवेद्रक्ता पुमान्पश्चात्तदिं
गितैः ॥ तत्संभोगलीलेति स्वभावशुभगा स्थितिः ॥ इति स्वभावशुभगा स्थितिः भवेदितिशेषः ॥ नारीति किं ना
री पूर्वं रक्ता भवेत् पश्चात्तदिंगितैः पुमान् ततः संभोगलीला इति अमुना प्रकारेण स्वभावेन शुभगा रमणीया स्थि
तिः रसस्थितिः ॥ पूर्वं प्रथमतः रक्तानुरागिणी तदिंगितैः तस्याः संगितैश्चेष्टारूपैर्विलासैः रक्तोनुरागी ॥ अन्यदप्याह
अन्यथापि न दोषः स्याद्यदि प्रेम समं द्वयोः रक्तापरक्तो वृत्तिश्चेत् शृंगाराभोत्यवसः ॥ अन्यथापि दोषो न स्यात् यदि
द्वयोः समं प्रेम भवेत् रक्तापरक्तवृत्तिः सएव शृंगाराभासः ॥ अन्यथा प्रकारांतरेणापि दोषोऽलंकारविरोधः द्वयोः स्त्री
पुंसयोः श्वेत् यदि रक्तापरक्तो वृत्तीया स्मिन् प्रेम्णि सएव प्रेम यथा नारी अनुरक्ता नायकोऽपरक्तः विपर्ययो वा अथ
रक्तापरक्तवृत्तः प्रेम्णः ॥ स्थायिनं निर्दिशति ॥ अथैव प्रायशस्तज्ज्ञेरिस्यं हास्येषु वध्यते निर्दृते न मयासाई वेश्यमा

श्री॰
शृं॰ना॰
टी॰
४८

नायर्यौवने अयंभेदः प्रायशो हास्येषु स्वयं निबध्यते हे वैषेषपयथा निद्रलेनस्मार्द्धं यौवनं मानय अथ संरक्षाप
यतवृत्तिः प्रेमाकारे संस्थितिर्ज्ञानेवेक्षितकौतैः स्वयमनयन स्वस्थितिनिरूपदानीमन्यापि त्रयप्रकारमाह अत्र
रक्तो भवेद्यस्यां नायकस्तत्स्वादवीजनं साम्ना मानेन दानेन वाढमावर्जयायसौ वारंप्रत्यर्थं साम्ना प्रीत्या मानेन
संमानेन दानेन अलंकारादिरूपेण आवर्जयति वशीकरोति ॥ आपिच ॥ तदग्रेन कर्थ्यं कुर्वन् स्वाभिप्राये च काय
येन ॥ तदभावे नियुञ्जीत काष्ठि प्रव्रजिकादिकाः ॥ तक्र्यं तदा प्रकुर्वन् स्वाभिप्राय च कायायेन तदभावे काष्ठि प्रव्रजिका
नियुञ्जीत तस्या नायकोयाः कर्थ्यं तत्कर्थ्यं तस्य सखीजनस्याग्रे तदग्रे स्वस्य आत्मनः अभिप्रायं स्वाभिप्रायं च काययेन्
कास्टदीप्तो धातुः तस्य सखीजनस्याभावे प्रव्राजिका ॥ आदिर्यासां ताः कौलिनी कं योगिनी मालिनी गंधिनी प्रभृतयः र
किंच ॥ तद्द्वारेण समसख्यानस्वभावोज्ञाततन्मना उपचारपरैस्तैस्तैः साधयेदतंद्रितः ॥ अतंद्रितः सन् तांस्तैस्तैः साधयेत्
किंभूतः तद्द्वारेण समसख्या तत्स्वभावः पुनः ज्ञाततन्मनाः किंभूतैस्तैस्तैः उपचारपरैः ननं द्रितोऽतंद्रितः अनलसः तां
कौलिनैः पत्रिकारूपैः तत्त्वलेखादि विधः ॥ उक्तंच सामन्तसिद्धो निरक्षरः ॥ साक्षस्यकाले रवादि याभावेन
स[illegible]पल्लवमयस्त्वं द्वार्द्धोदितरवां कभाकूर्ण विन्यासरहितो भवेदे निरक्षरः ॥ गाथामयी लिपिर्यत्र साहस्रांकैः समा

टीं॰
४८

[illegible]वसिसाधयेन वशीकुर्यात् तासां प्रव्राजिकादिकानां द्वारेण समासख्यानः ॥ सम्यक् कथितः स्वभावो यस्याः सः ज्ञातं त र
[illegible]मनोयेन सः उपचर्यतेऽनेन इत्युपचारः ॥ स एव परो मुख्योपायस्तैरुपचारपरैः ॥ तत्र स्तैः तत्र तत्र गर्भितमाणादिकरूपैरि
त्यर्थः साधनप्रकारमेवाह ॥ नोटकस्यापि विचित्रैः कामैंद्रजालकलादिभिः ॥ प्रयोगैर्लोलितैः सैवं विस्मयं परमं नयेत् ॥ तत्र
स्तं विचित्रे कौटुम्ब्यासैर्यथा भवति तथा ललितैर्विदिन्द्रजालकलादिभिः ॥ प्रयोगैः परमं विस्मयं नयेत् तत्तोज्ञानतत्माने
स्कालंतरं तां नायिकां विचित्रैः एकानैर्द्रजालकलादिभिः इंद्रजालकलादियैर्युतैः श्लोषादिभाषैतिवाकपूर्नयेत्
प्रापयेत् अथ तयोर्द्दितत्तसंगमस्थानं दर्शयति ॥ धात्रीति धात्रीसखीवेश्मनिरात्रौ रमहोत्सवे ती प्रभये च तत्र ॥ नि
मंत्रणाव्याधिमिषेणान्यस्य गृहे तयोर्नूतनसंगमः स्यात् ॥ सखेवस्य यः साव सख्वेतान यो ॥ नायकानायकयोः पुमान्
स्त्रियेति स्तर्वेणस्त्रीलोयः नूतनो नवीनोयः संगमो मिलनं कुत्र धात्रीव धात्रीसख्यवेशतयोर्विस्मानिगृहे पुनः रात्रेस्यान्
संचरणात्तस्मिन् यथा गीततो विंदे ॥ आस्रेषादुत्संवाद्दत्त न रक्तो ल्लेखवादुत्सवादसज्ज प्रोद्दृगाद्युत संभ्रमादुत्सवादे
मादनुष्ठीनयोः ॥ अन्यार्थं गतयोस्सन्मालिनिलिनयोः ॥ संयामीशेवाभ्यारडानिस्त्रेणोरः अन्यान्कटीकुटीकः स्यात् ॥ जी
र्णजर्जरीकृतं स्याडिलेस्तन्निकानिर्भिन्नवन्ग्रेषे निवसनेपरिधानं वसनं तस्मिन् गृहीते अनन्ये तत्सोक्रियति इतितस्य

श्री
शृं गा.
टी
द्वि.प.
५९

गम्यानीरं धुनिन्छि ईसाधनमिमर्थ्यः तिमिरं अंधकारं न हृपं सलिले पानीयं किरं तिसपेति ॥ अथ मानः ॥ संमानो नायका
यस्मिन्नीर्ष्यया नायके प्रति ॥ धत्ते विकारं मंमस्त्रीसंगादोषवशाद्यथा ॥ नायकामस्मिन्नानीञ्चन्यस्त्रीसंगादोषवशाद् ॥ ई
र्ष्यया नायके प्रति ॥ विकारं धत्ते सो मानः ईर्ष्यायाः परगुणोत्कर्षासहनेन विकारं प्रियापराधस्मरणकसवाष्पाकुविना
नेत्रस्फुरणं तेंडस्य लाधरकंपायावक्कादिरूपंसपद्यमन्यत ॥ अत्र निर्वेदशंकाग्लानिहृत्वापल्लदैन्यामर्षयावहित्थस्मानिविं र
ादयः संचारिणो ज्ञातव्याः ॥ तदुक्तं रसान्धसिंधोः संचारिणोत्र निर्वेदसंकाग्लानिमहाः ॥ चपलाः दैन्यामर्षयावहि
त्थाश्रमानिविंतादयोऽप्यमी ॥ मानेलक्षणं तेत्रैवदंपत्योर्भावएवैकस्मात्तोरप्यतंत्रयोः ॥ स्वाभीष्टाश्लेषवीक्षादिनिरोधी
मान उच्यते तत्रैषुदाहरणं किं विहाय जलावले पसलिलेनेत्रमौना कुंचितेतराणो विस्फुर ॥ भाषते ओष्ठेन तोदं पत्यो
रिहकोन कोन नमसि श्री ॥ डाविमिश्रो रसङ्गितिमहस्तमवोमहो भवः विवाहदेवनायाश्वादिकरूपे तस्मिनव्याधो
निषं व्याधिमिषेने नश्रामेव ॥ ण अमाक्षोनो स्यं ग्रहपीडारो गयी डि तावे ति व्याधिमिषेणासुकस्तुणाणिनिनि
शास्त्रविशारदो स्निध घेन दिविवमिषक्र मवरो ली ति सखी भिन्नत्र पांखादिरूपोक्तयो निर्जने ॥ यदस्ता ईति
चंद्रवाणोः गुरुः सावलभ्यते तैवयाचिता ॥ श्रीणोपायस्तदा ह्येत्वां नायकः ॥ साधपेदितिनाकस्तदन्यामा

ओं.
५९

धंचेन किं भवतो नायकः यदाइतिहि निश्चितंस्त्रीणोपायः ॥ इति किं वा गोगुरुः साक्षयाचितनितैवल्लभ्यते इति पूर्वोक्तप्रकारेणास्य
श्रुतेत्रैवं भवतमाधतेवर्जनमाह ॥ परस्त्रीगमनोपायः कविभिर्नोपदर्शितः ॥ संदरं किं तु कार्याङ्ग मेतन्नतेन निदर्शितो ॥ क
विभिः परस्त्रीगमनोपायः न उपदर्शितः किंतु एतत्कार्याङ्गं संदरं स्यादिति शेषः तेन निदर्शितेन प्रदर्शितेन तु विधीयते
यदेवं तर्हि निदर्शिते कथमित्यपेक्षायामाह ॥ कृमतानुल्लभनं च स्त्रीणां यावनिवारणं ॥ तदेवं पंचवाणस्य मन्ये परमसायु
धं ॥ पंचवाणस्य तदेव परममायुधं मन्ये किं तत् ॥ स्त्रीणां वामतानुल्लंभनं च निवारणं च पंचवाणाः यस्य सः कामस्तर
स्येवामता वाक्यनेत्रभृकुट्यादीवक्रता तदुल्लंघनं विविधरत्नादानेकरणप्रणादानादप्यप्राप्तिः निवारणं निषेधः स्वयं
ननं दाप्रभृतिभिः ॥ अथ परांगनानारिसमतीयकत्वमाह ॥ वकुमानानामयाहापितृणामन्यत्र योषिति ॥ प्रछन्नकामि
तं रम्यं नासा ञपि भवेद्यथा ॥ चूणां अन्यत्र योषिति प्रच्छन्नकामितं रम्यं रमणीयं नासां स्त्रीणां अपि च वकुरधिको मानः से
मानः तस्मात्तस्यास्तमनितस्यतो प्रतीतिकश्चिप्तथेपनडस्य तिवादम्येवं हपाद्ग्यात ॥ यथेसुदाहरणं ॥ जीर्णामि
तिजीर्णां नार्णकुटीरकं निवसतेन लब्धं क्वास्थं डिलेनीरंध्रे तिमिरंधकरं तिसलिलं गर्जन्त एते घनाः ॥ गच्छामीति वदत्य
सावितिमुरुःशंकाकुला केवलं चेतः स्वित्रमहो तथापि रमते संकेतके कामिनां ॥ अहो विचित्रं तथापि कामिनां चेतः से

श्री।
शृं·गा·र·
क·दी·
टि·प·
५७

प

य्याचनालम्भकत्याचासम्वेवन्नस्वप्नदर्शने दृष्टे क्रीडासमये च स्त्रीनामग्रहणं गोत्रस्खलनं तस्मिन् सति गुरुः अपरस्त्रीदर्शना
दिजन्मवरणगुरुमानः यथादानायपने तृपस्पर्शः ॥ यथेति निदर्शने ॥ विंवोष्ठ इति ॥ विंवोष्ठः स्फुरति प्रयाति यदुर्गा गंड
स्थले शोणिमा याति निर्यगाम्नदृशो चक्रलवद्भ्रूयुगमुड्डामयति ॥ इत्यं वंडितयात वैयकविरः कोयक्रमो जृंभते जानीहे प्र
गान्नीवयास्य स्तनयामेन दिहृत्स्पर्शयथा ॥ हे वंडितेत्व इत्यं तव यथ[illegible]कविरः कोप[illegible]क्रमकलयाजृंभते यथाहे प्रगाली: अ
पास्य हन्तन स्तनतं दिहृत्स्रर्जान: ॥ इत्येकथं विंवोष्ठः स्फुरति गंडस्थले शोणिमा पदुगां मयाति अग्रहशो निर्यक् यथा
भवति याने ॥ भ्रूयुगमुड्डामयति किं अने वलयम वंडि कोयनेजृंभते उदयति प्रगाली: ॥ चरणपतनं न्ध उववचनपादसंवाह
नादिकृपा: अयास्यपत्न्या पतनं कोयक्रमोदयनं रगरामन्पर्यदिष्टध्रः इत्युल्लोकान्ते इति धनीनं उपासेपतियाकानरे उपा
पासेविना शोणास्यभाव: शोणिमा रक्ते संशोणा: कोकनदछविविमशः ॥ वलोकै नामकश्चिहे न्यकलेनकुलस्य
ह्वा वलेनवलभद्रेणानुल्य वलयत ॥ यथा वलभद्रो वाकणी पीलाश्राम्यति नथा एतदपि ॥ अथमध्यममान: ॥ हे
हेप्रिये तवेरामादत्यया संजल्पति ॥ सखेद्या गेनथादो षेमानोयं मध्यमो यथा ॥ अथमध्यमेमान: ॥ किं सति प्रियत
मे दृष्टे सति तथा सख्यादोषे प्रारव्याते सति किं भतेप्रियतमे रागात् अन्यस्त्रिया सह जल्पति मध्यम: कल्प तवापनेय२

ह२ स्वा२

श्री
५७

गोत्रस्खलनादिजन्मान्यथा यादृशाय यथाय पने पन्कृप: रागात ॥ प्रेराव ॥ अन्यनौयाना प्रियकया सह जल्पति वदति सति ॥ उदा
हरणाय नावान्वो वाग्मिति किंनवा यपुरुषा: शुश्रूः क्षवोर्विभ्रमो भ्रम्यति किं नवयपल्लोललनयने किं लोहिते लोचने ना
ह्यागोमपि किं मुधेव कुपिते तु के पुर: प्रेयसा मानिन्या जलविंदुं दत्तुरपुष्पहृष्टिः सखीग्राहिता ॥ मानिन्या दृष्टिः सखी
पुरुषाहिता किं भूताहृष्टिः जलविंदुदत्तुरपुष्पा किं सति ॥ प्रेयसा आगते पुरः उक्ते सति इतीति किं हे वाग्मिनि अयं यावपाच:
पकषा: किं हे कठाक्षवोर्विभ्रम: किं भ्राम्यत हे लोलनयने लोचने लोहिते किमपि आगोनास्ति मुधैव किं कुपिता आ
हिताश्रुपिता जलविंदुभिर्दत्तुरेनेनोन्नते पुष्टे यस्या: सादंतुरं तुरुस्नतान्नगमिन्यमर: ॥ वाग्मिनिवाग्विदग्धेपरुषा: कुके
ना: लोहितेर क्लेआगोपराध: मुधाव्यर्थं ॥ अथलघुमान: सविलासे सति ॥ सविलासं स्फुरन्नस्ववी हमाणोपरांप्रिय
किं विद्रयमनस्के विजायते सलघुर्यथा ॥ सविलासंस्फुरन्नस्वर्यथा स्यात् ॥ प्रियेपरां वीक्षमाणा मतिवपुनः किं चि
त्स्यंन्यम। नस्के सति जायते समालो लघुः अस्यापनेयापरस्त्रीदर्शनान्यमनस्कादि जन्मान्यथा सिद्ध रूपरूलाघ
पनेय रूप स्पर्श: ॥ अन्याम्मिवत्वत्कनि प्रवोयस्यस: तस्मिन्नूनस्थे त्युदाहरणं ॥ मामेवनाडयानितं विनिययकस्मा
कोपाभंव केवमुखेन्दु निजे किमेतत् ॥ यच्चीयते शशधरानुकृतिकपोलपाली स्तुतेनघनकज्जललेत्रवारा ॥ हेनि

श्री

श्री॰
गी॰ गा॰
टी॰
क्रिं॰
५२

नेविनियदिग्धकस्मात् कोपो भवेत तदा मामेव ताडय न। वनिते सुरते तु पुनः यतन किं यत्र कपोलपालीघन कज्जलेनेव वाराणा
प्राधराणु क्षतिं नीयते किंभूतं वाराः स्तुतेन नितं वा स्यात्ति निनिने विनितस्याः संबोधने पश्यालिनेवः ह्रीकध्याः ह्रीवेतु जघ
नेपुराङ्गमरः॥ निजेसीयेयतं स्निग्धं कज्जलेमेयुक्तेनेत्रवाः॥ जलंनेन शशाधरस्य न्द्रनालोकनस्य वेङ्गस्य॥ अत्र तु क्षतिनतम
मानतां नीयते मा प्यते स्तुतेन प्रस्तोन प्रथमानस्य कस्ट्रसाध्येपि स्वस्वसाध्यतमाह॥ देशकालौ बलात्कोपः प्रायः सा
वौपि योषितां जायते स्वस्वसाध्योयं कस्य साध्योपि कामिनोऽस्य यं योषितां सर्वोपि कोपः कामिनोः कष्टसाध्योदेशकाल
वलात्स्वसाध्योपि देशकालवलात् स्वस्वसाध्यो जायत इ।पवन्यः कोपः प्रियविषयकदर्शनाश्लेषादिनिरोधानरूपः
देशश्च कालश्च वलं च एकवद्भावः तस्मात्तस्य हेतुभूतात् तदेव दर्शयति॥ प्रज्वलितोज्वलदीपं रतिगृहमिंदुज्वलं च सौध
तलं मधुमधुरीकृतमधुकरमधुरध्वनिबोधितं विपिनं॥ इत्यादिषु प्रदेशेषु कामिनीनाम सह्यायं मन्युर्गुरुतरोप्यसुखस्वसा
ध्यो भवेदयपस्युमं॥ कामिनीनामस्मरोपिमन्युः इत्यादिषु प्रदेशेषु ग्रीष्मशशाये स्वस्वसाध्यो भवेत तत्र प्रदेशानाह रति
गृहं किंभूतं प्रज्वलितोज्वलदीपं पुनः सौधतलं किंभूतं इंदुज्वलं पुनः॥ विपिनं किंभूतं मधुमधुरीकृतं मधुकरमा
धुरध्वनिबोधितं रतेः॥ क्रीडागृहे प्रकर्षेण उज्वलादीप्तिमंतो दीपा यस्मिन तत मधुमया चूर्णेन वविनं सौधं सौधस

टी॰
५२

तलं सौधतलं धवलगृहं इंदुना उज्वलं इंदुज्वलं कांतिमत् विपिने वनं मधुनाम करंदेन मधुरीकृतं मनोहरीकृतं ये मधुकराभ्र
मरास्तेषां ये ध्वनिमधुरध्वनयः झंकारविशेषनादास्तैर्बोधितं प्रकाशितं॥ तत्र देशामाह॥ दृष्ट्वेति॥ दृष्ट्वाहं सम मनोभववधूके
लिक्रियाकउकं प्रोन्मीलन्नवमालतीपरिमलं चाघ्रायमानो यथं॥ दीपार्चिःकपिशां विचित्रवलभीमालोकयन्नो हशामा
नित्याचडुमात्रकेन रमणो मानोमनायं यदितः॥ मानिन्या मम रोमनाकृच्चटुमात्रेणामानः लोलदृशावदितः किंकृताव
द्रुमसंदृष्ट्वा किंभूतं चेद्रुमसंमनोभववधूकेलिक्रियाकउकं प्रोन्मीलन्नवमालतीपरिमलं च आघ्राय किंभूतं परिमलं
मानो यथं पुनः॥ विचित्रवलभीमालोकयन् किंभूतां वलभीं दीपार्चिःकपिशां रमणो रमणविषये मनाक्॥ ईषदवड प्रि
यवाकमिति रुष्टं चेद्दृः मानोहठः लोलंनीयाठकृतं यावदितः नमस्कृतः मनागहमभिवादये पुनर्न याञ्चे निहठ्मोवार
मिवारनमकरोदित्यर्थः मनसिभवोमीमनोभवं काममकास्यदधरइति तस्याः केलि क्रियाक्रीडातत्र कंउकं तउ कमिवि
भाषाप्रकर्षेण उन्मीलन प्रकटीभवन्॥ योमालत्याः परिमलस्तं आघ्राय घ्राणं ग्योपादाने॥ विमर्दोत्थे परिमलोगंधोज
नमनोहर इत्यमरः॥ मानस्य अग्रोषधं मानं व्याधिनिवर्त्तकमित्यर्थः विविधानि विचित्राणि यस्यां सा विचित्रासौ वल
भी चेति॥ विचित्रवलभीं तां गोपानसीत्रवलभीछादने वक्रदारुणीत्यमरः दीपानामर्चिज्वोलास्तेन कपिशां पीतवर्णां॥ श्र

श्रीः
शृं. मा.
टी.
द्विः
पत्र
५२

अथ कालवर्णं ॥ मधुसमयशशधरोदयकंदर्पमहादिकेषु कालेषु ॥ मानो मनस्विनीनामतिसुरैंसाध्यो भवेदृप्ता ॥ मनस्विनी
नां मानिनीनां वहोभीवो भ्रमावकुलेन तेन कारणेन मधुसमयश्च वसंतसमयः ॥ शशाधरोदयश्चंद्रोदयः कंदर्पमहोत्सवश्च
नृत्यगानवादित्रनानासुगंधकुसुममंडपरचनादिरूपास्ते ॥ आदिर्येषां तेषु मधुसमयशशधरोदयकंदर्पमहादिकेषु
अथ वल्लमाह ॥ चंद्रश्चंद्रमुखीशलेशणमयं संभाव्यतां मंजरी ॥ चूतस्य स्मरविद्विषि प्रियतमे कोपेपि केयं रतिः ॥ स्तु
लोकविवेरणानकारनले पादाग्रसंवाहनाद्दत्यंतयाः सुदृशपि वलालुलकिते जंघे च दोर्वल्लरी ॥ सुदृशो जंघे पुलकिते दो
र्वल्लरी पुलकितेत्यन्वयः ॥ किं सलिकविवेरणावल्लाव इति उक्ते सति इत्तीनिछिं ॥ हे वंमूर्ते अयं बंधुः शरणे ईक्षा पुनः र
चूतस्य मंजरी संभाव्यतां हे प्रियतमे कोपेपि इयं का रतिः किं भूते कोपे स्मरविद्विषि किं भूतायाः सुदृशः पादाग्रसंवाह
नात न नकरतले धृत्वात्याः कश्चिद्देशकाले तेन चंद्रमुखी यतेन स्वकीयचंद्राननेन पुरः स्थितमस्मिंश्चंद्रसमकार्यं नामिपर्थः
चूतस्य आम्रस्य मंजरी स्वकुलः संभाव्यतां अवलोकयतां ॥ आम्रश्चूतो रसालोसौ सहकारोतिसौरभः इत्यमरः ॥ चूतस्या
श्लिष्टत्वाच्चूतः इति यथाते स्मरस्य विद्विषि प्रिकामशास्त्रोपादद्वयोरग्रं पादाग्रं तेन तस्य संवाहनान्मोटलाभ ॥ न करतले नस्य
प्रियस्य करतले धृत्वात्याः कंपयंत्याः नवहरीकुर्वंत्याः ॥ मानस्य सालं अलोपि मानः कं विदाथर्यं प्राप्य गुरुर्भवती

ॐ
पत्र
५२

तस्यमाह ॥ स्त्रीजनस्य पुरतो लघुरपि कोपोपकल्पते आयः ॥ अभिनवदोषावसरे तथैव वनिताजनस्य यथा ॥ वनिताजनस्य
लघुरपि कोपः प्रायः स्त्रीजनस्य पुरतः गुरुत्वमेते तथैव अभिनवदोषावसरेपु रतः अग्रतः लघुरिवाच्यरतिगुरूयते अ
भिनवदोषास्तत्कालीनदोषाः अन्यांगनानखक्षतांजनविलोपनादिरूपास्तेषामवसरे अवलोकनसमये ॥ नवह
तीजनस्य पुरतोयथा ॥ चरणपातनात्पतुर्मनाक् शिथिलीकृते भजमिति चकिमप्युत्कंपतं घनस्तनमंडले ॥ तदपिवि
सरकार्यंतास्याश्चिराद्गुनूये छायाकथमपि पुरोदृष्ट्वा हंत्री भृकुटिः कृता ॥ विसरन्मारेणायापसुश्चरणपतनानामम
नोमनाकुशिथिलीकृतेलीनिवपुनः घनस्तनमंडले किमपि उत्कंपनं भजनि सति तदपि पुरोहंत्री दृष्ट्वा चिरादुनये र
छायाकथमपि पुनः भृकुटिः कृता विसरन्स्फुरत्त्वसावंताः कमलं तद्दृदाक्षिणी यस्याः सा तया स्वदृष्टमन्यन ॥ तत्का
लीनदोषावलोकनं यथा ॥ वत्त्ववस्तुभिर्गाढाश्लेषैर्हात्वा त्वचिंतुवनैर्वीरेवारं गाढ्नोप्यनिसंदतो अपरवनितासंगा
त्तग्नविलोक्य विलेपनं कुवलयः दृशः कोपः कांते पुनर्नवत्तां तामावः किंकृत्वा अपरवनितासंगात् विलेपनं विलो१
क्य किं भूतः कोपः वारंवारमिति सर्वत्रयोज्यं वज्रवचडुभिः पुर्नगाढाश्लेषैः पुनरुत्थानपरिधानुवृत्तैः पुनर्मधु
रचनैः इति संदतां गतोपि नवनं नूतनतंनवांकलंजनानः प्राप्तः स्वदृष्टमन्यत ॥ अथ तस्या प्रसादनार्थं सामादिव

श्रीः
शृं॰गा॰
टी॰
५४

उपायानाह ॥ सामदानं भेदः स्यादुपेक्षा प्रणतिस्तथा ॥ तथा प्रसंगविध्वंसो दंडः शृंगारहानिकृत् ॥ छमिति सर्वत्र योज्यं सा
म१ दानं२ भेद३ उपेक्षा४ प्रणतिः५ प्रसंगविध्वंसः६ दंड भाजनं न सप्तमोपायः शृंगाररसहानिं करोतीति ॥ अथ साम दु
र्विनीतोपाल्योहं त्वया स्वक्षमसमारब्धता ॥ इत्थं वाणी भवेद्यत्र तत्सामेति निगद्यते ॥ हे सुभ्रु क्षमारब्धता त्वया दुर्विनीतोपि अहं
पाल्यः इत्थं यत्र वाणी भवेत् तत्सामेति निगद्यते ॥ यथा च रसाम्हतसिंधो प्रियकथमपश्रमरवत्तं यन्तसा भणीयते ॥ अथो
दाहरणमाह ॥ सत्यं भामिनि दुर्जनोस्मि दयिते पाल्यस्तथापि त्वया यो दोषः ॥ स लघुर्मृगाक्षिति यत्तं दीनस्य मे सम्यतां
इत्थं जल्पति वल्लभे मृगदृशा बाष्पांबुजलं संवृतं रक्तांतं विवलीकृतं च वचनेदत्तं च किं चिद्वचः ॥ मृगदृशा वल्लभे जल्पति
वस्पजलं संवृतं पुनश्च वदने रक्तांतं विवलीकृतं पुनः किं चिन्न वचोदत्तं इत्थं कथं हे भामिनि दुर्जनोस्मि सत्यं हे दयिते तर
थापि त्वया पाल्योहं मृगाक्षि मे दीनस्य लघुर्दोषः नियतं क्षम्यतां किं चिद्वच इति नास्ति न वदृष्या मे मे नत्वायमिति ।
स्पस्पमन्यव ॥ अथ दानं ॥ अलंकारादिकं दद्यान्नायको यत्र तुष्टये ॥ उद्दिश्य कारणं किं चिद्दानं नामयाञ्चनयथा ॥ १
तच्चदानं स्यात् तुष्टये नायिकाप्रीतये आह्लादिना सुगंधस्नेहवंदनपिष्टो नवसनामिसप्यमल्पन ॥ तद्यथा प्रणयिणानि
जहास्लतो स्वयं किल नयेति निवेषपङ्कजत्वम्ये ॥ पुलकभाजि पुराकुपितायसो कृतन्नवयहरांपविसृत्तविनाषष्यातया ॥ किंकृतानिमहर

ऊ: ५४

लतां किल नवेति निस्वयं तुत्वहृये निवेषप किंभूते तत्वहृये पुलकभाजि यपि समेतान् नयनगल्लकपोलदेन । वासादि पुसप ह
मन्यत ॥ अथ भेदः ॥ यस्मिन् परिजनेन तस्याः सखावर्ज्य प्रसादिते ॥ तेनैव लभते कांता कांतो भेदः स उच्यते ॥ स भेद उच्यते य
स्मिन् तस्याः परिजनं समावर्ज्य प्रसादिते पुनः तेनैव कांतः कांतां लभते यस्मिन् भेदे तस्या नायिकायाः परिजनं समावर्ज्य
वशीकृत्य प्रसादिते प्रसन्नतां प्रापिते तेनैव परिजनेनैव कांतो नायकः कांतां नायिकां उदाहृतिमाह ॥ धत्वानेति ॥ धृत्वा
नायकरपल्लवं विदधती हृष्टिं कषायागिणीं तत्त्वानावचलानितिनिष्ठुरतरं मानाः प्रोठेस्यमुक्तः ॥ हृद्दायतिभीतिमत्यभिम
तैस्वैरं स्वसंज्ञाकृता पूर्वावर्जिता याचकोरनयना सखीव संबोधिता ॥ किंभूतावकोरनयना स्वैरं यथा स्यात् । हृदायतौ आय
ति अभिमते स्वसंज्ञा कृता किंभूते अभिमते भीतिमति ॥ किंभूता स्वसंज्ञाकरपल्लवं धृत्वा पुनः कषायागिणीं हृष्टिं विद
धंती पुनः हे शठ त्वं मागाः इत्थं मुक्तः निष्ठुरतरं यथा स्यात्तथा वचनानि तत्त्वानेति योजना पूर्वप्रथमता आवर्जितया व
शीकृतया आयाति आगच्छति अभिमते प्रिये सखीया संज्ञा चेष्टा धृत्वा नेत्रादिरूपा धृत्वालोकं पर्यंतीकषाया क्रोधेनरा
गिणीं रक्तां अनुरागिणीं चेति छेदः अप्रीतिमती मानाः इणगाता ॥ कि[illegible]प धातोर्लुङि मध्यमपुरुषैकवचनेति न प्रा
प्तोपि इत्यङभावः ॥ अथोपेक्षा ॥ प्रसादनविधिं त्यक्त्वा कांकेत्वार्थस्वबकैः यस्मिन् प्रसाद्यते योषिदुपेक्षा सा मता

६३

श्री॰
शृंगा॰ र॰
ति॰ कं॰
टिप॰
टी॰
५५

यथा ॥ यस्यां उपेक्षायां सत्यां ग्रंथांतरे इयमप्युपेक्षा सामादीनुपरि श्रीतोस्या उपेक्षावधारणां उपेक्षः कथ्यते केचित्त्विह स्त्रीभावतयास्थि
तिः ततः एवोदाहरणमपि ज्ञातव्यं ॥ अन्यापूर्वं स्तवयंती कथयंतीत्यस्यार्थ स्तवकानिनैः प्रसाद्यते प्रसन्ना तामस्मीयंते यथाहरणत
किंनंतु कर्णाभूषणामयं हारः सकांचीनवांका चिद्धियं तया यतिलकः श्लाघ्यः प्रियेकल्पितः प्रत्यंगस्पृशातेति ॥ तास्पणा
भवद्रोमांचमालंवीती तन्वीमामुपेक्षेव शानकैः धूर्तेनसंमोचिता ॥ धूर्तेन इति प्रत्यंगं स्पृशाता इतीति किं हे प्रिये इति सर्वश्रेयो
ज्यं किं प्रतानतन्तु कर्णभूषणाभूषणां अयं संमाहरः तवइयं काचि कांचीया आवद्धा तया अयं श्लाघ्यस्तिलकः ॥ कल्पितः ॥ अन
केः ॥ शनैः ॥ अव्ययसर्वनाम्नोकच् प्राक्टेरित्पकच् संमोचिता त्याजिता किंतद्विप्रसौ कर्णाभूषणामित्यनेन कपोलस्प
र्शने हारस्यापनेन स्तनस्पर्शनं कांचीस्मेनन [illegible] लंबनं धूनितं ॥ केवलं देयमालंव्या पादपातेन निर्मिता ॥ अभीष्टा सा स्पृशा
त्वितां ललितानां सवेयथा ॥ स्पृष्टो मत्वयः सामात्तिः ॥ प्रणतिः स्पृशांअत्यर्थं अभीष्टा वांछिता वपुनः ललिता मनोह
रा सस्पृष्टं यथाहि ॥ कुंकुमार्द्रकचकुंभ विविक्तं वीक्ष्य पक्ष्म पराग न अयं सांसहनरसमप्यसो मुंदेमाय पादपतितस्य
कामिनः ॥ असौ कामिनः दृष्टं वीक्ष्य मन्दं मायकिं भूतस्य कामिनः पादपतितस्य किं भूतां दृष्टं उरवंशीसदपि यतः
अपरांगनां अयं पुनः ॥ कुंकुमार्द्रकचकुंभविविक्तं असौ नायिका उत्तानो यो वसतं शंसादपि कथपदपि अपराअत्या

ऊं॰
५५

अंगनातया आश्लिष्यते केकण्णादि चिह्नैः ततः कुंकुमेन आर्द्रो मारसोयो कुंकुमेनाभ्यां विविक्तं प्रतिविंबं विविक्तं चिह्नितमित्यर्थः
अथ प्रसंगविभ्रमः ॥ अवस्थाज्ञायते युक्तभयहर्षादिभावता ॥ सोयं प्रसंगविभ्रमः ॥ कोपभ्रंशालम्बो यथा ॥ यत्र अकस्मात्
भयहर्षादिभावना जायते यं प्रसंगविभ्रमः किं भूतः कोपभ्रंशालम्बकस्य तुयः यत्र यस्मिन् सति प्रसंगा भ्रान्तो विभ्रमः कोपभ्रं
शायेति कोपभृशः सएव आलम्बनस्वरूपं यस्य सः स एव ममता ॥ अयमेव रसांतरमप्युच्यते ॥ कोहि रसान्तर [illegible] यो आकस्मिन्बुध
यादीनां प्रश्लावृतिः स्याद्रसान्तरमिति अयं तु बुद्धिपूर्वकोपादकस्मा गडकौतुके एव याहस्थिं कं तु बुद्धिपूर्वकमिति विधानिरायते तत्र उ
ड्डिको यथा कथमिति ॥ कथं ममोरसि क्लान्तपक्षतिः स्वनः शिलिमुखो ऽलगादिति जल्पामि प्रिये विक्षत्य किं किमिदमिति तु
वाण्याया समाधुसं प्रथितं अलोकि कांतया ॥ कांतया समाधसं यथा स्यात्तथा प्रथितं आलोकि किं किं भूतया किं किं इदं इति वि
क्षत्य वाण्या किमिति मम उरसि शिलीमुखः कथमलगत ॥ इति प्रिये जल्पति सति किं भूतः शिलीमुखः क्लान्तपक्षतिः
स्वनः प्रथितं विस्तीर्णं आलोकि अवलोकितं विक्षत्य तिर्यग्भूत्वा शिलीमुखो वाणः ॥ अलिवापि शिलीमुखावित्यम
रः क्लान्तपक्षोर्तिः स्वनो येन सः वाणो ऽलिर्वा इदं पादच्छिकरत्नस्यान एव ज्ञातव्यः ॥ तत्र रसान्तरा विधौ यथा ॥ अपि तु कामिन्
पायेर यथा माधिभिर्यात्रल्य समापितन्पता शीमानन्तु ग्राम भाक्षीव हविमिह पवित्रे भेमास्वयंग्राह मत्रेत वजालाधरताडे भी

श्री॰
शृं॰ टी॰
छिं॰
५९

पिनापत्य भवेति ॥ अथ सामादीनां मध्ये विशेषमाह ॥ यथोत्तरमिति ॥ यथोत्तरं वलीयांसस्त्युपायाः प्रसादने ॥ आद्यास्त्रयः ।
सदाकार्या विदग्धैः पश्चिमाः क्वचित् इति प्रसादने उपायाः किंभूताः यथोत्तरं वलीयांसः विदग्धैः आद्यास्त्रयः सदाका
र्याः क्वचित् पश्चिमाः अतिशयेन वलात् वलीयांसः पश्चिमा अन्तिमाः उपेक्षादयः स्पष्टमन्यत् अपि च नातिखेदयितव्यो
यं प्रियः प्रमदया क्वचित् मानश्च विरलः कार्यप्रेमणो यत्नसिद्धये प्रमदया अयं प्रियः क्वचित् न खेदितव्यः च पुनः प्रण
याच्छो यत्नसिद्धये मानो विरलः कार्यः क्वचित् कदाचित् प्रणयस्नेहमयस्यैव यत्नस्य सिद्धये निष्पत्त्यर्थं किंविदिग्धगुणा
पायान्प्रयुञ्जीत नापि कार्यमप्रियं प्रतिकूलमानेर्ष्याने किं गुणवत्यात्मा कामुको भवेत् ॥ इति एतान् उपायान् सामादीन् प्रयुञ्जी
त कार्याय तत्र सामान्यतः सकलनायकशिरोमणेः श्रीकृष्णं प्रति व्रजवल्लीकथने यथा द[illegible]धपंचमध्याये मैवं विभोर्ह
ति भवान्गदितुं नृशंसं संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलं ॥ भक्ता भजस्व दुरवग्रह मा त्यजास्मान्देवो यथादिपुरुषो भज
ते मुमुक्षून् ॥ इत्यादिकादिभिः श्लोकैः उपेक्षा यथा पद्यावल्यां स्वामी मुग्धतरो वनं घनमिदं बालाहमेकाकिनी क्षोणी
मावृणुते तमालमलिनच्छायातमःसंततिः ॥ तन्मे सुन्दर मुंच कृष्ण सहसा वर्त्मेति गोप्या गिरः श्रुत्वा तां परिरभ्य मन्मथक
लासक्तो हरिः पातु वः ॥ प्रसंगाद्विभ्रंशो यथा अमरुशतके आयाते दयिते मनोरथशतैर्नीत्वा कथंचिद्दिनं ॥ वै

प्रा

ॐ

दग्ध्यापगमाज्जडे परिजने दीर्घां कथां कुर्वति ॥ दष्टास्मीत्यभिधाय सत्वरपदं व्याधूय चीनांशुकं तन्वंग्या रतिकातरेण मनसा नीतः
प्रदीपः शमं ॥ यथा च शाकुन्तलायां ॥ दर्भांकुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा आसीद्विवृत्तवदना
च विमोचयन्ती शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणां ॥ एवं दानभेदयोः उदाहरणानि ऊह्यानि विस्तरत्रासान्मया न लिख्यन्ते ॥ तत्रा
त्यकामरूपं भवेत् किं कारणं तदेवाह स्नेहं विना भयं न स्यान्नेर्ष्या च प्रणयं विना ॥ तस्मान्मानप्रकारोयं द्वयोः प्रेमप्रकाशकः ॥ स्ने
हं विना भयं कर्तृ न स्यात् प्रणयं विना ईर्ष्या न स्यात् तस्मात् द्वयोः अयं मानप्रकाशकः द्वयोः स्वीयापरकीययोः प्रेमाणां प्रका
शयतीति सः तथा चोक्तं ह[illegible]कथितामिव यां देवीं स्नेहात्संकल्पयन्ति वभीतनीनोः निशान्तकेलिं विविशाय उनन्दनः रूपयौवन
संपन्नासु सौभाग्येन गर्विताभिमानवती देवी श्रुत्वैवेर्ष्यां च मानिता ॥ इति भक्तिरसामृतसिंधौ ॥ अस्य प्रणयस्य स्यान्मानस्य प
रयन्नमेभावः प्रणयस्य रोषमीर्ष्यामानमिच्छन्तीति ॥ इदानीं प्रियसि प्रीते च यादृश्यं चनं कामिनीनां तद्दर्शयितुमाह ॥ प्रिये ।
तिपद्यगुणेन ॥ प्रियस्य भर्तुः कस्यचित् सुंदरवल्लभ नाथ स्वामिन् प्रीणकांत वेद्म सुरतादयित मनोहर मत्प्राणजीवित इत्यादि नाम स्यात्
प्रीतो भर्तरि स्वह स्वाम प्रीतोपुनः स्यान्निशठधृष्टो ॥ निर्लज्जदुराचारो निष्ठुरः प्रीलनामानि ॥ युग्मं ॥ संदेशो भर्तरि प्रीतिस
तां प्रियेत्यादि नाम स्यात् पुनः अप्रीतिस्तत्राम् स्यान्निशठेत्यादि नामानि शोभनानि द्वयोनेत्राणि यासां ताः सुदृशः तस्य संद

श्री·
शृं·ना·
टी
टिं
५३

रीणां किं विकारणं प्राप्य प्रियो पि द्वेष्यो भवतीत्यत आह गर्वादिति गर्वो ह्यसतामस्माणादि प्रियकारणाद्भुक्तिशूराद्दक्षनानलोलादिति प्र
वसानस्त्रीणां द्वेष्यः प्रियो भवति प्रियः ॥ स्त्रीणां द्वेष्यो भवति कुतः गर्वान्वादि द्विषुत्प्रप्तिति ॥ द्वेष्यं योगेर्षे द्वेष्याः गर्वादिहंकारात् गर्वा
भिमानोहंकार इत्यमरः व्यसनाद् द्यूतादेः तद्यतनं इत्याप्यः परित्यागः क्वचित्सिलतिक्ष विन्नेति तस्मात् यद्वास्त्वयं दन्नातामल
कालाद्रीनां त्यागात् नतोनीतायस्मा कस्य चिद्दानादित्यर्थः यद्वाप मवयोहानो धातुः तज्ञ्ने वयसेति त्यागो द्वेष्टुं तस्मात्रे
प्रियस्य विकद्भस्य करणात् निष्ठुरात् यत्कथात् अतिशयेन प्रकाशाः परदेशास्थितिस्तस्मात् व्यसनत्यागादिति पाठे व्यसनस्य
क्रीडायाः त्यागात् ॥ अथ स्वयमेव प्रवासस्वरूपमाह परदेशं व्रजेत्यत्र कुत्रचित् कामशास्त्रे प्रियः स प्रवास इति व्याख्यानः कस्यावस्था
द्वयोरपि स प्रवासभवतीत्याह यत् कार्येषु कुत्रचित् कारणात् प्रियः परदेशं किंभूतः द्वयोरपि कष्टावस्थाः द्वयोस्त्री उं सोः कष्टाद्भव
द्रूपावस्था स्थितिर्यासि स्मरः ऊं [illegible] धो सूर्वसंभयोर्भेनो भेदेदर्शनात्कादिभिः व्यवधानं तु यत्रापि स्वसा वासती
यीनेतस्त्राय विप्रलंभोयं प्रवासेन कथ्यते हर्षागार्वमदक्रीडा सर्वभिः त्वासत्त्वीविनाः शृंगारयोरपाः सर्वेपि प्रवासेप्याभिवा
रिणाः तत्र नायकाः कष्टामवस्थामाह ॥ कृष्टामिति ॥ स्वं के तुकपलिधूसरामिदं व्योमक्रमाद्दीप्तिनाः ॥ कष्टांनाश्च शिली
ध्रकंदलभृतः सोढाः कदंबानिलाः सखः संप्रत्यस्माभिः सुहृन्मेरवनभयं कस्मान्मुधैकुल्याण्नानाष्मधुनातिवज्रघटितास्नूनं

ॐ·
५०७

मद्विधो घनान् हे सख्यः अस्माभिः संप्रत्यपि नमयं नं च न कस्मान् मुधैवाकुलाः अतिवज्रघटितानूनं नैः अहं नूनं अधना घनान् पि घनान्
मद्विधो सहते कारणमाह इदं व्योमछन्नं किं भूतं व्योमकेतकधूलिधूसरं वपुः कल्लोलाः क्रमाद्दीप्तिनाः किंभूताः शिलीध्रकं
दलभृतः पुनः कदंबानिलाः सोढाः अत्र व्रजे जालं संघूर्णा आच्छादयति हंसं संवर्णेः इत्यस्य धातो लृङि मध्यमपुरुषव
चनेपदः कस्माद्वेताः मद्विधो गहमर्षणो व्योम आकाशं केनकस्य धूल्यापरागेण धूसरं कल्लोलाः जलप्रायदेशाः जलप्रा
यमनूपः स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविध इत्यमरः शिलीध्राणां भूच्छत्राकाराणां कंदलानि विद्यमानानीति तत् ऊर्मे मेघहते कं तुंयत्र
प्रभवति मही तुच्छिलीध्रान पत्राभितियद्वा शिलीध्राणि कंदलानि च कं जलं दलं नीतिहरितत्तृणांकुराः दलविशेरणे
धातुः कंशि लीरोजलमा व्याप्तं कंसुरवं च प्रकीर्तितमिति विश्वः कदंबसंबंधिनोऽनिला वायवः अथ नायकस्यकष्टा
मवस्थामाह कामभिति ॥ कामं कर्णकटुः कूजोपि मधुरः केकारवः केकिनां मेघाश्यामनवर्षिणोपि विरहिताः प्रायो विषा
संपदिनः उन्मीलत्कुटजकंदलमिति रसो यं स्यापाद्यस्यापयतेन किं यद्विपरीतमत्र वक्तत्वं तस्या वियोगेन मे अत्र न किं यत्रमे
तस्या वियोगेन विपरीते न कृतं तं न वेदयति के किनाम मधुरोपि केकारवः कामं यथा स्यात्तथा कर्णकटुः कटुः पुनः अ
मलनवर्षिणोपि मेघाः ॥ प्रायो विषसंपदिनो विहिताः पुनः अत्रैतोच्यनतिः शं स्यापि अशं स्यायते किंभूताः दिनिः उन्मील

५८ न्नवकेदलाग्रशालिन्ग्रीष्माभासे मे मम तस्याः प्रियायाः केका विद्यते येषां ते केकिनो मयूराः तेषां मधुरो मनोहरोपि केकारावः मयूरो बर्हिणो
बर्ही नीलकण्ठो भुजंगभुक् शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलासी च ममरः केकावाणी मयूरस्येति अमरस्तेन वर्षती ।
निविडसंपदले स्तवनीति स्य हृस्तवणो अवनिः पृथ्वीं सिक्तुं सेक्तुं योग्या संसया नवदृश्यापि अंशस्या यन्ने सेक्तुं योग्यान भवर
ती । पर्थ्यः उन्मीलितेति उत्कंठि मिलवाति ह्रतनानि केदलानि अंकुरा यस्यासा अत्र कन्यवस्थाः संभवेन्यत आह ॥ कार्श्यं जागरो
मालिन्यं चिंता यातनं जायते अवस्था विविधा स्त्रीणां स्मृत्युन्मादश मोयथा ॥ अत्र स्त्रीणां कार्श्यादयो विविधा अवस्था जायते
दशमो मृत्युस्त्विति तत्र प्रवासात् विप्रलंभे कार्श्यं चञ्चलता जागरस्तु जागरस्तां मोलिनत्वं चिन्ताच अभीष्टाप्राप्तिर्जनितं स्थानेन
आदिर्यस्याः सा मृत्युर्मरणं मरणं तु मनोभुवः कायादिति स्तुति स्थिनमिति संप्रा [illegible] दवे आदिना प्रलापोद्वेगव्याध्युन्मा
दमोहाः तदुक्तं सामन्तमन्तनसिंघो विंधप्रजागरो द्वेगो तानवमलिनांगता ॥ प्रलापो व्याधिरुन्मादो मोहमृत्युर्दशा दशे
ति अथ्या उक्तमेवोदाहरणाम्याह तत्र कार्श्यं यथा अथैवेति ॥ अथैव वयप्रतिपद्दृतवं द्रेरेखासाम्येन यामतु वियोगामिता ॐ
ववाकाः कान्तो गतो तत्र मम शाय कन त्वभागे वाणा वर्लिकयर्थकृत्व विमोहमिति ॥ हे कृतमम श्मयकृतवेकयय किमित्य ५८
पेक्षायामाह नयाइयववाकवालत्वः यत्र अद्यैव प्रतिपदुद्गतचंद्ररेखासाम्यं मिता तनुप्रभाग कान्ते गते सति वपां

वलिकृत्वविमोहमिति कृत्वमालेवश्शायकवाणाय स्य तस्याः सा मोसः मतंगमिता प्रापितान्नतन्तस्मात्कान्तेवाभिनिगते यत्नेयानाव
लिंशरपंक्तिकृत्वविषये विमोहमिति त्वस्मिन्नीयापलिरावलिः पंक्तिः श्रेणी रेखा तु राजयश्चयमरः ॥ इयं च प्रोष्यत्पतिका लवमीना
यिका दृश्पमे ॥ यथाव अमकथानके प्रस्थाने वल्ल्यैः कृतं प्रियमरेलेस्वरजसेवाने धूमानामभ्यमामीते त्यवसिते विज्ञेनलुप्पुरः या
तुंनिश्चिन्तवेन सिप्रियतमे सर्वसमे प्रस्थिता गं नव्योम जिजीविन प्रियसखद् मार्थ्यः किंमुत्तज्यन शस्पादिभाची नेत्रं स्थ कारलिखलो
दग्निमश्रणोदेशांतर निश्चितं गमने प्रेयसि प्रोष्यत्पतिकालवनीनयिका भविनु महीतिनाउर संजीव [illegible] नुकविना वह्नयाप्रपर
वितेन आलिख्यते विस्तरभयान्न तत्रैवागंतव्यमिति विलक्ष्मणं तु यस्याः पतिरग्निमक्षणोदेशांतरं यास्यति एवं सा प्रोष्यत्पतिका
अस्याश्चेष्टा काकुवचनकां तरप्रेक्षणा न मनो विघ्नोपदर्शनं निर्वेदसंतापसंमोहननिःश्वासवाष्पादयः ॥ अथ यजागवर्णा ॥ निःश्वा
सैः सह सांप्रतं सखि गताश्रुदिक्षु वेगात्रयः मार्गे लोचन वारिणा विगलितं यस्मात् प्राक्कालं मे मुखं ॥ प्राणाः शाश्वत नुतामुपेति वपुर्न
नेतनुरस्पर्द्धया केदर्पः परमेक एव विजयी पान्थेषु कान्ते स्थिताः हे सखि प्राणेपि कान्ते परं पक एव कंदर्पो विजयी स्थितः यतः सां
प्रतं विः श्वासैः सह धैर्यं गात्रयः अक्षिंगताः यत प्राक्कालं मुखं तत्त्वलोचनेन वारिणा सार्द्धं विगलितं च पुनः प्राणा शाश्वतनुं भक्तुं त
नुस्पर्द्धयाजनतां उपेति विजयी जयनशीलः प्राग्भवं प्राक्कालं प्राणाशाजीविना शा तथा शरीरेण सह यास्पर्द्धेन याथाववत्ता

श्री:
श्रृं गा
कः टी
हिं प
५५

त्तनुतयानितावदहमेवयासीद्येवंभूतयानतुतांनतुत्तेस्तःस्मरमिति यावत् डयेति प्राप्नोति आगतो यस्माय यावत्स ॥ यः पयोपेति
प्रियं स्वप्ने धम्मलाभस्यस्यियेपिषिनः अस्माकेनुगाहेह्यस्मेगतानिशापि विरोरिणीति ॥ अथ मालिसं ॥ नीवारोधरपल्लवोनिमलि
नीनिगाहशोतोगिनेबालेबालकमालिकाधवलतामालेवनेगोछविः ॥ इयेस्तु कृ विशेषुलापि विरहव्यापद्विषादादियंस्मरे
वस्थिरशोभयाहृदनरेमयंमालिंगयेवे ॥ हे सुखि कृ इतिकाचिन्नस्वीकानिरीक्ष्य सर्वो प्रतिवदति इयं व्यापद्विषादात् इत्थं वि
विसंष्टुलापि स्थिरशोभया प्रत्यंगोहृष्टानेवयथास्यानयाआलिंगयते कयेनसखेव इत्यंकाथ्य अधरपल्लवोनिवाराः वेणी अनिमा
लिनाहशोअंतितेनअलकमालिकास्यात्लेवाअंगाछविः धवलतां आलंबते ॥ इयं मम सहचरी विरहो विच्छेदः सयवव्यापत्
विशेषायादानां यो विषादः इत्थानवाप्निकृतसत्तवनाशानस्मात् ॥ इत्थंवक्ष्यमाणप्रकारेण विसंष्टुलापि विषमस्थितापि र
स्थिरा सहजया शोभानयाअंगंअंगंप्रतिप्रत्यंगोहृष्टरं अनिगाढं अहो आश्चर्यमेतस्यामधुरिम्नोयतो विरहविषादादेता हर
वंगीहशी प्राप्तापिस्वभाविकशोभया न त्यज्यत इति निर्णीतोभागोवरक्रिमाय स्मान्सः अलकानांमालिकापंक्तिः आलेवावि
शेषेणवलंवतेललाटेभ्रमरका अलकास्वर्णांके मलाइत्यमरः ॥ अथविंना ॥ किंतवनात्रिरजनीकिंवाचंद्रोनकिंतसा
सारुचिः ॥ येनसाविवल्लभामपिनस्मरविस्मांविदेशरुचिः ॥ हे सखि तत्रकिंरजनीनास्ति किंवाचंद्रोनकिंतु अरुचिः ॥ येन

·ॐ·
५५

सवल्लभामपिमानस्मरतिपतोविदेशरुचि आशाविसनेनपुरस्थितं चंद्रमालस्यकथयतीतिविधिनितेवंद्रोस्तिकिंनपरं
तुअरुचिः नविद्येनरुचिः कांतिर्यस्य सः येन प्रकारेण सवल्लभः वल्लभाप्रियतमांविदेशे परदेशे रुचिः प्रीतिर्यस्य सः ॥ अ
थस्तुः ॥ स्नेहर अवसायोर्णोनतुमरणं नडकेरसाम्हतसिंधोस्नेहर अवसायोप्रवर्णः साक्षाद्दियेनहीतिनदेवदर्शयति ॥
प्रसरशिशिरामोदंकौदंसमीरयप्रकटयपाशिन आशाः कामं मनोभवजृंभतां ॥ आवधिदिवसः पूर्णः सखे विसृ
जतकन्तकथांहृदयमधुनाकिंचित्कर्त्तुममान्यदिच्छसि ॥ हे शिशिरत्वं प्रसर हेशामीर कौदं आमोदं समीरय हे शशिन् ॥
आशाः प्रकटय हे मनोभव कामं विजृंभतां हे सख्यः अवधिदिवसः पूर्णः ॥ इह तत्कथां विसृंचत अधुना मम हृदयं किं
चित् अन्यत्कर्तुमिच्छतीत्यन्वयः शिशिरेश्च टतोसमीरवायो समीरमारुतमारुतकृगन्ध्याणः समीरणा इत्यमरः कुंदस्या
यंकौंदं तत्रास्येदमित्यण् सम्यक् ईरय प्रेरय शशिन्चंद्र आशाः दिशाः ॥ दिशास्तुककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ता
इत्यमरः मनसि भवतीति मनोभव कामं यथेष्टं विजृंभतां वर्द्धतां इहसमये तस्यकांतस्यकथां तत्कथां अन्यत्कर्तुमि
च्छतीत्यनेन स्नेहरथ्यावसायोज्ञापितः ॥ यथा ाहते अपेरासक्रीडया निकममसख्येनवनवापुरावहायेन प्राण्यल
हरीहंतगाहतामसवेन्तउकापयस्तमशिथिलितं मां तूलशाकलं यदेनस्याः नाशानिहितमिदमद्यापि चलति ॥ अहोतमला

श्री॰
गी॰ गो॰
क॰ टी॰
द्वि॰ प॰
।५०

सो।

पथ्याध्मातदमोरुः पूर्ववत् यथा हि उद्वेगः आगमिष्यामि गते कलयसीति प्रलापः इत्यं नेन निरीक्षितं सत्वमयेति व्याधिः तपःसौ
धिनवेदनो दकरस इति उन्मादः देवीवल्लीनिषेधतोति मोहजडता इति र्निश्चलनेत्रोके [illegible] दीति इत्यादि विरहाव
स्थाः पुंसोपि हि भवेति ना कंदर्पशयानायामवस्थायां विरहावस्थामपि ना इत्यादि विरहावस्थाः कंदर्पपातान् पुंसोपि हि भवेति या
वैस्थिर्णमपि माभवन्तु मा इति प्रसिद्धाः पूर्वोक्ताः कंदर्पस्य शरास्तेषां पातान् पतनं तस्मात् या अवस्थाः तत्र प्रदर्शनार्थमुदाहर
णमाषतेनार्थः पथ्याचरसात् तसिंधौ क्रीडावनं हे विडंबिनपयः फेनावलीमर्दावेनल्पे नेच्छति कल्पशाखिवचमधीर
यो — राजास्तनाः किंतु हृदयवनीय निर्झरगिरिविरहिणी किलोन्तः शिलापर्यंकोपविष्टो ॥ कारतिकलाध्यायान्मुकुंदःला
यति ॥ पूर्वानुरागो मानात्ययः प्रवासः करुणात्मकः इति चतुर्धा विप्रलंभस्तत्र आद्यमाह गोत्रीमुदके दाली शोकात्माकरु
णोध्येयः प्रियमनुधनास्त्वायदिति यद्वस्थानितमेव केवलकरुणात्मकः ॥ विप्रलंभे दर्शयति ॥ यत्रैकस्मिन्वपुषि चेना
स्तनकल्पावनद्धेते नायिका प्रलयेन प्रेमणा करुणोसौ मतो यथा ॥ यत्रैकस्मिन्नष्टेन पान्यो मन कल्पोपि अन्यं नद्वानः
स्तप्रेमणा किमपि प्रलये वनस्मिन्नवस्वस्तु नियतः प्रायः किमपि अस्तु तेस्य मयन यथेति निदर्शने दाधाति द्य
स्निग्धवधूविलासकदलीवीणासमन्मीलिता पीतांचैमकाकलीकवल्लिना शीनपुनेकौमुदी सुष्टुःस्पष्ट

ॐ॰
।५०

[illegible] भनेकरत्नविषयो नाहं रतिः केवलं कंदर्पहरतां हे रेणाभुवने लिःसारमेतत्कृतं हरे सापेन ।
भुवने लिःसारंकृतं किं भूतेन हरेणा केवलं कंदर्पदहनायतः स्निग्धवधूविलासकदलीदग्धा पुनः वीणासमन्मीलिताग्राः पंचम
काकलीपीताशीनयुनेः कौमुदि कवल्लिनाश्रतेकवलनितंच्यः स्पष्टं स्पृष्टः अर्हरति स्पन्दथः हसेन शिवेन भवतंउगतनिःसारं
माहमितेस्निग्धावासोवधूवेतित द्ववयविलार्थकदलि यद्वास्निग्धा प्रीतिमतीया हे वधूतस्या विलासार्थं कदलीमृदुः स्तनवलो
कस्यापि हृद्यासम्मीकृतानामयवकृतन्मलितासमुन्मीलितानां ईडस्वाद्य कनिषेधनादिभावे हितेनार्थः पंचमस्य पंचमस्वरस्य काक
लीमधुरध्वनिः पीताग्रस्तेत्यर्थः काकलीनुकलेत्वस्मे धनो नु मधुरास्फुटे भ्रमरः पुष्पसाधारणे काले पिकः कूजति पंचममिति
तिशीलायुतिः कांतिर्येषपतनस्य चंद्रस्य कौमुदीज्योत्स्ना कवलिता ग्रस्ता चंद्रिकाकौमुदीज्योत्स्नाः इत्यमरः अनेकानि यानि
रत्नानि तेषां निचयः समूहः सुष्टोद्दय पुष्टदाहे पातु ॥ अथ नायकस्य केवलं करुणात्मविप्रलंभं दर्शयति चक्रमिति ।
चक्रं वंदे इ समाह्वयोगगाणे ःकोसाः कलापि चक्रं द्रुमौ तौ गोकलनमंडले भज्जलनोल्लासयुक्तपल्लवैः सोपि प्रमलय नितेलन वल्लितमध्वी
विभज्येति सामवैनिष्ठुरोपि हतान्धवमहो दैवेन तेनमे अहो भाइ यंमे तच्ची एकेन दैवेन धवं नष्टं नाकिं तुमे वैः इति वि
भज्यहताकिं भूतैः निःकरणैः मीनोलिंकिंचेद्वमसापवर्तस्तनमिति शेषः ॥ स्तनगरोणो हृशो कलापि अंडोः केशाः स्त
नमंडले मातंगौः ॥ वलत्पल्लवैः ॥ अजलगोल्लगामः ॥ वल्लिना मल्लया निल्लेनसौगं ध्मेवि भज्य विभागीकृत्वा नि
॥ ⁓ ॥ ⁓ ॥ ⁓ ॥ ⁓ ॥ ⁓ ॥ ⁓ ॥ ⁓ ॥ ⁓ ॥ ⁓ ॥ ⁓ ॥ ⁓ ॥ गीताकरुणायेभस्तेनैः कलापावर्हणिः संनियेषांतेक

श्री॰
शृं॰गा॰
टी॰
६१

~~मनेकवल्लनितचयोलाहेरतिकेवलं कंदर्पहरत्नाहेतोश्च युवते निःसामबोलतां हरेमागप्र~~लादिनोमयूरात्तेषांअजेः समूहैः
कलापोभ्रमणेवर्हेतूणीरेसंहतोपिवेत्तिविश्वः मार्जारैः हस्तिभिः वल्लनो येयल्लवापल्लवोस्त्री किशलयमित्यमरः भुजल्ल
तयोः उल्लासः सौंदर्यविशेषः॥ मलयसंबंधी योनिलस्तेन इदानीं शृंगारायुमोदिता केलिमानाविप्रलंभं दर्शयति इयती
मिति॥ इयंतीसुभगावसीगतोस्मियस्याः कृते समागतं कामपूर्वं हतास्मि तां नवगतपुण्यालयनसलिलेन॥ इयंतीसुभगार
वस्थागतोस्मि गतपुण्याहं नयनसलिलेन नवतां स्पृष्ट्वाहतास्मि त्यच्छुषः॥ यस्याः कृते इत्यध्ययेनिमित्ते क्रोधस्वस्यकामस्य
आतंकोभयेन स्मात्सुभगामनोहराअवस्थास्थितिः तां घूर्णितनेत्रो स्त्रीयस्खलन तिर्यक्वेक्षणादि तस्यां स्पष्टमल्प
तु पुनरपि नायकमलापविशेषमाहः॥ पाशइति॥ पाशो विषाविनउपाश्रित स्पृषसांद्रः कर्पूररेणुरूपणठमुरोनतंगि
पायेनयेनपाश्चिन्तेति दशायुसुमुषितस्पर्शोविरामललितेमयिधेहिचक्षुः॥ हेतन्वंगि येनपायेन इतिदशांगमितास्मि
षितमपिचक्षुः धेहि किंभूतं चक्षुः स्वविरामललितं इतीति किंपाशो विषाश्रितः सृषसांद्रः कर्पूररेणुः उपासितः उरः
उपरुदमितियोगानानंकेप्रगायस्याः सातस्याः संबोधनंनगो गीमान्तेनदुःस्वादयोग्रीवयापादक रोंगुलीभिःकलेवन
ध्वनितंदशामवस्यां गमितापिनाम्यस्पर्शो यथाविरामोवसानं तस्मिन्नललितं संदरं यथवललिता दृष्टिः प्रागेवकथि

श्री॰
६१

तापपाशः स्नेहपाशः अलेकाराष्ट्रिबंधनंवापाशो वेधनूप्रसल्ल योवितिश्रीगृह्यामी॥ यद्वापाशः संधिबंधनं विषाश्रितउन्मो
चितः सांद्रः स्निग्धः कर्पूररेणुः धूलिः उपासितः सेवितः संक्षेपः तदाथवल्लनामाल्लयोतंभोवक्षउपरुदमुक्ता
फलभिः संयुक्तमित्यर्थः यद्वा सखीभिर्नलिनीपत्रावलादिभिः नलिनीपत्राणिश्रंतर्हायं हृदयंतनइवंकेल्लदामिणामिप
र्शकाकयेति उपावसंवत्सरयस्थेलामवः विप्रलंभोस्मिन्युक्तीदशोद्गलोभवतीयत आह स्नानमिति स्नानेषुकाण्डुकहितः च
स्तंतोत्थुताचेतनः सचिंतोदैन्यभावास्मिन्नेवंप्रयोजनोभवेत् अस्मिन्ननोषवंप्रायोभवेत् स्नानादिहैन्यभागिन्यंतास्नावः
स्तेहर्षसंयेगतहर्षः सुक्तानिश्रष्टणापयेनसः उद्विग्नोविशिष्टः स्नस्तानिअंगानियस्यासश्रुक्ताचेननार्यसः चिंतयासह
वर्तसइतिदैन्यंदीनतानसङ्गो किंबा॥ मितिकेषांचित्ककरुणांत्रीतिः कारुणादिहजायते॥ एतस्यमिथुनस्यावस्थांवि
स्मरतिस्मलज्जां॥ इहकेषांचित्काकरुणा करुणांत्रीतिर्जायते किंकृत्वा एतस्यरतिस्मलज्जामिथुनावस्थांविस्मृ
त्यः इहविप्रलंभात्मके रसेकेषांचित्कवीनां करुणस्यभावः कारुण्यं तस्मात् करुणरसस्यभ्रांतिः एतस्यकारुण्यस्यर
निवेवमूलं यस्याः सातज्जाभिथुनस्य स्त्रीपुंसयोः अवस्था अवस्थितिंतमेवाह॥ स्त्रीपुंसयोर्भवेदेषमासेपसंग
मेपुनः॥ शृंगाररवनामायः करुणस्यात्मस्यानयथाः॥ एषपुनः स्त्रीपुंसयोः मासेपसंगमेभवेत् किंभूतः शृंगारर

श्रीः
शृं.ता.
टी.
छिपं
६३

वनापायः स च करुणो मथ्यास्याहित्वश्चयः एष शृंगारात्मकं विप्रलंभः प्रायो वाकल्पे करुणः करुणरसः अन्यथ प्रकारो
नेत्रेण नस्मादिति ॥ नस्मात् शृंगार एवायं करुणे नानुमोदितः ॥ सौंदर्यस्तु तर्हि यत्रैनिवद्धो विप्रलंभेऽर्थः नस्मात्करुणेनानु
मोदितः अयं शृंगार एव वधुधेः विरलं यस्मात्सा तथा निवद्धः सत्तस्तु तर्हि सौंदर्यं यत्र सत्यद्वयः अयं करुणात्मविप्रलंभः श
स्यस्तमन्यत् अथ स्त्रीणां दूत्यः प्रदर्श्यन्ते काकदासी नटी धात्री प्रातिवेश्या च शिल्पिनी ॥ वाला प्रव्रजिता चेति स्त्रीणां
ज्ञेयः सखीजनः स्त्रीणामिति सखीजनो ज्ञेयः इतीति किं काकवित्यादि दूतिजनिं करोतीति केशालंकाररचनादि करोमीति
कारुः सैरंध्री दासी परिचारिका नटी नर्तकी धात्री धाइ इति ख्याते प्रातिवेश्या पार्श्ववर्तिनी शिल्पिनी चित्रकारी वालका
लिका प्रव्रजिता कापालिनी चारिदेवताऽऽभीरी मालाकारीत्यादयः अत्र शाब्दे इतीति सर्वापि कथिता तत्र इत्यव्यापारं
पारंगमा इतीसखित्वयापारपारंगमासखी ॥ उक्तं हि रसान्तरसिंधौ नविदेभसंभगाया कुर्यात्प्रणायये सुधि ॥१
स्निग्धा वाग्मिनी चौरी इतीस्पाठो पथ्यं वा भवे प्रमितार्था निसृष्टार्था पत्रहारी तिसस्त्रिधा दूती तेषां शितेन यथा भावं द्वयो
रेकस्य वा उपायैर्मलं निष्टो द्वौ द्रुव मितार्था भवेदियं विन्यस्तकार्यभारस्या द्वयोरेकतरेणया पुत्रो भोयटये द्वेषानिसृ
ष्टार्था निगायते संदेशमात्रं या प्रहेलात्र नेपेसा पत्रहारिकेति ॥ अपरसखीनत्रैव साम्ना नोच्यपि के प्रेमकुर्वाणा स्यान्न मछ
त्र

ॐ
६३

ले विश्रंभणीयो वेषादिभिस्तु स्याससखि विमना आर्शनु उदाहरणानीति न प्रदर्श्यन्ते विस्तरत्रासात् ॥ अथासयोर्गुणाः कला
कौशलमुत्साहो भक्ति चित्तज्ञता स्मृतिः माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता गुणाः स्युः सखीजनेऽवयः इति एतेन ज्ञगुणाः तयोर्गुणाः तान्त्रा
ह कलास्वचतुःषष्टिरूपास्त्रकौशलं प्रावीण्यं उत्साहः कार्यं प्रत्यध्यवसायः उत्साहोऽध्यवसाय स्यादित्यमरः भक्ति
मेवाप्रसाधनानुलिस्पे कोढा रिरूपा चित्तज्ञता चित्तज्ञातं स्मृतिः स्मरणं स्मृतस्य वस्तुनः माधुर्यं मधुरताननर्माणि यरि
हासे विज्ञानं विशिष्टज्ञानं वाग्मिता वचनपटुत्वं इदानीं तयोः कर्माणि दर्शयति विनोदयति विनोदो मंडनं शिक्षोपा
लंभोथप्रसादनं संगमो विरहाश्वासः सखीकर्माणि तयथा स्वस्त्रोन्वयः सख्याः कर्माणि सखीकर्माणि व्यापारविर
शेषाः तान्येवाह विनोदः चित्रफलकादिनिर्माय विनोदनं मंडनं प्रसंगमलंकारादिकरणं शिक्षा एव कर्तव्यमेवेन
ति उपालंभः उपालंभनं सखीकर्माणि उक्तं हि [illegible] र्यां सख्या मंडनोपालंभशिक्षाणि परिहासप्रच्छन्नीति
कर्माणि अथ नेतेनह्नीकर्माणि प्रसादनं प्रधानेमाकरणं एवं प्रियः प्रसादयत इत्यादि संगमः कालेस घटने विरहस्य
आश्वासनमाश्रुकचिंताजडितिमिलिघाति प्रियः यतो मत्रैत्रं दक्षिणान वंस्फुरतीत्यादि कुप्रं उक्तं हि तत्रैव सख्यास्मं
घटनं विरहवेदनादीनि कर्माणि तयथा तदित्थं चं नान्येककर्माण्यपत्रक्रमेणोदाहरणोदर्शयति तत्र विनोदो

श्री।
कुं·गा·
टी·
हि·
६६

यथा मयाकोपंकृत्वा कथयलिखितः मत्सवस्मरवीवचः श्रुत्वेत्पुंश्चैर्विनिहितदृशा चित्रफलके नवकुंमनं गपासवि
नमपिकिंचित्तु विदलल कदेवाकारेण प्रियइतिसमारव्यापि वपुषा प्रियइतिसमारव्यापि वपुषा हेमुग्धेमयाश्रयंको
लिखितः इतितेर्स्वमत्सरसखीवचः श्रुत्वा नश्यंगपाकिंचिदपिवक्तुंनशक्तं तंनुपुनः विदलल कदेवाकारेण वपुषाप्रि
यश्रीरिति समारव्यापि किंभूतया तया चित्रफलके विनिहितदृशा मुग्धेसंदर्भितया सहचर्यमानं सत्वरं समरंवन।
सखीवचस्त्वेतिस्मरंशीर्षं नशशाकिंतं नशक्तः शक्तः शक्तो विदलितवसफटन्यः कदंबः कदंवपुष्पमलद्रदाकारं आकृतिर्य
स्यतनवपुः तेन समाख्यापि समयक्तु कथितं मयाप्रकथयेते चित्रफलके चित्रपटे विनिहिता आर्पिता दृग्यापानया अयंमे
मंडने [illegible]प्रतिकर्मनर्मपरयाकृत्वाधिकंदैमया दोषकं प्रविलोकमोहनविधौचातुर्यमस्यांपुनः सख्यायावक
न मंडनैरविनेपादेकुरुरंगीकृतः सस्मेरं विशदच्छेदे अधिशयने दृष्टिः समारोपिता सख्याकुरंगीदृशः कुंपंपंप्रतिकर्मक
त्वापादेयावकमंडनैर्विचितेकिंभूतया सख्यानर्मपरयापुनः सस्मेरं पश्चात्सखीनयादृष्टिः अधिशयने समारोपिता।
किंभूतेशयने विशदच्छदे किंकृताऽऽधिकृतं समयान् अस्माश्रीलाश्रकंपुनः मोहनविधौचातुर्यं प्रविलोकयश्रीरां
गप्रतिसंगंगप्रतिकर्मभूषणंकृत्यायावकमपल्लाशायाः मंडनैर्वनमाला सावासाजनुलीवयावोल्लकोद्रुमामयस्मम
ः नर्मपरिहासः नयाडुवकेलिपरीहासाकीडालीलावनर्मवेसमरः शयने शय्यायां नतु अधिकर्तु वर्तन इति अधि
सा

श्री।
६६

शयनेऽस्मिन् अधिशयने अव्ययीभावः समासः तृतीयासप्तम्योर्वहुलं कुलमिति निःस्त्रैणं असमाबोवाविशदं उज्ज्वलाः छ
दाः पत्राणि यस्मिन् तस्मिन् पत्रं पल्लवं छदं दलं दलपर्णच्छदः पुमानित्यमरः अपिरूढःसंवर्द्धितः यः स्मरः कामस्तस्मा
न्मुख्यानायिकायाः श्रीमस्तकं कालाक्ष मत्तं मोहनविधौ केचन क्रियायां अश्वपिशा॥ नीरंध्रं पुपरिरभ्यते प्रियतमो भूयः
स्तां वुंव्यते नखदंष्ट्रं क्रियते यदस्यकं चित्रं चाटुवमा तन्यते सख्याम्मृगयवपूरियं यतिविधौ यद्वेन संशिक्षिता निश्चं तत्पुलक्ष
पुनः शतपुलक पुलके पुलकाकांक्षिता॥ सख्याः इयं मुग्धवधूर्यत्नेन शतयुगं विधौ संशिक्षिता पुनः पुलकालापुलके पुलकतितं
निकारितां कथं शिक्षिता त्यत आहहेमुग्धेप्रियतमो नीरंध्रं परिरभ्यते पुनः भूयस्तरां चुंव्यतेपुनः असमयात् कचिरं ननवाटं
क्रियते पुनः चाटुतमं आतन्यते इति विधौकेलिप्रकारे पुष्याणि इषवो वाणा यस्य सः तेन निश्रां ते निर्भयं निर्वं धेनिशिख्नस्त
णालसत्वस्यापस्मय्यमिमवर्थः प्रविरभ्यते आलिंगते नायिकविशेषः भूयस्तरामत्यर्थं असकृत्प्रियस्य चाटुकं प्रीतिवाक्या
नि अयोपालंभः सत्वभवनाहृदेनस्याज्ज्वलनस्मरयावकेपमिनिवसता प्रेमाधिके विरात्मक धीकृते किंभूतेन भवनाएन
स्याहृदि अभिनिविसता किंभूतेन ज्वलनस्मुरणावकेनपुनः सामममभवता चिरान्महुच्चवीनवरएवं शंको पिहृदये संदेवस्तुला
प्रेयमनागपिनस्थिता किंभूतानिःश्रोहासितः सर्वतो निवसता पिनिवासं कुर्वता ज्वलनस्मरः कामः सएवपावकोव

श्री॰ ङ्कितस्मिन्नसंदेहवसर्वकालेस्मरस्याग्निस्तदर्थमनागपि ईषदपियतः निर्गमः स्नेहोयस्याः सानिजुरगाढशीनद्वयोऽत्वलस्का
गी॰गो॰ मामिकुरुदम्पत्योरपिशीलवस्तुदय एवमितिप्रसीतिनयुक्तमितिभावः अथप्रमादेन कोपंविमुखकुरुनाथवचोमदीयमाथा
टी॰ मयसमरूकृशाङ्गकृशा कृशांगी एकाकिनी कठिननायकनाथकोपापेवलमाशुनत्वयासपतिसाववाकी हेकठिनएका
६५ नीसाववसकीनायकनाथकोपात्ताननुआशुपंचलेयासपतिअतः हेनाथकोपंविमुंचमदीयंवचः कुरुकृशांगींआगमयकिं
स्मरंतोस्मरकृशाङ्गकृशामिन्यन्वयः नायकास्मांनाथस्तावकोनाथेश्वइत्यत्रद्वयोयोः शंकाछेदोशोवकुलमिति इत्यमरः२
नसपकोपात्तनुनिष्ठितेआस्युशीघ्रपंचवानाद्यथिवयहतेऔवाश्वाकाशानांस्वस्थामगातानपंचलेसवर्णांप्रियेविरहिनायाश्चद्वा
ज्योत्स्नापिवह्निज्वालेवभवतीति नाथस्वामि कुहसीलेसेवोधनेमसेदंमदीयंकृशांगींयस्याःसातां आश्वासयजीवतस्याः
प्राणान्धारयेत्यर्थः स्मरःकामःसएवअग्निःकृशानुःअग्निस्तेनकृशांकृशानुःपावकोनलइत्यमरः इत्यादिसखीका ॐ॰
मोक्तिः अथसखीवार्त्तामाह नवसंगमः अपेदयेथकमहत्वपावदयेयुवामलेनिभृतमिहैवनिस्थिता रहःस्पयोविह ६५
मभिहितयायाकामिनोः पुरोयथेनिपुणस्यसखीरहस्तोतरं निपुणासखीरहस्ययोःकामिनोःइदमभिधायपुनोल्लोसतं
ययोरहंकिंअहंअहंअत्रपादयोःआश्वैमुंचकंदपेयुवांरहैवनिभृतेअलेनिरूपमित्यन्वयः निपुणाचासोसखीचेतिनिपुणा

णासखीअत्रसखीदूतीरतसिद्धत्वेनिपुणास्तितिःहरःस्यात्हरःस्वयंहः— स्त्रीनयोःपुमान्स्त्रियोतिसकर्त्तुपुमानस्त्रि
शिष्यते इहैवभवाणि वि अभिधाय उक्त्वापुरःअग्रेअग्रतोल्लतांतरे अत्रास्मिन्पादेनमसलेनयिकतीतिपादद्वयः इहसमीपे
नसामीप्यसप्तमी दूरेधनयामिपुनश्चाभिवादहेयपादपसमीपेनिभृतेएकांतेनिभृतं एकांतमिति धरणिः अतिशये
नतिरहितिः श्रुणतिनिभृतसविर्लयधोतोलाट मध्यमपुरुषेकवचनेतंपदंअलेनिपुणमित्यनेनतिथवंधविशेषेः श्री
श्रीकोत्तकमितिधनितं अथविरहासामाः स्फुरतियदिदमसद्वैवीचलं नश्विवामसततयुगमपिधन्वेवालकरोमेवमा
कलयतियदंतःकेपतनास्यरुकांडेनतुइदति नदपप्रेमैयसासंगमेते हेनाश्रेयत्तुइदंवामलोचनेउच्चैःस्फुरतितमा
अथयतन्तुतेप्रेयसासहसंगमंवदतीतिसर्वत्रसंबंधः पुनःचाकयथ्यास्याःस्थाननयुगमपियेमोचमालोधश्चैवपुनः
यनउरुकांडेअतः कंपनंकलयतितेनवस्तनयोर्युगंयुग्मंतुयुगलेयुगमित्यमरः उरुकांडेउरुप्रदेशः कलयति
विभर्त्तिकलिवल्लिकामधेनोप्रहरणार्थमिममुपसंहरति इत्यादिविविधंसखीव्यापारंकुर्वतेसदा घोषितामे
वसर्वसंनिधानंकलशोपमाः सख्यः इत्यादिविविधंव्यापारंसर्वदाकुर्वते अत्रयोषितोसर्वसंनिधानीतिशेषः किं
भूतःसख्यःनिधानकलशोपमाःनिधानकलशावदुपमायासांतानिधानंत्वालयेनिधानमितिविश्वः इत्या१

श्री॰
श्रीशृंगार
तिलक
टीका
रि॰
६६

हितानुक्रिमातुलककथनं अथदर्शनं क्रियं भणितं दन्तुरागस्यापनं कलाभिनिवेदनं शौर्यप्रकटनं वक्रभिजना सुवेषता
उपसहितौ मधुरवाग्वादितामहदं मैत्रितासौरवाकमौलछं दानुवर्त्तना उपायज्ञता कलाज्ञानवेदिता देशकालविवे
कितास्वभावज्ञता सर्वकर्मकुशलता दोषाच्छादनं सौंदर्यप्रशंसापिशुनवाक्यहितं सुभगाद्युभाषणं परमतत्त्वज्ञानं
वेमादि भवनपारस्पादवर्णनयं इदानीं कवीनुपशिक्षयन्नाह इत्थमिति इत्थं विशब्दोलीयोयं शृंगारः कविभिः सदा
अनेन रहितं काव्यं प्रायो नीरसमुच्यते इत्थं विरचनीयोयं शृंगारः इत्थं सदा विरचनीयः काव्यं अनेन रहितं प्रायो नीरस
मेवोच्यते अथेयं विप्रलंभात्मकेः अर्धस्यैवमनुनाप्रकारेण कवेर्विदं काव्यं अनेन विप्रलंभात्मकेन शृंगारेण प्रायो वाकु
लैरसमयनइतिरसः रसआस्वादने धातुः निर्गतो रसो यस्मात् नीरसमेव प्रहर्षयन्ति तवनाथानुरागोयं मदिधेः
कथमुच्यते येनैकापि प्रीयतीनापेचत्वं पुन्यकारिणा हे नाथ मदिधेः वैनायं अनुरागः कथं उच्यते येन पुण्य
कारिणा एकापि प्रियायां चलनेनी नाम मदिधेः मन्मरेषैः प्रसंगादनुरागलक्षणं यथा रसास्वादनसिंधौ सदानुभ्र
नमपियः कुर्वन्नवं नवं प्रियं रागोभवन्नवनवः सोनुरागाइतीर्यते येन तमास्यम्भमन्यव पुण्यकारिणीवाचा ठः
इत्थंमिति इत्थं विचार्यप्रस्तुरप्रयोगान् योर्थंनिबध्नाति रसंरसज्ञः तं काव्यमार्गोपपदं विदग्धवक्रेषु विधेय

शृं॰
६६

रेवं भ्रमीति इति श्रीरुद्रभट्टविरचिते शृंगारतिलके काव्यालंकारे विप्रलंभशृंगारो नाम द्वितीयः परिच्छेदः योग
सत्र इत्थं प्रस्तुरप्रयोगान् विचार्य अर्थं रसं निबध्नाति तं काव्यं विदग्धवक्त्रेषु पदं आरोपयिष्णुपरिवं भ्रमीत्यन्वयः र
संज्ञानातीतिरसज्ञः इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण प्रस्तुरयकुलायेप्रयोगास्तान् अर्थं विप्रलंभात्मकं शृंगाररसं निबध्ना
तितत्काव्यंतस्य रसज्ञस्य काव्यं विदग्धानां अलंकारादिविशेषज्ञाणि मुखानि तेषु पदं स्थानं विश्लज गत् परि
वंभ्रमीति परिसर्मनात अतिशयेन भ्रमति इति वंभ्रमीति अन्तर्भावितण्यर्थोयं भ्रामयतीत्यर्थः ॥२॥

श्रीमद्रविडहरिवंश महाजनगोपालभट्टकृतायां शृंगारतिलकटीकायां रसतरंगिण्यां द्वितीयपरिच्छेदः ॥ शुभे

कुंदालयवनस्थलीषु विलसद्दासस्थलीवल्लवीशंपायुंदलसद्वनापुनतनुं वंशीधरं नंदकं नीलेंदीवरलोचनं
ब्रजवधूवक्षोजकस्तूरीकं नंदानंदकरं मनस्यविरतं ध्यायेमकं चिद्विभुं १ शृंगारहास्यकरुणारौद्रवीरभया
नकाः बीभत्साद्भुतशांतान्ध्र नव नाट्ये रसाः स्मृताः इत्युक्तात्वात् शृंगारसंयोगविप्रलंभभेदेन निरूपितौ इदानीं
हास्यादिरसान्निरूपयितुं तृतीयपरिच्छेदारंभः तत्र हास्यरसः तस्य विभावानाह रतौ त्यादन हेतुर्यो वि

श्री·
श्रृं·ना·ट·
क·टी·का·
त्रिप·
६२

भावः स निगद्यते तत्तन्नमपि पुनर्यो विभाव्यते हि समाद्धिर्यत्रयेन विभाव्यते विभावो नाम स द्वेधालंबनोद्दीपनात्मक
यतिनानढदर्शयति विकृतांगेति विकृतांगवचः कल्पवेषेभ्यो जायते रसः हास्योऽयं हासस्र लम्भापात्रत्रयया।
लोयथा अयं हास्यो रसः विकृतांगवचः कल्पवेषेभ्यो जायते किं भूतो ऽयं हास्यस्र लाम्भा पुनः पात्रत्रययानः विकृ
ताविकृतविकटाचांये अंगवचः कल्पवेषास्तेभ्यः तत्रांगं कच वरगादि वचो वचनं कल्पं कांपं वेषोनास्त्वनादाय यथा
हभावतः वक्त्रालंकारैर्विकृतांगवाचाभिधानवेषैश्च विकृतैर्यथे विशेषैर्हसती ति रसः स्फुटो हास्य इति हासो हास्य
तिमएव वहलेकारणं यस्य सः यथाहभवतः वालकादिवचोवेषेभ्य जातिमाहिमा चेतसो विकृतिः स्वल्पा स हासः
कथितः स्वल्पिति यथा कविकिंकराणस्य अव्यक्तवर्णानि मनोहराणि निरर्थकानि क्षणविस्फुटानि प्रवेशीय
नामसमंजसानि वचांसि संजनयंति पुंसामित्यादि पात्राणां उत्तममध्यमनिकृष्टानां त्रयं तस्मिन् तत्रयानः प्राप्तः
विकृतांगादीनामुदाहरणानि ज्ञानव्यानि स भयात्कलि ख्यातं यथेति प्रदर्शयति तन्नत्यावगानते न हासोपिवि
विधस्तमेव तऽक्रमेण दर्शयत्युत्तम हासमाद्ध केविदिति किंविदिति कस्मितैः खंडैः किंचिद्दिस्फारितैः लोचनैः किंचि
विलः पठितः सोयं मुत्तमानां भवेद्यथा सोयं मुत्तमानां भवेत् किं भूतः किंचिद्विकसितैः खंडैः पुनः किंचि

ॐः
६२

द्विस्फारितैः लोचनैः उपलक्षितः पुनः किं चिल्लक्ष्य पठितः सोयं उत्तमानां हासः किंचिद्विर्ईषद्विकसितैः फुल्लैः गंडैः कपोलैः
अधमानां विवृते गंडौ कपोलौ तत्प्रमाहन्तु नितिपसरः किंचिद्विस्फारितानि विकासितानि ईषत्पारितानयनानि तैः ईषल्ल
क्ष्या दृश्या द्विजादन्ताय स्मितः हासस्य सस्मित हसितादि भेदेन षोढा उत्कृष्टादिषोढा हासस्तत्रैः स्यात् स्मितहसिते
विहसितोपहसिते चापहसितातिहसिते के अष्टयोर्नीचाकर्माद्वद्दे स्मितं तत्र स्फुटमनेतं गंडविकारश्च वक्रं तदे।
वदर्शने लक्ष्यदंतं ते हसितं विवेन मधुरदशानं भवेद्विहसितं मुन्नवाव हसितं पुप— —तांसं कं चितत्र लोचनं
तथापहसितं साश्रुलोचनं कंपितांसकं सहस्ता गमालेक्ष्य मंतांगं तच्चातिहसितं विदुरिति एतेषां उदाहरणानितत्र
दर्शयति विकसत भयाद्युत्तमानां भवेद्यथेति निर्दिशति पाणाविति पाणौ कंकणमुक्तफणः फणापतिर्नेत्रं उज्वलत्या
वर्ककेठेकुंठितकाल कूट कुटिलो वस्त्रं गजेंद्राजिनं गौरीलोचनलोभनाय सभगोवेषो वरस्येतिमे गंडोल्ला
सविभाविनः पशुपतेर्हासोद्गमः पातुवः पशुपतेर्हासोद्गमः वः पातु किं भूतः मेगौरीलोचनलोभनाय वरस्य
सुभगोवेषः इति गंडोल्लास विभाविनः इति तिकिं उत्फणाः फणपतिः पाणौ कंकणं मुक्तलाया वर्कतेनेत्रं कुंठितकालकू
टिलः कंठः गजेंद्राजिनं वस्त्रमित्यन्वयः पशूनां जीवानां पशोर्ग्रहस्य वापतिः स स्य पशुपतेः शिवस्य हासस्य।

श्रीः
शृंगारतिल
कटीका
त्रिप
८
६६

उत्कर्षो विकासः वो युष्मान् पातु रक्षतु मे मयेति मेनवोक्तिः गौर्याः पार्वत्याः लोचनयोः लोभनायववस्यपरि हेतुः द्व
भणो मनोहरो वेषः अलकानां दिस्खलाइति उक्तेसति गंडयोः कपोलयोः गउल्लास उत्कर्षस्तेन विभावितः प्रकटि
तः उत्तद्भ्रैः उन्नताः फणा यस्य सः फणीयांनु फणा द्वयोरित्यमरः फणाः सन्ति येषां ते फणिनः सर्पास्तेषां पति
र्वासुकिः शेषो नेति किन्तु सर्पराजस्तेनोल्लस इत्यमरः पीयोहरोकेः कर्णाडोवकेमिलोकप्रसिद्धः ज्वलनतृपा
वकोग्निर्यस्मिन्तान्नेत्रमिति पिकवचने नललाटनेत्रं ध्वनिनेकुंठितोनिःस्तिमोयः कालकूटो विषभेदस्तेन कुटि
लोवक्रः अर्द्धचंद्रहिष्याकदर्शनान् कंठएवकुटिलत्वमारोप्यते इति ॥ पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहा
लाहलाः सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयः ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः दारदो वत्सनाभश्च विषभेदाअमी नवेत्यमरः गजेंद्रस्यव
जिनं चर्मः अथ मध्यमायां मध्यमहासमाह ॥ मध्यमानां भवत्येषविहृताननपंकजः नीचानां निपतद्बाष्पः श्रू
यमाणध्वनिर्यथा एष मध्यमानां विहृताननपंकजः नीचानां निपतद्बाष्पः पुनः श्रूयमाणध्वनिर्भवति
तद्यथा एष मध्यहासः उत्तमेभ्यो ऽपकृष्टमध्यमास्तेषां विहृतं प्रसारितं आननपंकजं यस्मिन्सः मध्यमेभ्यो
ऽपकृष्टानीचास्तेषां निपतन्तो बाष्पनेत्राम्बुजलकणा यस्मिन्सः श्रूयमाणो ध्वनिः कहकहइतिशब्दो यस्मि

शृं
६८

न्सः हासोपि मध्यमाधमयाख्यातन्नाह तथैवयथेति प्रदर्शिते मध्यमाधमयोरनुक्रमेणोदाहरणं दर्शयतु मध्यमहासमाह पुं
ति सुग्धत्वंमभोनवेत्सि मदनव्यापारमद्यापि न हृत्तनेद्गलज्जे ऽशोणेय मलिनादृष्टोन नाम्नाधरः कन्येवेहसितं वधूप्रतिय
थासानंदमाविर्भवद्धृष्टान्तर्षितसीधुवासरसिके किंदेवोर्यथाथाथिनि हेसुभगेत्वं सुग्धमुग्धाधिमदनव्यापारन्नूनं वेत्सि न
हे ज्वलेक्षणे सूर्यतापाधरः अलिनादष्टः एवं वधूप्रति सस्यातथाहसितं यथासानंदे यथाभवतितथा कैगौर्याविनि१
किंमूर्तेनैः ष्टौः आविर्भवद्धृष्टान्तघनसीधुवासरसिकेः श्रुतेर्गेत्युदितिमुरणानवधूः हृदयंति हर्षयन्ती विमर्द्दनः काम
स्तत्रोवंचोयेव्यापारोहावभावकटाक्षाणामनुभवनादिसीत्कारादिरूपस्तन्न वेत्सिनजानासि न नूनस्मातजात्यंवसलं
नेद्रदृग्धिणीयस्याः सासीं तीवोध्वनितेनवक्ताम्रवाताअथ रक्ताधरः पक्वबिंबफलाधरः अलिनाभ्रमलिवरुप्रमवमानेन प्रिये
सास्याविर्भवत्प्रसरत्यद्धृष्टंतस्यानर्म ध्वंतस्मात् सोधनसीधुसुरासवासः सोगंध्यं तस्मिन्रसिके रसविशेषज्ञे अथ
नीचकाहासोदाहरणमाह पक्कांगुजफलानिमोल्लिककमयीन्द्रयास्तनेघ्राहिता स्त्रीणांकप्रमिदंकुतोरसविजेकर्णोनव
विच्छेदः इत्यंनाथनवाभिधाभिभ्रावैरालोक्य चित्रास्थितिं बाष्पार्धीकृतलोचनैः स्फुरदंटारैः सनहासपते हेनाथप्र
चेरः तवभूविधाभिरत्यंचित्रस्थितिमालोक्यस्फुरचंद्यथास्यात्तथाटारैः स्वस्वहासपते किं भूतैः वाष्पाधोकृतालो

श्रीः
कुमा
टीत्रि
प
९५

चैनेः इत्थं कण्ठः इदेकष्टे किम्प्रिदंगुं जाफला नित्यक्लान्ता ग्रीणां क्लनेषु मौक्तिकमयी भूषा आभिता पुनः पार्श्वेस्यामित्तेक्तमंवर्हिच्छेदो
नः इत्यमरः नाच्यत्ताम्निदशावेरः भिल्लाः मेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः इत्यमरः अरीणां शत्रूणां धाम्नि गृहे इदं एव
इत्यमाणप्रकारेण विश्वस्य स्थितिं कुर्वतो यद्वायस्मिन्कर्मणि तन्नस्तु ऌ प्रमक्तयाष्टुंदारैः स्त्रीभिः भार्या जाया पुं भूम्नि दाराः
इत्यमरः समं सह वाष्पेण नेत्राननजलविंदुनाश्रुधरीकृतानि लोचनानि येषां तैः मौक्तिकमयी मुक्ता प्रचुरा प्रायुर्ये मयट्
भूषा अलंकारः आहितास्थापितास्त्रस्मिन्नावेस्त्रमित्ते जनानुकर्षक्तविषकुलमिनिमग्नम्पलुक्त्वर्हिच्छेदः मयूरपिच्छं अमि
न्नानुभावाः अनुभावो भावबोधकः इत्यमरः रसोऽनुभूयते येन सोऽनुभावः कीर्तितः अंकं हिरमान्तमसिंधो अनुभावस्याविन्न
स्वभावानामबोधकाः नेत्रविकारैर्विक्रियामायाः प्रोक्ताः उड्डास्ववभ्मयेत्रि तानेव दर्शयति अस्मिन्निति अस्मिन्नात्वीकरणायात
तनेत्रोल्लासेनानर्तनं नामाकपोलविसंदोम्भुरवरागम्भुजायते अस्मिन्नात्वीकरणायातने नेत्रोल्लासेनानर्तनं पुनः नासाकपो
लविसंपदश्च पुनः भुखरागो जायत इत्यन्वयः यस्मिन्न विविधाहास्यरसेनात्रोन्नमे सन्वीकराणाम् अत्रनेत्रोल्लासस्याश्रृंगा
वर्णनं एकवद्भावः सन्न्यासहस्तयोः करयोः आधानत्तालिकारूपः नेत्रेयोः तल्लासो विकासः शृंगादीनां करबराणादीनांव
र्तमानेनाहते सप्तमेनासा कपोलविसंपदं वेनीचेमुखरस्य रागो रक्तिमा यथा सारलप्रदीपिकायां आष्टक्विषयां दृष्टानां

श्रीः
९५

नासाकपोलविसंपदनेहत्थितपाकोथांकुंचनेस्वेदः आस्यरागाः पार्श्वग्रहणमित्यादयोऽनुभावः स्फुरितिति अथ करुण
रसः तस्यविभावनाह शोकात्मककरुणोज्ञेयः प्रियमृत्युधनक्षयात् तत्रैस्यनायके देवहतः स्याद्दुःखभाजने प्रिया
यमृत्युधनक्षयात् करुणोज्ञेयः किंभूतः करुणः शोकात्मा तत्र नायकशब्देस्यात् देवहतः पुनः दुःखभाजने प्रिय
मृत्युश्चधनक्षयश्चैव प्रियमृत्युधनक्षयं तस्मात् प्रियस्य मृत्युमरणं धनस्य क्षयो नाशः करुणः करुणारसः शोकात्मा
शोकस्वरूपं यस्य सः तत्र तस्मिन् करुणरसे देवहतः दुःखभाजने पात्रे यथाहंभरतः इष्टवधदर्शनाद्वापि विप्रियवच
नसंश्रयाद्वापि एभिर्भावविशेषैः करुणारसो नाम संभवतीति दर्शयत्युदाहरणेन भार्गी संगारयव मृत्युवसतिं प्राप्तः स
मे बंधुभिः प्रोढाकाममिषं उनोति च मनो वैधव्यलाभादवधूः बालोऽनुस्तनं यकपवचशिशुः कष्टं क्रंतं वेधसा जीवा
मीति महीपते प्रलपति वैदेहि विसीमंतिनी हे महीपते वैदेहि विसीमंतिनी इति प्रलपति इति नीकिं भर्गी वंधुभिः सं
मे मृत्युवसतिं प्राप्तः च पुनः इयं प्रोढवधूः वैधव्यलाभात् कामं यथा स्यात् तथा मनो उनोति च पुनः एकएव बालः शि
शुः किंभूतः उत्तानजः वोधस्य कष्टक्रंतं त्राविजीवामि मत्याः पृथ्वापति मम कस्य संवोधनं तत्र वैदेहीनाम
सीमंतिनी स्त्रीस्त्रीयोषिदबलायोषानारी सीमंतिनी वधूः इत्यमरः संगरे संग्रामे मृत्योः यमस्य वसतिं गृहे वि

श्री·
शृं·गा·
टीका
त्रि·प·
७०

[illegible]धवो भर्त्ता यस्यास्सा विधवा विधवायाः भावो वैधव्येन स्वल्लाभान्प्राप्तेः दुःखो निर्म्मापयति इत्यु उल्लापे वालो वालकः
शिशुः पुत्रः दुरे[illegible]योग्यो दुस्त्यजः वेधसा विधात्रा कष्टं दुःखं तेन जीवामि प्राणाणल्दधामि जीवप्राणधारणे अथ करु
णरसस्य भावानाह भूपातो दैवनिंदा च रोदनं दीनताः स्वनः शरीरताडनं मोहो वैवर्ण्यं वाष्पजायते अत्र भूपातादि
वैवर्ण्यं संजायते इत्यन्वयः भूविपातो भूपातः पतनं दैवस्य विधेः निंदा कुत्सा धिग्दैवं येनेदृशीं दशां गमितेति रो
दनं अश्रुपातः दीनः खिन्नोक्तिः स्वनः शब्दः हा किं करिष्यामीति शरीरस्य शिरोवक्षःकपोलादेस्ताडनं पिनूनं मोहो वै
चित्यं वैवर्ण्यं विवर्णता यथाह भवनः श्वसनरुदितैर्म्महाप्रलापैर्द्देवनैश्चैव अभिनेयः करुणरसो देहायासाभि
घातैश्च अथ रौद्ररसः तस्य विभावनाह क्रोधात्मको भवेद्रौद्रः प्रति शत्रूनमर्षनः रक्तः प्रायो भवेदत्र नायकोप्युग्र
विग्रहः रौद्रः शत्रूनप्रतिस्पर्धितो भवेत् किंभूतो रौद्रः क्रोधात्मकः अत्र नायकः रक्तः प्रायो भवेत् किंभूतं नाय
कः अत्युग्रविग्रहः रुद्रोपियुप्ता नायकस्य स रौद्रः रुद्रदेवतकः इत्यर्थः रसस्य फलमिच्छंति मुनयः पुण्यमेव च य
तो रसेन त्वर्थो निरूपस्याद्देवताः श्रुभाः शृंगारो विष्णुदेवकः स्याद्धास्यः प्रथमदेवतः रौद्रो रुद्राधिदैवतः करुणो
यमदेवताः वीभत्सस्य महाकालः कालदेवो भयानकः वीरो महेन्द्रदैवः स्याद्दद्भुतो ब्रह्मदेवताः इति क्रोध एव श्चा

उं·
७०

नास्वरूपं यस्य सः क्रोधः रतिनिमित्तर्थः क्रोधपल्लस्यो यथा भरते अवसादिकृता विप्रविकृतिर्यो भयोत्सवल्लु स्वल्पः समेव
वेक्रोधो भावविकृतिरुद्दीपनः अत्रामिन्वेरोद्वस्रो अनीकरूप्यः क्रुद्धो विग्रहः शरीरं यस्य सः वपुर्महत्वं तमात्रैश्चार्यैर्देव
र्ष्योविग्रहः इत्यमरः तत्रोदाहरणमाह येः प्राणपद्धतिः कृतामममपितुः रुद्रैर्युधि क्षत्रियैः रामोहं रमणीं विहा
यः वल्लवाक्लिः शोषमेषाहवान् भास्वत्कोटकुठारकोटिघटनाकोडुचुंधरा स्नेनानः स्तुनविस्रशोणितव
दैः कुर्यां कुर्यां निर्वृतिं वल्लवान् अहं रामः युधि हवान् निःशेषं यथास्यात्तथा हृष्टैः क्षत्रियैः कुर्यां निर्वृतिं कुर्यां
यैः यत्पितुः प्राणायहृतिः कृतः किं कृत्वा एषां रमणीं विहाय किंभूतैः क्षत्रियैः भास्वत्कोटकुठारकोटिघटने
नांकोडुचुंबंधरा स्नातेनः स्नानविस्रशोणितनभैरवित्यन्वयः वले वियत्ने यस्य सः रामः परशुरामः युधि संया
मे रुद्रैः क्रुद्धैः निर्वृतिं समाप्तिं कुर्यां करोमि यैः मत्पितुः जमदग्नेः प्राणानामपहृतिः अपहरणं रमणीः स्त्रीः
विहाय त्यक्त्वा भास्वत् देदीप्यमानो यः प्रोढो वल्लवन्नरः कुठारः परशुः तस्य या कोटिरग्रं तस्या घटना रचना
विशेषः तस्याः क्रोड एकदेशस्तेन त्रुट्यन्तो यः कंधराग्रीवास्तासां स्रोतांसि स्रोतनांश्चं तेन मध्यस्तुत प्रवाहस्व
स्रुस्तैर्विस्नं आमगंधि शोणितं रक्तं तस्य भवर आधिक्यं येषु तैः विस्नस्यादामगंधि यदित्यमरः अथ वीर

श्री.
शृंगारतिल.
क.टी.काव्य
त्रिति प.
७६.
पु.

त्साहानुभावानाह सुरवधूगणगुणाक्षेपस्वेदकंपाधरयुतः शक्तिग्रंथसाफल्यायातो भ्रूकुटिरजा(आ)यत अग्रसुरवरागादिजाय
त्यन्वयः अत्रास्मिन् वीररसे सुरवधूगणस्य आगुणाक्षेपस्य स्वेदस्य कंपस्य अधरस्य स्य तेन च सुरवधूगणो वह्निमा आ
गुणानाक्षेपणं आक्षेपस्तेन तस्मात् स्वेदः प्रस्वेदः कंपः कंपनं अधरस्फुरणं हेतुहर्षोद्रेकैः निःपीडनमित्यर्थः
शक्तिः शंसा प्रशंसा प्रशंसाकरयोः आघातसताडनं उत्साहाभावे हीनोदयादानादिपूर्वकः त्रिविधो नायक
स्तत्र जायते सत्वसंयुतः उत्साहवीरो भवेत् किंभूतः यदानादिपूर्वकः तत्र त्रिविधो नायको जायते किंभूतः सत्वयु
तः उत्साहः आत्मरूपं यस्य सः उत्साहवानित्यर्थः उत्साहलक्षणं यथा आरंभे शौर्यत्यागकृतादिष्वशाश्विन्ने याविकृति
भवेत् सत्साह इति भिरव्यात उत्साह इति नामतः वीरो वीररसः भीमो भीमसेन वलदर्पनादिः सर्वो यस्य सः आदिना
युद्धधर्मीत उक्तो युद्धधर्मदानदयाधर्मेष्वनुकूलो वीर उच्यते तत्र तस्मिन् वीररसे त्रिविधः उत्तमाधममध्यमभेदान् सत्वेन
तस्थैर्येण संयुतः पुनरपि तमेव दर्शयति गांभीर्यौदार्यसौंदर्यसौर्यधैर्यादिभूषितः आवर्जिताजनो वाद निः
र्व्यूहमोदविग्रहः गांभीर्यौदार्यसौंदर्यं एवं दवतासौर्यं स्वरता धैर्यं धीरता अत्र भावि यम आदिना धर्मवाक्य प्र
कल्यः एतैर्भूषितः अलंकृतः आवर्जिता वशीकृता जनाः प्राणिनो येन सः वादं अल्पं यं निर्युहः विनरां व्यूह वि

ॐ:
७१

स्तीर्णः प्रौढ्यादो हृदः पराक्रमो यस्य सः तत्र दयायोन्नमवीरं दर्शयति अपीति अपि विहंगवराकपोतकं विसृज अपेहि ध्वहिं
मसेदमाग्रंहि शिवे धृतिं भवता विदितो न किं सकलसत्वसमुद्धरणक्षमः अपि विहंगवराकपोतकं विसृज समभेद
मा धृतिं धेहि अहं शिवि भवता किं न विदितः किंभूतोहं सकलसत्वसमुद्धरणक्षमः इत्यन्वयः अपीति कोमलामंत्रेण वि
हायसा आकाशेन गच्छतीति विहंगाः पक्षिणस्तेषु वराक तुच्छः नभोन विसर्गणं मतं तस्वरवर्मरवं वियद्विस्त्रपदे वापि
पुंस्याकाशविहायसीत्यमरः सोमेः कपिरवर्ज्जनाम् विहायसो विहयेतिसूत्रेण विवादेशाः खचूडि ढ्याथः अकर्हिषद
कंतस्येति सूत्रेण विहंगाः विहंगाः कपोतकं पक्षिविशेषं विसृज त्यजमेदसाधानुतातशृंगतां समदोस्थिम कुर्वाशुक्राणा
णिधातवः शिविनाम्य चक्रवर्ती भवता न यानविदोनज्ञानः सकलसत्वानां प्राणिनां समुद्धरणे समर्थ गुद्धरणेक्षमः स
मर्थः अथ दानपूर्वकमध्यमवीरमाह मुषितोस्मीति मुषितोसि हरे न्यूनं भुवनत्रयमात्रलब्धिमितो षेणावलिर्बार्थितः
दौस्मियतो लयाचितः किंचिदप्यधिकं हे हरे त्वं नूनं भुवनत्रयस्य लब्धिमात्रतोषणे मुषितोसि यतः बलिरस्मि किंचिदपि
अधिकं नयाचितः किंभूतोहं अर्थितस्य पच्छयः हे वामनरूपेन निश्चितं भुवनत्रयं स्य पतल लब्धिमात्रं तस्य तोषः संतोषस्तेन
मुषितोसि वंचितोसि अस्मि त्रिमभाविधाताल्लोपिम अममपुरुषेक वचनं अर्थितं प्रार्थितं ददामीतियः सोहं प्रथमन

त्रिभुमात्र

श्री॰
शृं॰ गा॰
ति॰ टी॰
७२

लुहरे इति स्वयमेवामंत्रितः पश्चाद्वक्ति बलिरस्मीति किंचिदप्यधिकमपि न याचितः तेन मध्यमे दानवीरः कोटिब्रह्मांडे कलाय
कत्वान्न हरावेव प्रयोगो न संभवतीति तात्पर्यार्थः यदाहृहरति मद्राज्यमिति सगर्भवचनं बलिरस्मि याचितो हं लोहस्येव
न किंचिदप्यधिकमिति पाठे अहं बलिरस्मि अधिकमपि याचितः सन्नु किंचिन्न न ह्येन उत्तपहस्य उत्तापेयाग्निः अथ
युद्धपूर्वकम [illegible] वीरमाह यथेति यथैवावततीव्रं दं तमुपालेरे दंडकांडायितं यत्कोणापि विकीर्णं वक्ति न तिनानार्णा
ललालापितं मद्रस्य सयबलं यत्किंचिद् धुनाकृष्टिमस्टंनं वज्रिणा युद्धे चेद्बलं सन्नु पुनः सन्ध्योस्म्यहं रावणः नवधु
कुंभ्यधुनावज्रिणाः किंचिन्नविस्टंनंनु पुनः सचे अवलेवनेरावणो हं सन्ध्योस्मि किं ननु यत्रैरावतीव्रंदं तमुपाले: प
रेकांडायितं पुनः वज्रेणापि माणं ललनालापितं किं क्षमाम हस्मि अबलं यत्किं नेनावज्रेण विकीर्णं वक्ति न तिनी स्वयः
ततप्रसिद्धं अधुनाम्हदानीवज्रं विद्यते यस्यासो वज्री तस्य वज्रिणः इदस्य विस्टंनं अधीयार्थं दर्प ग्रीकर्मणि यष्टीति
मत्त्रेणाषष्ठी अधीयार्थाः स्टत्यर्थाः सवज्री चेन यद्यबलं वने युद्धोद्यमं करोमि छन्नीत्यर्थः स्वयं रीति स्लोकान्वयाः
वयमितिरावणाः सज्जोस्मि सन्नद्धो भवामि यत्र यस्मिन्रणे रावणस्य हस्तिनः तीव्रानी ह्याये दंताय वज्रशल्यतोः एवंड
कांडवत् आचरितं अयोयोमुशलोस्त्रीस्यादित्यमरः म्हणगास्पदमार्णालेनतस्य दमितः ताणतस्य नालवत् तस्मिन्वज्र
नलं यथ्वाप्रिय महदांनीवीररसानुभावान्दर्शयति धृतीति धृति गर्वोद्वतमति स्मरति रोमांचाः भवंति वाग्विष्वेव

श्री॰
७२

विधायाकर्णयाः सेनाव्हामर्षवेगा स्तुभयं स्नवयअनुक्तिकलवीररसे धृतिः धैर्यं गर्वः पुन्नं यौवनलावण्यादिविषये च्युर्य वा
लादिलनितदर्पः स्नास्मिनगुवज्ञा उद्धतमतिः उच्छृंखलवृद्धिः स्मृतिः संस्कारजन्यज्ञानं रोमांचो रोमहर्षणं विविधाश्च
नेकप्रकाराराचाकर्णस्यो आ प्रेरणरूपाः उन्साहेनसहवर्तमाना अमर्षवेगाः उत्साहो व्यवसायः अमर्षः अधिक्षेपाप
मानजनिताभिनिवेशाः वेगाः आवेगाः उत्पातवातवर्षाग्निकुंजरोद्भ्रमणप्रियाप्रियश्रवणादिघातजनितसंभ्रमरूपः अ
थ भयानकरसो निरूप्यते भयानक इति भयानको भयस्थायिभावो सौ जायते रसः घोराकृतिं दर्विकृता हांडवा
लस्त्रीनीचनायकः असौ भयानको रसः विकृतात् ग्राह्यादे जायते किंभूतः भयस्थायिभावः पुनः वाहंवालस्त्रीनी
चनायकः स्यवत्र्यः रस्यति इति रसः विकृतात् विकारान् ग्राह्याः आदिर्यस्य सः तस्मात् आदिनादर्शनश्रवणाकी
र्तनेभ्यः बालस्त्रीवनीचस्थ्याने नायकायस्मिन्सः यथा भवनस्तंत्रे विकृतस्य विकृतमत्त [illegible] दर्शनात् स्योयं तत्रथा
लेनायको यथा श्रुत्वेति श्रुत्वा कूर्पतिनादारे भयचलितललितवाकुलतः नेदस्पर्केठे लग्नानि किंठेकुसम
शिशुधूलिधूसरितः कृषाशिशुः द्वारे कूर्पतिनादंश्रुत्वानं दस्यकंठे लग्नानि किंभूतः भयचलितललिता
वाकुलतः पुनः धूलिधूसरितः कृष्णश्चासौ शिशुश्चेति शिशुर्बालकः द्वारे द्वारे देशेनं दस्यपित्रः भवेन वलितो

श्री॰
गं॰ गा॰ ग॰
क॰ टी॰
त्रि॰ प॰
७२

कांचनेललितेनमनोहरेणाकृलेतेयस्याः ॥ अथ कलहान्तरितनायको यथा ॥ प्रणयेति ॥ प्रणयकलहसंगान्मन्युभाजा निरस्तः
प्रकटितचटुकोटिः पादयोरानतोपि ॥ नवजलधरगर्जाजर्जरितयासौ कथंचित्त्रुटितनवलताहारं सस्वजे प्राणनाथः ॥ क
याचित्रं सौ प्राणनाथः त्रुटितनवलतेहारे यथा भवति तथा कथंचित् सस्वजे कथंभूतः प्राणनाथः पादयोरानतो
पि प्रणयकलहसंगान्निरस्तः पुनः प्रकटितचटुकोटिः कथंभूतया मया मन्युभाजा पुनर्नवजलधरगर्जाजनितभीतया
इत्यन्वयः कयाचिन्नायिकया सा मन्येपि स्वस्तो प्राणनाथो वल्लभः त्रुटितं सनवलताहारो यस्मिन्कर्मणि तत् यथा भ
वति तथा सस्वजे आलिलिंगे ष्वञ्जसंगे इत्यस्य धातोर्लिटि कर्मयोगः पादयुग्मयोः चरणकमलयोः आनतेनान
तोपि पतितोपि प्रणयकलहः प्रीतिकलहस्तस्मिन्यः संगो मिलनं तस्मान्निरस्तः क्षिप्तः प्रकटिताश्चटूनां प्रीति
वाक्यानां हृद्यानामसंख्यातिरूपा कोटिर्येन मन्युक्रोधं भजते इति मन्युभाक् तया नवनवीनो यो जलधरो मेघस्तस्य
गर्जितं गर्जनं तस्माज्जनितया गर्जादित्र भीतया नाम भयहेतुर्विति सूत्रेण पंचमी नीचनायको यथा ॥ कंपइति ॥
कंपोकटुसर्वांगीणलस्वेदोदबिंदुभिः ॥ तयाल ज्होमहीनाथ देहिभिर्वनिलायितं ॥ हे महीनाथ तवालज्ञो वैरिभिः
वनिलायितं किंभूतैः कंपोपकटुसर्वांगैः पुनः गलत्स्वेदोदबिंदुभिः मत्याः सृष्याः नाथ राजन् लव्धैः प्राप्तैः वैरि

ॐ॰
७२

भिः शत्रुभिः वनितावनहीवन आचरितं कंपने उपकट्ठानि सर्वाणि अंगानि येषां तैः गलन्तः पतन्तः स्वेदोदकानां बिंदवो
येषु तैः ॥ एककलाहोमूरितवेन्मनरसाभिनिवेशेन उक्तकस्यादेशः ॥ अथ भयानकरसस्यानुभावानाह ॥ वेव
थुगात्रस्वासहस्तपादादिकंपने ॥ भेदः संभोगादिकं प्रेक्षासंभ्रमश्चात्र कीर्तितः ॥ अतिस्पष्टत्वादन्वयो नोक्तः अत्र
भयानकरसे वेवथुर्वेपथुर्गात्रस्य त्रासश्च हस्तपादादिकंपनं चलनं एककत्वभावः वैवर्ण्यं विवर्णता यथास्मितस्य
वस्तुनोन्यथात्वं गद्गदोद्दस्वरवाक्त्रासः चित्तविक्षेपः हस्तपादादौ नृत्यकंपनं स्वेदस्तस्यानवस्थानं कीर्तिताः
कथिताः ॥ यथा हे भरतः करचरणनेत्रमस्तकेसर्वांगेषु प्रकंपश्च श्रमश्च तालु कंठे भयानको नित्यमभि
नेयः ॥ अथ बीभत्सरसः प्रदर्श्यते ॥ जुगुप्सेति ॥ जुगुप्सा प्रकृतिर्ज्ञेयो बीभत्सो हृद्यदर्शनात् ॥ श्रवणात् कीर्तना
द्वापि पूत्यादेर्विषयात्तथा ॥ जुगुप्सा प्रकृतिर्ज्ञेयो बीभत्सो ज्ञेयः कस्मात् अहृद्यदर्शनात् तथा श्रवणात् पुनः कीर्तना
द्वापि पुनः पूत्यादिविषयात् किंभूतः जुगुप्सा प्रकृतिरित्यन्वयः बीभत्सो बीभत्सरसः ज्ञेयो ज्ञातव्यः हृद्यस्य
कुत्सितस्य वस्तुनः दर्शनात् पूतिर्दुर्गंधिः आदिर्यस्य तस्यामेध्यविषयश्चेति विषयो द्रव्यविशेषस्तस्मात् जुगुप्सा
प्रकृतिर्यस्य सः जुगुप्सालक्षणं यथा भयेनोत्पन्नवस्तुश्रवणाद्दर्शनाद्वापि जायते ॥ येनसौ विकृतिः स्पष्टाः

श्री॰
शृंगारादि॰
टि॰प॰
७४

गुरुप्रासासिनाछ्वते यथेति निदर्शने लुठदिति लुठत्कृमिकलेवरां स्रवदसृग्वसा वासिनी विकीर्णा शवसंतति प्रसरदुग्रं
गंधाध्मितं भ्रमभ्रमरपत्रिकं त्रिकविवर्तनोत्पक्षियाप्रवीणाकुणपं परिबभौ पितृवनाजिरं पितृवनाजिरं परिबभौ किंभूतं पितृ
वनाजिरं लुठत्कृमिकलेवरं प्रतिकोणपातेन सर्वत्र योऽपि पितॄणां प्रेतानां अजिरं अंगणं अंगणं चत्वराजिरे इत्यमरः श्म
शानमित्यर्थः परिबभौ शुशुभे लुठंतः कृमयो येषु तानि कलेवराणि देहा यस्मिन् स्रवंती या असृक्पूया
वसा तया वासिते विकीर्णा विक्षिप्ता शवसंततिः मृतककलेवरः तया प्रसरन् उग्रो गंधः तेन आध्मितं भ्रमंतः प्र
चुरा बहवः पत्रिणो यस्मिन् तत् त्रिकस्य पृष्ठवंशाधरस्य विवर्त्तौ विवर्तनेन निर्यत्कुत्वालवेनेनयाध्नुत्याक्रियानेसा
प्रवीणाः शुनिनः कौणपा राक्षसा यस्मिन् तत् पृष्ठवंशाधरे त्रिकमित्यमरः कौणपः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्रप
आशर इत्यमरः अथ बीभत्सस्यानुभावानाह नासेति नासाप्रच्छादनेन वक्त्रकूणनेन गात्रसंहृतिः निष्ठीवना
दिभिश्चास्याउद्भेदात्रनमेषपि अत्र उन्नमेषपि उद्भेदात् नासाप्रच्छादनादिनिष्ठीवनान्तेषु अस्मिन् नासाया
नासिकायाः प्रच्छादनं आच्छादनं वक्त्रस्य कूणनेन संकोच कूणनं संकोचविधानं गात्रस्य संहृतिः संवरणं आ
च्छादनमिति यावत् निष्ठीवनं धूलिः आदिना धावनं कंपपुलकप्रस्वेदाः यथा भयतः सुरवत्नेव विकूणनना

ॐ ७४

सास्वाच्छादनेनेव अयं कपाटपवनेव बीभत्सरसः सम्यगभिनेयः इति अथाद्भुतरसोऽयं निगद्यते विस्मयेति विस्मयात्मा
कुतो भावो यस्मिन् स विस्मयस्थायिकः मायेंद्रजालदिव्यस्त्री विपिनाद्युद्भवो यथा रसविचक्षणैः अद्भुतो रसो ज्ञेयः किंभूतः विस्म
यात्मा पुनः मायेंद्रजालदिव्यस्त्रीविपिनाद्युद्भवः अद्भुतरसः यथा रसाः शृंगाराद्याः तत्र वृत्तिविचक्षणैः अनुभवैः विस्मय एव आत्मा
स्वरूपं यस्य सः विस्मयलक्षणं यथा भरते चमत्कारविचमत्कारविस्मयस्मरणदर्शनैः विश्लेषाविकृतिः स्वल्पा सविस्मय
माघ
उदाहृतः यथा माघकाव्ये आकाशात् अवतरंतं नारदं प्रति तेनाश्चर्यैः नृत्तसाश्चर्यैः प्रसिद्धमूर्द्धवल्लतेह विर्भुजः
पतन्नधो धाम विशांपति सर्वतो लोकितमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः मायाचेंद्रजालेचदिव्यास्त्रियश्च विपिनादिषु वने
तेभ्यः उद्भवः प्रभवः उत्पत्तिरिति यावत् यस्य सः मायादीनां दर्शनं कुशलीनवविशेषः माया यथा मयनिर्मितत्रि
पुरसभादि इंद्रजालं नमोहनमंत्रः स्वशिरश्छेदनपुनर्लग्नकपोतमयूरादिनिर्माणं दिव्यस्त्रीयोऽप्सरसः प्रभृतयः
विपिनाः पायपवीथिके रत्यमरः आदिना वनसमुद्भ्रालौकिकर्शनादयः यथा भावाः यत्नतिशायार्थ मुक्तेवावयं
शिल्पकर्मरूपं वनसंबंधकर्मलेइनोनामविज्ञेयः यथेति दर्शने मायमिति सत्यं तयाहताहंसवनिताम
मिथ्यंयगति भ्रमं पेनालत्थायाप्येनदिंद्रजालंनवप्रिये सत्यं हतानयाहंसवनितानामियं गतिः हतासिम
सर्पे

नो ने॰

श्रीः
शृंगाः
दीः
त्रिप
७५

तथापियतनाःपचंसितिषुनतवंडञ्जालमित्यन्वयः यतांहसवनितासपष्टमतन अथाद्भुतरसानुभावनाह गद्गदइति
गद्गदःसाधुवादश्चस्वेदःपुलकविपथुः इत्येतेनिश्चलतावत्यंविकारश्चापिजायते अत्रगद्गदादिविकारोजाय
तेइत्यन्वयः अत्रअस्मिन्नद्भुतरसेगद्गदः सवल्लितास्वरवचनासाधुश्लाघौवादश्चेति अश्रद्धोहोभगवन्महिम्नः प्र
भावःइत्येवंरूपंस्वेदः प्रस्वेदः पुलकश्चवेपथुश्चतेषुसात्वेपथुःकंपः इत्येजातावेकवचनं इत्येतेनिश्चलताया
तावकायस्मिन्कर्मणिनिश्चलतावंतस्यभावः तावकाक्षणःकतीतिकेभयभ्रः विकाराःप्रकाशाः इत्येवंतथा
भवतः यस्ययद्रूपेणोल्लसितैल्लाहाकारैःसाधुवाकोश्रद्धाष्टयुगद्गदवचनैःस्फुरभेदैरभिनयस्तथेति इदानींशांतर
संप्रदर्शयतिसम्यगिति सम्यक्ज्ञानोद्भवःशांतःसमन्तान्सर्वजंतुषु गतेच्छोनायकस्तत्रतयारागपविहया
तसर्वजंतुषुसमन्तान्शांतो नायनइतिशेषः किंभूतः सम्यक्ज्ञानोद्भवः तत्रागमोरागपरिहयातनायकोगा
तेच्छयमरःसम्यक्ज्ञानंतस्माडुद्भवतीतिसःज्ञानंयथा विस्मृपःआत्मामोक्षंविवेकवृद्धिधाज्ञानंतथोच्यते शाद्र
वृक्षाणामसर्पभ्रमा विवेकजमितितत्रतन्मिंनृशांतरसेमनः शाद्वेनलोभमोहमानामर्षादिरागोविषयेष्वा
तेषांपरिसमंतात्त्यागात् नाशानरागाः सर्वत्रइच्छायस्यसः उदाहरणमाह धनमदाहदंनेस्वीयेपथार्थितंम

शृं
७५

र्थितेक्तमविक्रलंनारीशेषंकृपयासाविजृंभितैः प्रणयितिन्नेनेरागोद्धिन्नेरमिविहिता श्विं मिपरमनःकलन्यं
सलतारवयितामदरः स्वीयंधनंयथाअर्थितेनतयाअहरहःअर्थितेदत्तेपुनःअविकलंकृपया विजृंभितैना
रीशेषंकृतंपुनःरागोद्धिन्नेणापिनिजतनेचिरंरतिविहताश्चनःपरंकिंकर्तव्येनः ततोअपिआदरातेत्यन्वयः
स्वस्थेदंस्वीयेअर्थितेनपथितेनअहरहः दिनेदिनेअर्थितेयाचकायाअत्रेमात्राः कुलंकृपानास्यवदस्य
विजृंभितानिचमत्कारविशेषास्तैः नारीशेषंस्त्रीमात्रावशिष्टंरागोणस्नेहेनउद्धिन्नेअधिकेप्रणयिनीः
प्रीतिकर्तरिनोस्माकंततःनोशारीवे अथशांतरसानुभावानाह निरालंबइति निरालंबमनोत्यत्रवाढमा
त्मानिनिवृत्तिस्तदेवेनध्यानयाउःरवेनोद्गमश्चात्रजायते अथमानोवाढंआत्मनिनिवृत्तिः किंभूतंमनःअ
त्रनिरालंबंचपुनःस्वरवेइच्छानतयाउःरवेउद्गमेनजायते इत्यन्वयः अत्रशांतरसेवाढमत्यर्थंआत्मनिअ
तमानत्यागमनेधातुःआत्मानीत्याभापरंब्रह्मतस्मिन् अत्यत्रमध्यातिविज्ञवस्तुनिनिरालंबेआलंबनेर्हि
ते अथामीषांरसानां [illegible]तमभिधीयते अथाविनि अथामीरसांपूर्वंयेप्रोक्तास्तत्रनिष्ठितं द्वौ
द्वौतेषांप्रत्यनीकौमतंपर्वंविवर्जयेत येअमीअष्टौरसाः पूर्वंप्रोक्ताः तत्रद्वौद्वौप्रत्यनीकौतेषांनिष्ठि

श्री·
९६· का·
द्वि·त्रि·
७८

नंतसंपर्कं विवर्जयेत् न त्वेतेषु प्रसक्तीकोद्विरोधिनो तेषां रसानां मध्ये नासंपर्कं ययोर्द्वयोः प्रत्यनीकयोः संपर्के
मिलनं विरोधमस्य जयेत् नेत्येवदर्शयति । शृंगारवीभत्सौ तथा वीरभयानकौ रौद्राद्भुतौ तथा हास्यकरु
णौ वैरिणौ मिथः । अनियमपक्षेनैवं विचार्यते शृंगारवीभत्सरसावेकत्र मिथो वैरिणौ प्रतिपादितौ रसहा
निमेव कुरुतः । यत्ररक्तत्वे वैरिणि सम्यग्भूतमहालेख्यकारणमित्युक्तैः नवाच्यं समेव ज्ञेनोपशास्त्रविशारदैरिति
यथा वात्रैव विमुंचानंदमानं सफलं पवचः सायुसूक्ष्टदां सथा संतापेनालयथति किं संगमस्व भुवा प्रि
येथाश्च प्रांत प्रणयमधुतामानयन्न्दर्शनाद्गुरुपे प्रत्यर्पितुं प्रभवति गतः कान्तहविणाङ्कपत्रगादितवसापुनरपि
नायास्यां निति निर्वेदं मनिसी कुर्वन्नक्तं शृंगारस्यैवमापादयतीति एवं प्रायः शृंगारवैरस्यवचनं समहनिका
रणाद्वाच्यं एवं सर्वेषु भावेषु दृहनीयं तथा चैवं विरोधं चानारू येपाति हृतोस्य कस्य चित्तरसस्य तत्रैतोस
निर्ज्ञातव्यासंविरहणोः यथा राजसमीपेतिहृती द्वयोर्वैरिणोर्विरोधोन प्रवर्त्तते तद्वान्यरसांतरं तयोरसयो
यथा शृंगारवीरविज्ञानन्तस्त्यादि अर्थेनेषु शृंगारादिरसेषु चत्वारः कारणरूपाश्चत्वारः कार्यरूपाः सर्वं
तिन्तथाहि हास्ये भवंति शृंगाराकारणो रौद्रकर्मतः अद्भुतश्च तथा वीराद्धीभत्साच्च भयानकाः शृंगा

ः अं·
७८

स्ता१
रात् हास्यो भवति रौद्रकर्मतः करुणस्तथा वीराद् अद्भुतश्च बीभत्सात् भयानकोपि शृंगारानुजनकात् हास्यो
जन्यो भवति जायते जनिकर्तृः प्रकृतिरिति हेतोः शृंगारस्य पंचमी एवमन्यत्रापि एवं सत्येतेषां जन्यज
नकत्वमभिवाले दृश्यते तथा कश्चो पयोगाढविवक्षावशात् कवेः अन्योन्यजन्यजनकारसां भावो भवेत्यमी अस्या
र्थः कुत्रचिन्नवे धारूढकथा प्रसंगेन कवेर्विवक्षावशान्नत्स्तु व्यभिचारिषु व्यभिचार्यन्तरं दृश्यते रत्यादिषु भावेषु भा
वं तरं रसेषु रसांतरं च प्रबंधारूढकथा यथा कादंबर्यां महासेनपुंडरीकयोरन्योन्यदर्शने विप्रलंभः कवेर्वि
वक्षावशानो यथा शृंगारः कलकूजितेषु करुणोद्वेगे द्वयोः विस्मयोः गौरीशंकरयोः स्मितं हरिमुखे निश्चस्थिता
यां भयं वीरस्तीव्रनरवार्यमाणस्य जवेकस्मात्प्रशांतः सुरवेशधायाः स्मरतोन्नत्वे नवरंसाः सात्विमधुमान
वृतइत्यादौ शृंगाररसे रसांतराविर्भावाः एवं भावेषु भावांतरं स्वयमूहनीयमिति अथ तामीषायुक्तासंपदंतं दो
षायत्न भवतीत्यत आह यावितिं यौ जन्यजनकावेतौ रसावुक्तौ मनीषिभिः युक्त्याक्रान्तोपि संभेदस्तयो
र्वाढं न दुष्यति मनीषादुष्ठर्विद्यते येषां ते मनीषिणस्तैः बुद्धिर्मनीषाधिषणेत्यमरः संभेदो मिलनं वाढं मत्यर्थं
न दुष्यति विकृतिं न याति दुष्वैकृत्ये धातुः अथ पूर्वोक्तानेव स्थायिसंचारिसात्तिकभावान्स्मारंतत्रगणस्य

श्री: शृं:गा: दी:पि: ७७

सूचयतिकेचिद्धिव्यभिचारिसात्विकाश्चभवंतीत्यंतं केचिद्रसविभावेषुभावाःपूर्वेप्रकीर्त्तिताः तस्मात्त्रयाणामिहकीर्त्यंतेर
स्यास्तेकृतिनांमताः केचित्तभावाः पूर्वेरसविभावेषुप्रकीर्त्तिताः तेइहस्यात्त्रयाणांकीर्त्यंतेकृतिनांरस्यामता
इत्यन्वयः रसानांशृंगारादीनांविभागाः पृथक्कृतास्तेषुतेभावाः इहास्मिन्प्रकरणेकृतिनांकुशलानांकृती
कुशलइत्यपीत्यमरः विविंचिनारदोरंभाहूहूभावेतुंबुरुप्रभृतीनांरस्याःरसाश्रयाःमताःसंमताःतदुक्तंसं
गीतदामोदरे विरिंचिनारदोरंभाहूहूभावतुंबुरुः षडेतेनाट्यभावानांवक्तारोलोकविश्रुताः इतिरसाधिय
इतिपादयइमेभावाका[illegible]प्रायसूचकाः पंचाशत्स्थायिसंचारिसात्विकास्तान्निबोधत इमेरत्यादयोभा
वाःपंचाशतन्तान्निबोधत किंभूताःकाव्याभिप्रायसूचकाःपुनः स्थायिसंचारिसात्विकाइत्यन्वयः तान्
भावान्निबोधतजानीत बुधावगमनेइत्यस्यधातोर्लोट्मध्यमपुरुषैकवचनांतंपदं कवेरिदंकाव्यंत
तस्याभिप्रायंसूचयंतिप्रकाशयंतीतिस्थायिनश्चसंचारिणश्चसात्विकाश्चतेरत्यादयस्थायिनोनवनिर्वेदा
दयःसंचारिणास्त्रयस्त्रिंशत्स्तंभादयश्चाष्टौसात्विकाः एवंपंचाशन्तयथाप्रथमतःसमुद्भूतास्तथातेपिति
ष्ठंतीतिस्थायिनः तावन्नस्थायिनमुपकर्त्तुमागतिउपक्रम्यवसंचरंतिगच्छंतीतिसंचारिणःसत्वेननिर्वृत्ताःसा ७७

त्विकाःसत्वमंतःकरणं तदुक्तंसंगीतदामोदरे प्रथमेयःसमुद्भूतस्तथांतेप्यवतिष्ठते स्थायी[illegible]भावःसंविज्ञेयो।
व्यभिचारिततोन्यथा येतूपकर्त्तुमायांतिस्थायिनेभावमुत्तमं उपक्रम्यचगच्छंतितेमताव्यभिचारिणः अतंनास्थि
रचित्तवात्मसमुत्पद्यंतेगुणाः तेनसत्वेननिर्वृत्ताःसात्विकाःपरिकीर्त्तिताः इति अथत्रयमेवस्थायिव्यभिचारि
लक्षणमाह शृंगारीदीति शृंगारादिरसेषुभावरत्यादयःस्थिताः प्रत्येकंस्थायिनोन्येचत्रयस्त्रिंशत्सर्वगाय
था एषुशृंगारादिरसेषुरत्यादयोभावः प्रत्येकस्थिताः स्थायिनःचपुनः अन्येत्रयस्त्रिंशत्नभावायएषुशृंगा
रादिरसेषुप्रत्येकंस्थिताः स्थायिनःचपुनः अन्येत्रयस्त्रिंशतभावा एषुशृंगारादिरसेषुप्रत्येकंस्थिताः
चराइत्यन्वयः एकंएकंप्रतिप्रत्येकंचरंतीतिगच्छंतीतिचराव्यभिचारिणः यथेति प्रायइति प्रायेणवस्थितेचित्ते
भावाःसंकीर्णासंभावाःव्याकुलेननिरायंतेनथान्येतेयथास्थिताः किंभूताःसंकीर्णासंभवाः तथापिएतेय
थास्थितानिरायंतेकुध्यंते गदत्यकाव्यावधि संकीर्णाविरोधिरसभावास्तेभ्यःसंभवंतीति एतेभावायथा
स्थितंस्थितिर्येषांतेनायंयथास्थितान्भावान्दृश्यतिशंकेति शंकासूयाभयंग्लानिर्व्याधिश्चिंतास्मृतिर्धृतिः
औत्सुक्यंविस्मयोहर्षोभयेन्मादोमदस्तथा विषादोजडतानिद्रावहित्थाचापलंमतिः इतिभावाःप्रयोक्तव्या

श्री·
शृं·गा·
टी·त्रि
७८

शृंगारेव्यभिचारिणः शृंगारेइतिव्यभिचारिणोभावाः प्रयोक्तव्याः शृंगारेशृंगाररसेइतिएतेऽग्र्यालस्यजुगुप्सादीयोमंत्यानाः
विंशतिः अथहास्यरसस्यचरभावानाह श्रमश्चेति श्रमश्चपलतानिद्रास्वप्नोग्लानिरसूयैवच शंकासूयावहित्थेच
चहास्येभावाभवंत्यमी श्रमीश्चमादयोऽष्टौभावाहास्येहास्यरसेभवंति अथकरुणरसस्यसंचारिभावानाह॥
दैन्यमिति दैन्यंचिंतायथाग्लानिर्निर्वेदोजडतास्मृतिः व्याधिश्चकरुणेवाच्याभावाभावविशारदैः भावविः
शारदैः भावदैन्यादयः सप्तकरुणेवाच्याः इदानींरौद्ररसस्यभावाअमर्षादयः दर्शयति हर्षइति हर्षोऽसूया
तथागर्वउत्साहोमदएवच चापल्यमुग्रतावेगौरौद्रेभावाःप्रकीर्तिताः रौद्रेरौद्ररसेभावाहर्षादयोऽष्टौ अथवीर
रसस्यव्यभिचारिभावानाह अमर्षःप्रतिबोधश्चवितर्कोऽथमतिर्धृतिः क्रोधोसूयातिसंमोहश्चावेगारोमहर्षण
गर्वोमदस्तथोग्रत्वंभावावीरेभवंत्यमी अमर्षादयःत्रयोदशभावाभवंति अथभयानकरसस्यद्वावेवचवसावै
वदति संत्रासोमरणंचैवचलनीयंभयानके स्पष्टंवीभत्सरसस्यव्यभिचारिभावानाह अपस्मारोविषादश्चभ्रमो
व्याधिर्मतिर्स्टदः उन्मादश्चेतिविज्ञेयाःभावावीभत्ससंभवाः इतिएतेवीभत्ससंभवाः अपस्मारादयःसप्तभा
वाविज्ञेयाःवीभत्सरसात्संभवंतीतिने अथाद्भुतरससंचारिभावानाहः आवेगोजडतामोहोविस्मयंहर्षणं

श्री·
७८

स्मृतिं इतिभावान्निबध्नंतिरसेस्मिन्नद्भुतेबुधाः बुधाः अस्मिन्अद्भुतेरसेइतिआवेगादीन्षट्भावान्निबध्नंति
इतिएतान्निबध्नंतिरचयंतिउपसंहरतिएवमिति एवंसंचारिणोज्ञेयाःभावाः प्रतिरससंस्थिताः सात्विका
श्चभवंत्येतेसर्वेसर्वरसाश्रिताः एवंप्रतिरससंस्थिता संचारिणोभावाःज्ञेयाः चपुनः सर्वेएतेसर्वरसाश्रि
ताःसात्विकाभवंतीत्यन्वयः रसेरसंप्रतिप्रतिरसेसर्वान्रसान्शृंगारादीन्आश्रिताः सात्विकाः स्वेदस्तंभा
दयः एतेषांव्यभिचारिभावानांलक्षणानिपूर्वमुक्तानि इतिविस्तरभीत्यापुनर्नोच्यंतेइति अथच तस्रो
वृत्तयः प्रदर्शयंते कौशिकीति कौशिकीचारभटीचैवसात्वतीभारतीतथा चतस्रोवृत्तयोज्ञेयाःरसा
वस्थानसूचिकाः चतस्रःकौशिकाद्यावृत्तयोज्ञेयाः किंभूताः रसावस्थानसूचिकाः रसानांशृंगारादीनांअव
स्थानंस्थितिःतस्यसूचिकाः प्रकाशिकाः तत्रकौशिकींवृत्तिंदर्शयति येति यागीतनृत्यप्रमदप्रयोगादे
शृंगारसंकीर्तनचारुवेषाः माधुर्ययुक्ताल्पसमासरम्यावाणि स्मृतासाविहकौशिकीति अस्यावाणीकौ
कौशिकीस्मृतायाः गीतादिवंधातापुनः माधुर्ययुक्तातुपुनः अल्पसमासरम्येत्यन्वयः गीतंचनृत्यंच
गीतनृत्येतत्रयेप्रमदः प्रयोगाः हर्षप्रयोगाः प्रमदसमंसदोहर्षेदेशश्चश्रृंगांच करचरणादितेषांसं

श्री॰
शृ॰गा॰
टी॰त्रि॰
७९

संकीर्त्तनं वर्णनं तेन वाक्मनोहरं वेधाः संदर्भरचना यस्यां सा मधुरस्य भावो माधुर्य्यं तेन युक्ता मधुरं रसवद्वाचि वस्तु।
न्यपि रसस्थितेः येन माद्यन्ति धीमंतो मधुनेव मधुव्रता इति दंडी तथा च मधुरत्वं द्विविधं शब्दाश्रितं अर्थाश्रितं च
तत्र शब्दमधुरत्वं एष्वकादन्ते चोक्तिं वैचित्र्यं किंच शृंगारहास्यकरुणरसानितिशयाशिद्धये एषा वृत्तिः प्रयत्नेनयो
ज्यं विबुधैर्यथा विबुधैः एषा वृत्तिः शृंगारहास्यकरुणारसानितिसयसिद्धये प्रयोज्येत्यन्वयः विबुधैः काव्या
लंकारभाभिः एषा कौशिकीवृत्तिः शृंगारस्य हास्यरसस्य करुणरसस्य तेषां प्रातिशयसिद्धये हेतोर्देश्रूयमा
णं प्रत्येकमभिसंबध्यते यथेति निदर्शने पद्यत्रयेण तत्र शृंगारानुरागगीतसंकीर्त्तनरूपां कौ
शिकीवृत्तिं दर्श्यति सौंदर्य्येति सौंदर्य्यं शशलांछनस्य कविभिर्मिथ्यैव तत्कल्पितं श्री भेदं
नवकुवलयपंकजस्य रजनीसंभोगभयमतिषः इत्यालोच्यचिराय चारुकविर्वर्णौ कुरंगीदृशो वीक्षितेन वयोव
नोन्नमसखीमनोज्ञलावान्नं अहं मन्ये कुरंगीदृशः स्तनौ कविर्यथा स्यात्तथा चारु आननं वीक्षितेन किंकला
विरायइति आलोच्य इत्यादि किं कविभिः शशलांछनस्य नवसौंदर्य्यं मिथ्यैव वर्ण्यते इयं पंकजस्य
शोभा पुनर्विजृंभनस्य पंकजस्य रजनीसंभोगभयमतिषः इत्यन्वयः कुरंगीदृशा नवयौवना चारुमनोहरं

श्री॰
७९

नवेन वीतयौवनेन उन्नतेषु रवेषु यौ स्तनौ चिराय चिरमालोक्य विचार्य शशलांछन शशांकं वालं किं तस्य पंकजस्य रजनी
षाभिः नस्यात् संभोगेन रजनीति दृशोभायस्य तस्य ॥ अथ हासरसाश्रितां गासंकीर्त्तनरूपां कौशिकीवृत्तिं यथा १
हस्तेषु विति हस्तेपुष्कस्य माधवस्य लालितरागाश्रियालोचने शोभा गोपैकस्पृहं विलासनिकषो वैदग्ध्यसिद्धि
ध्वजः मासीदं मधुमाधवस्य निर्भरं कस्यापि लीलायितं स्कंधात् नवं नवमंडने वासमा प्रख्यायन्तां वासमा ॥ हेस
विकस्यापि स्कंधात्तर्नवं नवमंडनेवासमा प्रख्यादिति उत्प्रेक्षतिरंडकस्य माधवस्य हस्तेषु पुनः रागाश्रियालालितं
लोचनं पुनः सौभाग्यैकस्पृहं पुनः विलासनिकषः पुनः वैदग्ध्यसिद्धिध्वजः पुनः मधुमाधवस्य सासीत् पुनः
निर्भरं लीलायितमित्यन्वयः कस्यापि पुण्यात्मनः स्कंधयोः अंतर्नर्मधर्मगलप्रदेशोपकंदेशे वा तस्य वसं
नवमंडनं नवालंकृतिः कृष्णमाधवस्य हस्तेषु हस्तरागाः रागश्रियः अनुरागलक्ष्म्याः सौभाग्यस्य सौंदर्य्यस्य एकं
मुख्यं स्पृहं एकोमनोरथास्तु केवले ॥ विलासस्य क्रीडायानिकषः कषणपाषाणं मधुर्वसंतस्तस्य वांधवस्य कामस्य
निर्भरं रहः लीलाया आत्वरितं लीलायितं अथ करुणरसाश्रितदेशासंकीर्त्तनरूपां कौशिकीं यथा ॥ समुल
सदिति ॥ समुल्लसत्कांचनकुंडलोज्वलप्रभाविनाशायवभ्रवकोषस्ले विलासिनीरम्यमुखांबुजन्मस प्रजन्म

श्री॰
गु॰ मा॰
टी॰
त्रि॰
८०

लुलितेषु कृशानुः कृशानावथ समुल्लसंतियानि कोवालितकुंडलानि तेषां वाउ ज्वलप्रभादीप्तिः सापिञ्जलेप्रतापं थेतनापायसेतापा
यनेषु मुखेषु आक्रमाः वहवः कृशानघोवङ्कयः प्रजज्वलुः प्रदीप्ताः स्फुरभटीवृत्तिः येति याविश्वपुञ्जभ्रमशास्त्र
पातामायेंद्रजालमुन्नलंघिताड्या ओजस्विपुर्वसरणादवंधाद्वेयावुधैः स्मारभटीति वृत्तिः इतिवुधैः नायया स्त्र
ह्रैः इतिभ्रमनाप्रकारेण मायारभटीवृत्तिः ज्ञेयायाविचेति पुनः ओजस्वीति ग्यपद्मयः चित्रयुद्धेव भ्रमश्रुशास्त्रपार
नास्यमायाचइंद्रजालंचलंपितेचनेआद्यासपञ्चाओजस्वीति सभावकुलानियानि युक्तमोऽप्रसपाणितेर्वेधोमयना
तेनगाढाहृढाकिंचवोद्भयानकोचैववीभत्सचविचसंग्रेणः॥ काव्यशोभाकरी वृत्तिरियं मिसंघेनिवध्यंते विचसंग्रेणेयंवृ
त्तिः इत्यवोद्भाद्यैर्मिवध्यंते किं भूता काव्यशोभाकरी मध्ये नचैवोद्रसोपिविग्रयुद्धाग्निनारभटीयथा॥ रवडोद्भाविनकुंभ
भिक्तेभाविपालकतानाम्मुक्ताफलस्फारस्फुर्जितकोणिकल्पितस्फुरन्तंवचेवत्स्फ्यिते॥ क्रोधाद्धाविनधीरपोर
गोलसन रवड्गाग्रगुणग्रहेयुद्धेमि इव धूपट हीनसभटंजातंनदाउद्धर्दं॥ स्पष्टोन्वयः॥ नदान्मिचकाले युद्धे
डुरकुंवंडसहंजाति किंभूतंरवेद्धेउद्धविनाउनउच्चैः दारिताविदारितायेकुंभिनोहस्तिनोकुंभाः कुंभस्थलानिते
भ्योविगालितेयानिरक्तेनआक्तानि मुक्ताफलानितेषांस्फारोविस्तारस्तेनस्फुर्जितास्फुरन्त्यायाकोणिः यो

टी॰
८०

भानयाकल्पितं रचितं सहस्रविस्तीर्णचंचनयनस्तयुद्धं सर्वतोभग्नाहिमंडलंनदिवआववितेपुन यान धाविता
येधीरास्तेषां योरणिर्यस्मिन्नसंस्पालयेतियानिरवङ्गाग्राणिज्ञान्यैवमृधाः संखसंग्रहाः सूर्यादयोयस्मिन्ननपुनः सि
वपूभिरक्षुणा र्दहीनाः शुभं यस्मिंश्चरूनं अथभयानकरसोद्भमान्विनारभटीयथा॥ नाथमिति नाथगर्जि
वोधुभीरपरुषंश्रवणंतदीयंनिरुद्धेनेनस्मि भुजंगाभोरुचयोमेघाश्मेनरुजाः॥ इत्यंनाथनवाम्बुवाहसमयेशंसेन्यपां
कालात्याय दुकरुचोविरोधिवनितास्वस्यंतिनशंपतिव॥ हेनाथविरोधिवनिता इत्यंनवाम्बुवाहसमयेत्रस्यंति
चपुनः नशंपति किंभूता नवकेस्मिन्यशंकाकुलाः पुनः स्रायदुकरुचः इत्यंकथंअयंगर्जितरवोन तदीयंनूयंग
गभीरपरुषंयतेमेघानाकिंतुस्मेनरजाः किंभूताः मेघराजावाभ्रमिभुजंगभोगारुचयः स्पष्टाः॥ नाथसामित्र
विरोधिनांशत्रूणांवनितास्त्रियः इत्यंवक्ष्यमाणप्रकारेणनवानवोनायेअम्बुवाहा मेघास्तेषां समयेत्रस्यंतिउ
द्विजाभवंतित्रसीउद्वेगोनशंपतिनशभ्यूदर्शनेननस्पेनन्यसंपशंकानयाअतिरयाकुलाह्रायंनोवकचारुचयोयासा
नाःगर्जैः गर्जनस्परवः शब्दोनातसपदंनदीयंनयस्यांस्थामिकवायंगभीरंवननुरुषंचेति भ्रमि स्थिताभुजंगाः भ्रमिषु
जंगाससर्वांस्तेषां भोगाशरीराणितद्ववरुचिर्येषांते भ्रमिभुजंगाः स्पष्टाः नावताषुसामतंदर्शयति अथवीभत्सरसा ॥
मा

श्री॰
भै॰ना॰
टी॰क॰
त्रि॰
८२

क्षितारमदीयथापिवदति पिबभ्रमरकुलदंमांसमाकृषयत्रमालिकां कबंधसंकुलेक्रोष्टाभ्रमत्येषमहारणे एषक्रो
ष्टामहारणेभ्रमतिकिं॰भूतेकबंधसंकुलेकिंकुर्वन्भ्रमरकुपिबन्पुनः मांसंखदन्पुनः अंत्रमालिकांआकर्षयन्क्रो
शतीतिक्रोष्टाशृगालःकबंधैःछिन्नशिरोभिःपुरुषैःसंकुलेव्यामेआस्टक्रुधिरंस्वनतांअदन्खदन्अंत्रमा
धातुस्यष्टे अथमालतीहर्षइति हर्षप्रधानाधिकसत्वभावान्यागोत्तरोदात्तवचोमनोज्ञा ॥ आश्चर्यसंपन्नभगा
नयास्यात्सामालतीनामममत्वयन्नितिः ॥ अत्रनामसामालतीछन्निःस्यात् याहर्षप्रधानाधिकसत्वभावापुनःया
गोत्तरोदात्तवचोमनोज्ञाःचपुनःआश्चर्यसंपन्नभगाः अत्रकाव्यालंकारेनामेतिप्रसिद्धोहर्ष[illegible]प्रधानेयस्मिन्तए
नाहष्टः यत्रअधिकसत्वेधैर्येजेभयत्तइतिपृथककादेवानामायवरञ्जरःउदर्केफलेयेषुताहशानियानिउदात्तर व
चांसितेर्मनोज्ञाश्रमणीयाआश्चर्यश्चकृपावासंपन्नयासंभगाहंदरीकृतेयेप्रयोजनीयेत्याहिनेति ॥ नानिरुदार्थ
ध्वंसाप्तिः श्वयशाहृमनोरमा ॥ वीरेरौद्रेद्रुतेशांतेदृप्तिरेषामतायथा ॥ एषाप्तिः वीरेरौद्रेमताकिंभूतानानिरुदार्थ
संप्राप्तिःपुनः ॥ श्वशाहृमनोरमाः ॥ नश्रातिपट्टाणोपायाश्चर्यातेसंप्राप्तिर्यस्यांसानानावाद्विषुपाठांतलोपेनत्वरितिः
स्पद्येणानलोपाभावः नामिविस्तवामितिवत् आतुंयोप्याः अश्यांतेवनेशाश्वाश्वातेमनोरमः नत्रवीररसाश्रितासत
निर्वेदालस्यास्यादिति ॥ तस्यांमालतिजनकोनिधिश्रवयसांनिःशेषरत्नाकरोमर्यादाभिरनन्तमे[illegible]कल्पेश्वनेत्रको

जो॰
८२

न्यादृशो ॥ किंलेकस्यमहसामानस्यबडवावह्नेःसदाहस्मयात्क्रांतस्योदरपूरणेपिनसहोयत्नेमनाग्[illegible]श्रमं ॥ हेजलध
अत्रश्रमाहशोकोपूनेत्वेलस्याःजनकःचपुनः पयसांनिधिः पुनःनिशेषरत्नाकरः नसेवमर्यादाभिरनः किं
नचमनाकुम[illegible]मंनतिं यतः एकस्यवडवावह्नेः उद्दूरदरोपिसहः किंभूतस्यवह्नेः भूतानामस्यपुनः नृसा
मसदाश्राक्रांतस्य ॥ यच्चय ॥ जल[illegible]निनिधीयतेअस्मिन्नितिजलधिः ॥ समुद्रस्ततसंबोधने अत्रास्मिंचलोकेश्र
मस्वहशयनस्पति अन्याहशालतंभूतेवतिनिःशेषरत्नानांसमप्तुरत्नानां समस्याकारः रचतिः स्त्रियामाकस्मा
दित्यमरः तन्मुनिइंनसहोनसमर्थः ॥ अथमोहसाविनासालतीयथा ॥ स्फाविनोतटचकोरनारवाकीर्ण
वक्कियाणाअल्वसंनतिमडुग्रीमिननडिदाक्रनिर्वभोहछ्विरिवसमचांशुमालिनः ॥ अंशुमा[illegible]नोहछविर्वभोकिं
भूताःस्फाविनोतटकठोविनाकलमुनःउन्निमिन्नतडिदाक्रनिः ॥ अंशुमालिनःसूर्यस्यनारकासयसंग्रामस
णवर्गानयस्फाविनाविकाशिनावासौउत्कटानीहणासावासौकठोरानारकानेत्रकनीनिकायस्यांसाकुथाकोपे
नआकीर्णाआसमंतात्व्याप्तावह्निकणानांसंतनिर्विस्तारोयस्यांसाउन्मिन्नाविघटितार्थस्वचकांतडिनस्या
आकृतिर्विचयस्याःसाइत्थेवंविधःछविः ॥ समरः ॥ संग्रामोयस्यांसाअद्भुतरसाश्रितासामालतीयथा इदमिति ॥ इदमा

श्री॰
शृं॰गा॰
टी॰
द्वि॰
८२

दुतमाधिपनवकीर्त्तिर्धवलयत्यपि जगंति || रक्तोत्कोतोसि हृदो मलिनयत्यिवैवैरिवदनानि || हेलराधिपयद्दमद्भुतं
किंतत नवकीर्त्तिर्जगंत्यपि धवलयतीसती || सतु हृदोरत्नाव करोतित्वपुनः || वैरिवदनानि मलिनयतीत्यन्वयः || रा
त्नातुश्रुतरत्नात मालिन्यं करोति मलिनयति विरोधाभासोयमलंकारः || अथ शांतरसात्वती यथा || निःस्पृहतवि
षयासेता मम धुनातु चिरायमे || आत्मन्येव समाधाने मनः केवलमिच्छति || अधुना मे मनः केवलं तु चिरात्स्वा
त्मनेव समाधानं इच्छति || किंभूतं निःस्पृहं विषयासंगामित्यन्वयः || तुचिरं यात्तु चिरं अनंतिव्याप्तोत्यात्मानमि
वृत्रसाधिसप्रमस्यत || अथ भारती वृत्तिः || प्रधानपुरुषप्रायासद्वक्तोक्तिनिर्वर्त्तिता || भार[illegible] सर्वे वृत्तिर्वीरर
साद्भुतास्त्रया || इति भारती वृत्तिर्भवेत || किंभूता प्रधानपुरुषप्रायापुनः || सद्वक्तोक्तिनिर्वर्त्तिता पुनः वीरर
साद्भुता || प्रधानं पुरुषाणां प्रायो बाहुल्यात्तस्यां सा सती || निर्वक्तोक्तिभिः || निर्वर्त्तिता संपन्ना वीररसाद्भुता
तानि आश्रयते सा तत्र वीररसाश्रया भारती यथा || जन्मदेह धनवंधनादिकं तुल्यमेव दितवैः समं सता || र
यत्तथापि विपुलाश्रयाः श्रियः साहसैकपरमत्रकारणात् सतां इतवैः समं हेतत तुल्यं किंतनयत || जन्मदे
ह धनवंधादिकं तथापि चलाः श्रियो विपुलाः || अत्र कारणं साहसैकपरं इत्यन्वयः || सतां महतां उदा
त्ता

ऊं
८२

त्तानां इतरैः कृपणैः सह समं तत्तेषां समं जन्मदेह आयु धनं बंधं धनं च तानि अपि दैर्घ्यषां स्याद्भदेनत || तथापि तेषामेव
चलाः चंचलाः श्रियो लक्ष्म्यः सर्वैको दत्ता इत्यर्थः साहसमेव एकं मुख्यं परं उत्कृष्टं यस्मिन् तत् || अथ हास्य र
साश्रया भारती || यशोदाकृतचरणसमासिन्नु भवनतु हो || कलेनिन्दनपंभीमोहवेहेलंसः पुनातुवः || वालेहहे
होमोवः पुनातु || किंभूतो हासो निन्दनगंभीरः किंभूतस्य हरेः || यशोकृतवरमस्य पुनः भुवनकुहंप्राप्तिनः
वाल्येभावे निर्नंदतत्तमुखां भीरं गांभीर्यं यस्मिन्नसः || यद्वानि भ्दतंतुमुंभीर्यं यस्मिन् वालत्वात् यशोदा याक
नाम्नायस्यसः भुवनेभ्यो कुहयतीति भुवनकुहोदेयास्तेषां शाहिसः हुंडकान्नेम || अथ तनयां डेकनायककृता
यशोदामूर्त्तामेव हासस्य सहेतुरिति भावः || अथाद्भुतरसाश्रिता भारती || निर्भयो येषन्दपात्सददत्तानि निविडि
तायुधि || असमेषु यशः शुभ्रमाहन्नेवेदमद्भुतं || इदमद्भुतं किमिदं यपतिर्भयोपि भूपालः युधिगतन्द्विषोद
दातिवपुनः || तेषु असमत्स्वादेनैव किंतत शुभ्रं यशः इत्यन्वयः || निर्गतं भयं यस्मात् सः भुवं पालयतीति भूपालो
राजतत् भयंहि यो राज्ञरूपाणां तेषु हितस्य असमं तक भवत् आदत्ते प्रकृति || इदानीं कवीन्द्र यशोभयति स्त्रीक
कृताविरतादि || इत्यादिरस्याः प्रवित्तो वृत्ती दृष्टा प्रवंधेषु महाकवीनां || आलोच्यवैचित्र्यमलं विदग्धा काले

श्री·
शृंगार·
टी· त्रि·
प·
८३

कविः सज्जनविस्नवो रं कविः काव्यं विदध्यात किं मतं काव्यं किं कृता॥ इत्यादि रूपा दृष्टान्तीः॥ प्रविलोक्याव्ययनः महा
कवीनां प्रबंधान विलोक्य पुनः॥ इदं चैव चित्रं आलोच्येत्यन्वयः॥ विदध्यात कुर्यात॥ सज्जनानां रसविशेषभावनां
चतुराणां चित्तं चोभयंतीति इत्यादिकैः शिल्पादि दृष्टान्तीः॥ महाकवीनां कालिदास भवभूति बाण भट्ट प्रभृतीनां
इदं मत्संयथा सं आलोच्य विचार्य॥ इदानीं काव्यदोषानाह॥ विरसं प्रत्यनीकं च दुःसंधान रसं तथा॥ नीरसं पा
त्रदुष्टं च पाकाव्यं सद्भिर्न शस्यते॥ सद्भिः विरसादि पंचदोषयुक्तं काव्यं न शस्यते न प्रशस्यते॥ तासु त्वांतो धानुः॥ त
त्र विरसं यथा॥ विहाय जननीं मत्तो शोकं मुग्धे मयासह॥ यौवनं मानय स्पष्ट मित्यादि वि[illegible] स्पष्टं॥ हे मुग्धे
जननीं मत्तो शोकं विहाय मयासह यौवनं मानय इत्यादि स्पष्टं विरसं स्पष्ट मित्यन्वयः॥ मुग्धे सुंदरि जननीम
रणमात्मनः शोकं दुःखं प्रसन्नो भावो यौवनं तारुण्यं विगतो रसो यस्मिन् तत॥ शृंगारशोकयोः विरोधित्वा
च्चं॥ प्रबंधेनीयते यत्र रस एको[illegible]न्तरं॥ महतीमपि सिद्धिं विरसं तच्च केवलः॥ यत्र प्रबंधे निरंतरं एकोरा
सोनीयते तत्र महतीं वृद्धिं केचन पुनः इच्छंतीतिच पुनः केचन द्विरः स इच्छंति विरसं तच्च केचन॥ यत्र प्रबंधे निरंतरं
एको रसोनीयते तत्र महतीं वृद्धिं केचन इच्छंतिच पुनः केचनन द्विरसं इच्छंतीति योजं स्पष्टं॥ प्रत्यनीकं यथा नर

शृं·
८३

विस्मितो जलमूर्तिः गंडस्थले रतो॥ स्मरामि वदनं तस्याः प्रत्यनीकमिदं मतं॥ इदं प्रत्यनीकं मतमित्यन्वयः॥ तस्याः का
मिन्याः रतो [illegible] मुखस्य सनेन इच्छत्तीति इदं योजनेति या मूर्तिः तया मूर्तं गंडस्थले यस्मिन् तत॥ अत्र शृंगारवीभ
त्सयोर्विरोधित्वात तस्या [illegible] लवदसितेन [illegible] जलमूर्ति गंडस्थली भावात्॥ प्रत्यनीकं विकटं दुःसंधानं यथा॥ तामेवानु
चिंतां गच्छ ज्वलितानलकृते त्वया॥ किं ते कृत्यं मया धूर्त दुःसंधान रसं त्विदं॥ हे धूर्त मया ते किं कृत्यं अत्र त्वं तत्कृ
ते ज्वलिता तामेवानुचिंतां गच्छ इदं तु रसं दुःसंधानमित्यन्वयः॥ संधीयते नेनेति संधानं संघटनं दुःखेन संधा
नं दुःखसंधानं द्वयोरनुचितयोः संघटनं समनुचितमित्यर्थः॥ नीरसं यथा॥ दुर्जनो दयितो [illegible] मनोग्लानि मनो
भुवः॥ जातो वियोग प्रायायास्तस्या इत्यादि नीरसं वियोगनायायास्तस्याः॥ दयितः कामं यथा भवति तथा दुर्जन
मं कृतः॥ पुनः॥ मनोभवो मनोग्लानिः॥ इत्यादि नीरसमित्यन्वयः वियोगेन विरहेण न प्रायाः संतमा
याः॥ दयितो वल्लभः॥ मनोभवः॥ कामः॥ मनोग्लायनी॥ हर्षं ह्रस्वं करोतीति नावा दुर्जनस्या विरहाद
यितस्या दुर्जनत्वात् कामस्य हर्षस्य या कारित्वात् सर्वं नीरसमिति॥ पात्रदुष्टं यथा॥ मुग्धा व्याजेन विनावेषया कें

श्री॰
शृं॰ति॰
प्र॰
१

॥ॐश्रीगणेशाय नमः॥ कालिंदीकूलकेलिः कुतुकितहृदयः पंचशाखांकुरजन्मावल्लाडंशाहेशः ॥ प्रचुरफलपदोशमधा-
माभिरामः ॥ राधामाधायकंठे कठिनतरकुचाभोगसंभोगराजहंसाः क्रीडाकलासैः स्मितहसितमुखः पातु पीतांबरो वः ॥१॥ गो-
पालभट्टः कुरुते टीकां रसतरंगिणीं ॥ शृंगारतिलकाख्यस्य सकुनाह्लादकारिणीं ॥२॥ पद्यानां योजनानावश्याख्याने त्रासुकुरुस-
तु ॥ क्रियते त्वनयाशीत्या बालव्युत्पत्तिहेतवे ॥३॥ निर्विघ्नपरिसमाप्तये स्वेष्टदेवतां श्रीशिवं सर्वरसाश्रयत्वेनयास्तुवन्नेवाशीरू-
मंगलं निवध्नाति रुद्रकविः ॥ शृंगारी गिरिजानने सकरुणो रत्यां प्रवीरः स्मरे वीभत्सोऽस्थिभिरुत्फणी च भयकृन्नेत्रत्रयेणा-
द्भुतः रौद्रो दक्षविमर्दने च हसकृन्नग्नः प्रशांतः श्रमादित्थं सर्वरसाश्रयः पशुपतिर्भूयात्सतां भूतये ॥१॥ स पशुपतिः सतां भू-
तये भूयात् कथंभूतः पशुपतिः गिरिजानने शृंगारी रत्यां करुणः स्मरे प्रवीरः अस्थिभिर्वीभत्सः उत्फणी सन् भयकृन्ने-
त्रत्रयेणाद्भुतः दक्षविमर्दने रौद्रः नग्नः सन् हसकृत् श्रमाच्च शांतः पुनः इत्थं सर्वरसाश्रयः शृंगारी शृंगाररसवान् गिरिजा-
या आनने मुखे यद्वा गिरिजायां अत्र आननपदेन सर्वशरीरस्योपलक्षणात् यद्वाह कामंदकः ॥ मुखमर्द्धंशरीरस्य सर्वं वा मुच्यते
तत्रापि नासिका श्रेष्ठा नासिकायास्तु लोचनमिति तदुपादानफलं तु कामिनां कामिनीमुखारविंदविलोकने यथा सुखका-
रि न तथा गात्रविलोकनमिति करुणः करुणारसवान् उन्नतः फणी यस्मिन् स उत एव भयकृत् भयानकरसवान् एवं सर्वत्र

ॐ॰
१

इत्थमुक्तप्रकारेण सर्वेषां रसानां आश्रयः सर्वरसाश्रय इति पाठे तु रसस्सर्वतोर्भेदाभावेन शृंगारी गिरिजानन इत्यादिना संगच्छेत् तस्मात्स-
र्वरसाश्रयः पाठः समीचीनः शार्दूलविक्रीडितं छंदः ॥ अर्काश्चैर्यदि मः ॥ सजौ सततगाः ॥ शार्दूलविक्रीडितं ॥१॥ काव्यस्य प्रयोजनमभि-
निस्सुचयन् कवीन् प्रोत्साहयितुं काव्यं स्तौति आख्यानेति ॥ आख्याननामरचनाचतुरस्रसंधिसद्वागलंकृतिगुणं सरसं सुवृत्तं
आसेदुषामपि दिवं कविपुंगवानां तिष्ठत्यखंडमिह काव्यमयं शरीरं ॥२॥ कविपुंगवानां इह काव्यमयं शरीरं अखंडं तिष्ठति
किंभूतं काव्यं आख्याननामरचनाचतुरस्रसंधि पुनः सद्वागलंकृतिगुणं पुनः सरसं सुवृत्तं च किंभूतानां कविपुंगवानां दिवमा-
सेदुषामपीत्यन्वयः ॥ इहलोके काव्यस्वरूपं गाढरूपमयद् शरीरं गात्रं ॥ अखंडं संपूर्णं ॥ आख्याननामानि इंतस्तु वंनानां रचनाप्र-
योगः तया चतुरस्रः समीचीनः संधिः संधिसंघटनं यस्य तत् सन्नः ॥ प्रशस्ताः वाचः पदानि अलंकृतयः ॥ अलंकाराः स्वभा-
वोक्त्यादयश्च गुणाः श्लेषादयश्च तो भद्वागलंकृतिगुणा विद्यंते यस्मिन् तत् रसाः शृंगारादयस्तत्सहितं सरसं सुवृत्तं वृत्तमिति उपल-
क्षणं ॥ शोभनानि छंदांसि गद्यपद्यमिश्रकारव्या छंदोविशेषाः यस्मिन् स्वर्गगतानामपि शरीरपक्षे किंभूतं शरीरं आख्या-
नं प्रसिद्धं नाम यस्य तत् पुनः ॥ किंभूतं कर्त्रुः रचनया चतुरस्राः सुवर्त्तुलाः संधयोंगविभागा यस्मिन् तत् पुनः सती शोभ-
ना वाक् वाणी यस्य तत् ॥ अलंकृतिः कुंडलादिः गुणाः सौंदर्यादयः तैर्यस्मिन् पुनः रसो माधुर्यादिस्तत्सहितं शोभनं वृत्तं विशालत्वायर

वीरकरुणादिषु एते वीररसाद्याः ये५

श्री॰
शृं॰गा॰
टी॰त्रि॰
८४

नेयं निपुणा रतौ॥ कुलस्त्री सदा धृष्टा यावत्तउत्सृष्टमिदं मतं॥ वेश्यापायां विनाशुण्याद्यं कन्यायां नो निपुणा सर्वदा कुलस्त्री॥
धृष्टा ऽदेयात्रउत्सृष्टं मतं पात्राणां वेश्याकन्याकुलस्त्रीणां उत्सृष्टं विद्धि वेश्यायाः अन्यानसुखर्यलं कन्यायां रतौ क्रीडायां नि
पुणात्वं कुलस्त्रिया सर्वकाले धृष्टत्वं मतं वितमितिमित्यर्थः॥ अपिच॥ अन्येष्वपि रसेष्वेते दोषा वर्ज्या मनीषिभिः
यत्संपर्काद्भवत्येव काव्यं रसपरंपरा॥ मनीषिभिः एते दोषा अन्येष्वपि रसेषु वर्ज्याः॥ यत्संपर्काद्देव काव्यं रसपरं
नयातीत्यन्वयः मनीषिभिः रसज्ञैः अन्येष्वपि रसेषु एषां संपर्कात् न संबंधात् रसानां एवं परंपरं क्रिमाक विपरंपरामि
तिपादे कवीनां परंपराकविभिं प्रदामित्यर्थः॥ कृतं शृंगारतिलकं निगामयति॥ इतीति॥ [illegible] कथितेन नर
याप्तुना रसमशेषविशेषमुपेयुषी॥ ललितनपादैदासदालंकृतनिकृतमधियामिहवांछितनायते॥ इहकृतर
धियांवाक्कुवनितनायते किंभूताक्रमयाशीकथितेन॥ अमुनायथाअशेषं रसविशेषं॥ उपेयुषी पुनः॥ ल
लितपादपदापुनः सदलंकृतिः॥ इत्यन्वयः॥ इहअस्मिन्काव्येकृतधियां सरसबुद्धीनां वाक्कुवाणी॥ अनितांश्व
आचरति मुनिः [illegible] प्रकारेणयथा॥ रसमार्गेण अशेषं संपूर्णं॥ उपेयुषी प्राप्तवनीललितानां मनोहराणां पदा
नांपक्षवनुथीपदे विकंयसंपामासदलंकृतिः समीचीनालंकृतिरलंकारंतां रूपाः॥ नेयाविशेषमाधिकं ललित

जीं॰
८४

तयोः पादयोश्चरणयोः पदंविकंत्य संज्ञा सासत्यःसोन मानालंकृतयोयसंज्ञासा॥ शृंगारतिलको नाम ग्रंथोयं कथितो
मयात्पुनयन्नेयेयेवनुकवयः कामिनः स्वयं॥ मयाकविनारुद्रक विनाशृंगारतिलको नाम ग्रंथः॥ त्पुनयन्नेयेक
थितः कामिनः कवयः स्वयंलिखेविदं॥ इति श्रीरुद्रभट्टविरचिता शृंगारतिलकं समाप्तमिति शुभं भूयान्नरा
श्रीसंवत १८७८ शाके १७४३ शास्त्र [illegible] भाद्रपदप्रविष्टे २६॥ भाद्रमासे शुक्लपक्षे द्वितीयाद्यंवासरे अस्याविक्रमध्ये
प्रवर्धमान पुनर्वसुप्रथमपादे भौमगोकेकसांसे॥ लिखितंविप्रं मेघराजस्य नामवसंती क्षेत्रे भाभयहरि भुवनमध्ये
भग्निरूपेसमधर्गाविामंदद्युस्थिरधोसुसंकक्षेन लिखीशास्त्रं यत्नेन परिपालयन्तु॥ लिखितंमिदं पुस्तकं वंचलाए
विनगरकोटमध्येगुरागोतेफेल्टय॥ [redacted] शुभं॥ शुभ॥ शुभ॥ शुभ॥ शुभ॥

[illegible]

C1833

श्री·श्री·
गु·गा·
त्रि·प
८५

ॐ·
८५